

ISSN 0130-5247

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

7

КИЇВ-1986

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко,
О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст.
головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов,
М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко,
А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 29 14 66, 28 52 34

Здано до набору ... до друку 24.06.86. БФ 32930. Формат 70×108/16. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,4. Тираж 2630 пр. Зам. 0-61.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 7 (304), июль, 1986. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7 (304)

ЛИПЕНЬ

1986

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Мултих Г. М. Принципи революційної наступності і його втілення в новій редакції Програми КПРС 5
- Інституту історії Академії наук Української РСР — 50 років*
- Кульчицький С. В., Сарбей В. Г. Проблеми історії робітничого класу 17
- Панченко П. П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства 26
- Курносів Ю. О. Розробка питань історії радянської інтелігенції 33
- Лихолат А. В. Основні дослідження проблем історії Української РСР 60-х — першої половини 80-х рр. 42
- Симошенко Р. Г. Основні напрями вивчення історії дружби народів СРСР 49
- Гамрецький Ю. М., Щусь О. П. Деякі актуальні питання історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни 58
- Клоков В. І., Коваль М. В. Проблематика Великої Вітчизняної і другої світової війн 69
- Тронько П. Т. Актуальні питання історичного краєзнавства 79
- Мельникова І. М. Вивчення історії країн соціалістичної співдружності 88
- Хміль І. С. Підсумки досліджень ключових питань загальної історії 95

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Герасименко П. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. 104

ПОВІДОМЛЕННЯ

50-річчя початку національно-революційної війни іспанського народу

- Гусаров В. К. Солідарність трудящих УРСР з патріотами республіканської Іспанії (1936—1939 рр.) 112
- Лялька Я. С. (*Львів*). Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією (1936—1939 рр.) 118

ЗАМІТКИ

- Перчиков Ю. А. (*Горький*). Участь учнів трудових резервів Горьковської області у відбудові Штерівської ДРЕС (1943—1944 рр.) 128

Трибуна молодого автора

- Мекешкін О. М. (*Полтава*). Партиїне керівництво робітничою споживчою кооперацією на Україні (1926—1935 рр.) 132

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Бейліс В. Л. (*Васильків*). З досвіду організації туристсько-краєзнавчої роботи 141

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Цимбал Є. І. (*Одеса*). На водних магістралях Великої Вітчизняної 143

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Кучер О. О. (*Харків*), Епштейн А. І. (*Харків*). Традиції й сучасність 148
Макар Ю. І. (*Чернівці*), Макар О. Ю. (*Чернівці*). Правдива розповідь про канадських антифашистів українського походження 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Репринцев В. Ф. Сесія Загальних зборів Академії наук Української РСР та Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР 152
Овсієнко О. Ф., Лугова О. І., Знаменська М. В. Діяльність Наукових рад Інституту історії АН УРСР 154
Пінчук Ю. А. Підготовка та атестація висококваліфікованих кадрів в Інституті історії АН УРСР 158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

Мултых Г. М. Принцип революционной преемственности и его воплощение в новой редакции Программы КПСС	5
<i>Институту истории Академии наук Украинской ССР — 50 лет</i>	
Кульчицкий С. В., Сарбей В. Г. Проблемы истории рабочего класса	17
Панченко П. П. Исследование тематики истории крестьянства и развития производительных сил сельского хозяйства	26
Курносов Ю. А. Разработка вопросов истории советской интеллигенции	33
Лихолат А. В. Основные исследования проблем истории Украинской ССР 60-х — первой половины 80-х гг.	42
Симоненко Р. Г. Основные направления изучения истории дружбы народов СССР	49
Гамрецкий Ю. М., Щусь О. И. Некоторые актуальные вопросы истории Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны	58
Клоков В. И., Коваль М. В. Проблематика Великой Отечественной и второй мировой войн	69
Тронько П. Т. Актуальные вопросы исторического краеведения	79
Мельникова И. Н. Изучение истории стран социалистического содружества	88
Хмель И. С. Итоги исследования ключевых вопросов общей истории	95

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Герасименко Н. А. Состояние изучения общинного землепользования крестьян и рядовых казаков на Левобережной Украине в XVIII ст.	104
--	-----

СООБЩЕНИЯ

50-летие начала национально-революционной войны испанского народа

Гусаров В. К. Солидарность трудящихся УССР с патриотами республиканской Испании (1936—1939 гг.)	112
Лялька Я. С. (<i>Львов</i>). Интернациональная солидарность трудящихся западноукраинских земель с республиканской Испанией (1936—1939 гг.)	118

ЗАМЕТКИ

Перчиков Ю. А. (<i>Горький</i>). Участие учащихся трудовых резервов Горьковской области в восстановлении Штеровской ГРЭС (1943—1944 гг.)	128
--	-----

Трибуна молодого автора

Мекешкин А. Н. (<i>Полтава</i>). Партийное руководство рабочей потребительской кооперацией на Украине (1926—1935 гг.)	132
---	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Бейлис В. Л. (<i>Васильков</i>). Из опыта организации туристско-краеведческой работы	141
--	-----

Документальные очерки

Цимбал Е. И. (<i>Одесса</i>). На водных магистралях Великой Отечественной	143
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кучер А. Е. (Харьков), Эпштейн А. И. (Харьков). Традиции и современность	148
Макар Ю. И. (Черновцы), Макар А. Ю. (Черновцы). Правдивый рассказ о канадских антифашистах украинского происхождения	150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Репринцев В. Ф. Сессия Общего собрания Академии наук Украинской ССР и Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР	152
Овсиенко А. Ф., Луговая Е. И., Знаменская М. В. Деятельность Научных советов Института истории АН УССР	154
Пинчук Ю. А. Подготовка и аттестация высококвалифицированных кадров в Институте истории АН УССР	158

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Г. М. МУЛТИХ (Київ)

ПРИНЦИП РЕВОЛЮЦІЙНОЇ НАСТУПНОСТІ І ЙОГО ВТІЛЕННЯ В НОВІЙ РЕДАКЦІЇ ПРОГРАМИ КПРС

З'їздом стратегічних рішень справедливо назвали в партії і народі XXVII з'їзд КПРС. Така оцінка якнайточніше виражає суть і значення Політичної доповіді Центрального Комітету партії XXVII з'їздові КПРС, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, усіх прийнятих вищим форумом партії рішень.

Основоположним ідейно-теоретичним і політичним документом партії, розглянутим і одностайно схваленим з'їздом, є нова редакція Програми КПРС. В ній втілені теоретична мудрість і новаторство, політичний реалізм і спрямованість у майбутнє, історичний оптимізм і непохитна переконаність нашої ленінської партії у торжество комунізму. Однією з характерних рис цього документа є революційна наступність. На жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, а потім і на з'їзді відзначалося, що цій рисі партія надає принципового значення¹.

З'ясування суті і значення наступності, її марксистсько-ленінського розуміння допомагає більш ґрунтовно вивчати нову редакцію Програми, дозволяє краще усвідомити, чому XXVII з'їзд прийняв нову редакцію третьої Програми, а не четверту Програму, переконливо показати вірність КПРС своїм теоретичним і програмним настановам і сміливий, творчий, новаторський підхід до розв'язання назрілих завдань, що висуваються життям, викривати наклепницькі вигадки буржуазної пропаганди про відмову КПРС від своїх цілей.

Наступність — це такий об'єктивний необхідний зв'язок між минулим і сучасним у розвитку природи, суспільства і процесу пізнання, коли все нове, заступаючи і усуваючи старе, зберігає і змінює відповідно до назрілих умов елементи старого. Вона носить загальний характер, проявляється в діянні універсальних діалектичних законів — єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення. Стосовно до життя суспільства наступність означає передачу від покоління до покоління, від формації до формації матеріальних, соціальних, політичних та духовних цінностей, засвоєння і збагачення їх кожним новим поколінням, кожною новою соціальною системою.

Найдорожчим і найціннішим, що залишає нам у спадщину минуле, є історичний досвід — набуті в ході суспільної практики знання і вміння, навикі і прийоми, способи і методи дії народних мас, класів, партій, людей, що використовуються для перетворення природи, суспільства і самої особи. Оскільки в історичному досвіді, крім позитивного змісту, є також помилки, прорахунки — винятково важливе значення мають історичні уроки — ті повчальні висновки, які здобувають народні маси, класи, партії, люди з попереднього досвіду для вдосконалення своєї дальшої діяльності. Зразком такого підходу до досвіду

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р.— К., 1985.— С. 6; Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 114.

минулого є найсерйозніші уроки, винесені XXVII з'їздом КПРС з труднощів і прорахунків, які проявились у 70-і і на початку 80-х років: необхідність відповідального, правдивого і об'єктивного аналізу стану справ, цілеспрямованості і рішучості, послідовності і сміливості в практичних діях, активності і свідомості мас, їх високої дисципліни й організованості, відповідальності кожного за доручену роботу, за її результати².

Ефективним засобом передачі досвіду від покоління до покоління, формою прояву наступності є традиції — істотний, соціально значимий досвід, перетворений у звичку, зведений суспільством в моральний закон, що наслідується наступними поколіннями. В. І. Ленін відзначав, що з найдавніших часів спільний зв'язок, саме суспільство, дисципліна, розпорядок праці трималися силою звички, традицій³.

Головною в суспільному розвитку є наступність форм матеріального виробництва. «Історія, — підкреслювали основоположники марксизму, — є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями; внаслідок цього дане покоління, з одного боку, продовжує успадковану діяльність при цілком змінених умовах, а з другого — видозмінює старі умови за допомогою цілком зміненої діяльності»⁴. Форми духовного життя, будучи зумовленими розвитком матеріального життя, мають відносну самостійність, знаходяться в наступницькому зв'язку з духовними цінностями, набутими попередніми поколіннями.

Марксизм-ленінізм вперше в історії поставив на наукову основу розуміння наступності, її ролі і значення у суспільному прогресі, науково довів, що робітничий клас — єдиний, послідовно революційний клас суспільства — є ворогом як пустого заперечення спадщини минулого, так і механічного її запозичення. За своїм суспільним становищем він кровно зацікавлений у критичній переробці і використанні результатів, досягнутих попередніми поколіннями, бо тільки при цій умові можлива його успішна боротьба за своє визволення, за побудову нового суспільства. Продовження і примноження всього, що досягнуто попередніми поколіннями будівників нового суспільства — одна з характерних рис соціалістичного способу життя, морального обличчя радянських людей.

Гарантом додержання наступності у розвитку суспільства є Комуністична партія. Розробляючи вчення про партію нового типу, В. І. Ленін висунув і обгрунтував принцип наступності як одну з характерних її рис. Він відкрив, що робітничому класу для виконання покладеної на нього всесвітньо-історичної місії потрібна монолітна партія, що зберігає у своїй діяльності наступність. У праці «Що робити?» Володимир Ілліч з великою силою переконання писав: «Я тверджу: що ні один революційний рух не може бути міцний без стійкої і зберігаючої наступництва організації керівників...»⁵.

У боротьбі проти розкольніцьких дій опортуністів більшовики послідовно і твердо відстоювали наступність ідейних і організаційних основ партії. Вони, підкреслював В. І. Ленін, «наполягали на гігантському значенні наступництва в справі партійного розвитку, проповідували дисципліну і виховання всіх членів партії в одній з партійних організацій». При цьому Володимир Ілліч відзначав, що основу наступності становить тверде дотримання корінних положень Програми партії і що це не виключає критичного перегляду її окремих настанов. «Критика окремих пунктів і формулювань, — писав він, — цілком законна і необ-

² Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 28—29.

³ Ленін В. І. Про державу // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 65.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 42.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 117.

хідна річ в усякій живій партії»⁶. Ця ленінська вказівка має методологічне значення для розуміння революційної суті принципу наступності.

У марксистсько-ленінському розумінні наступність аж ніяк не зводиться до простого наслідування того, що було набуто в минулому. Суть її полягає в тому, щоб спираючись на досягнуте, просуватися вперед, творчо розробляти завдання, що висувуються життям, конкретизувати і уточнювати намічені раніше маршрути. Спадщина минулого, досвід попередників — це, образно кажучи, вершина, піднявшись на яку, наступники краще бачать горизонти, що відкриваються, і можуть точніше визначити перспективи дальшого руху вперед. Це — стартовий майданчик для нового, більш високого злету. «У ленінському розумінні; — говорив М. С. Горбачов, — наступність означає неодмінний рух уперед, виявлення і розв'язання нових проблем, усунення всього, що заважає розвитку. Цієї ленінської традиції ми повинні додержуватись неухильно, збагачуючи і розвиваючи нашу партійну політику, нашу генеральну лінію на вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму»⁷.

Вірна ленінським заповітам наша партія надає додержанню принципу наступності програмного значення. У новій редакції Програми зафіксовано: той факт, що Комуністична партія, лишаючись за своєю класовою суттю та ідеологією партією робітничого класу, стала партією всього народу «...зумовлює революційну наступність, класовий характер внутрішньої і зовнішньої політики, всієї діяльності КПРС»⁸.

Отже, принцип наступності означає, з одного боку, непохитну вірність партії марксизмові-ленінізму, своїм теоретичним висновкам і політичним оцінкам, а з другого — критичне переосмислення висновків і положень, які не витримали випробування часу, творчий розвиток теоретичних і програмних настанов, збагачення їх новими принципами положеннями.

Наступність є природною органічною потребою функціонування марксистсько-ленінської партії. Для неї особливо важливе значення має наслідування і творче використання свого набутого досвіду, всього сукупного досвіду революційно-визвольного, комуністичного руху. Наступність у житті і діяльності партії проявляється і в її ставленні до революційних, бойових і трудових традицій. Для комуністів, усіх справжніх революціонерів наслідування і продовження справи попередніх поколінь борців за інтереси трудящих є найвищим моральним законом.

Серцевину традиції нашого соціалістичного суспільства є багатющі традиції самої КПРС, що народилися в ході її революційно-перетворюючої діяльності, виконання нею відповідальної ролі авангарда і вождя, керівника і вчителя мас. Як безцінну естафету приймає кожне нове покоління комуністів, радянських людей все те, що створено попередніми поколіннями борців за комунізм, розвиває і збагачує матеріальні і духовні цінності суспільства, розбудовує і вдосконалює соціалістичне суспільство. Переконливим свідченням того, яке велике значення надає Комуністична партія наслідуванню своїх славних традицій є заклик XXVII з'їзду КПРС: «Партійний актив, усі комуністи повинні оволодіти великими традиціями більшовизму, виховуватися на цих традиціях»⁹.

Революційна наступність проявляється в усій багатогранній теоретичній, політичній, ідейно-виховній та організаторській діяльності КПРС, у виконанні нею функцій колективного політичного вождя, ке-

⁶ Ленін В. І. Про реорганізацію партії // Повне зібр. творів.— Т. 12.— С. 79.

⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р.— К., 1985.— С. 6.

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.)— К., 1986.— С. 72.

⁹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 103.

рівної і спрямовуючої сили соціалістичного суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій.

Вихідною функцією партійного керівництва є теоретична робота. Партія — колективний розум, теоретичний центр суспільства. Вона покликана осмислювати все, що відбувається у житті, узагальнювати досвід, виявляти тенденції суспільного розвитку, творчо збагачувати марксистсько-ленінську теорію — непохитний фундамент її успішної діяльності. Наступність становить основу теоретичної діяльності партії.

Само виникнення марксизму знаходилося у нерозривному зв'язку з розвитком попередньої суспільної думки і наукових знань. Спираючись на їх досягнення, К. Маркс і Ф. Енгельс здійснили великий революційний переворот у філософії і науці, створили якісно новий світогляд — марксизм. Це вчення, відзначав В. І. Ленін, «є законний спадкоємець найкращого, що створило людство в ХІХ столітті в особі німецької філософії, англійської політичної економії, французького соціалізму»¹⁰.

Втіленням наступності є ленінський етап у розвитку марксизму. В ленінізмі органічно поєдналися непохитна вірність марксизмові з новаторством і сміливістю у творчій розробці і революційному розв'язанні проблем, висунутих новою історичною епохою, на основі узагальнення нового історичного досвіду, нових наукових відкриттів. Сила комуністичного руху в беззавітній вірності марксизму-ленінізму і творчому розвитку його на основі набутого досвіду. «КПРС в усій своїй діяльності виходить з того, — підкреслює М. С. Горбачов, — що вірність марксистсько-ленінському вченню — в його творчому розвитку на основі нагромадженого досвіду»¹¹.

Комуністична партія — колективний політичний вождь суспільства. Найважливішою функцією партійного керівництва є вироблення і здійснення генеральної перспективи та лінії внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. У виконанні партією цієї функції значення наступності так само дуже велике. Основу її становить беззавітна відданість ідеалам комунізму. Розробляючи на кожному історичному етапі науково обгрунтований стратегічний курс, розрахований на розв'язання нагрітих завдань економічного, соціального, політичного і духовного розвитку суспільства, КПРС завжди підпорядковувала його боротьбі за досягнення кінцевої мети — комунізму. Між стратегічними етапами революційно-перетворюючої діяльності партії є нерозривний спадкоємний зв'язок. Боротьба за демократичне перетворення суспільства підготувала умови для перемоги соціалістичної революції. Великий Жовтень відкрив шлях для побудови соціалізму. Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР дозволила приступити до планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму і поступового переходу до комунізму.

Наступність політичного керівництва партії полягає не тільки в продовженні і наслідуванні результатів попереднього етапу діяльності, але й у конкретизації, уточненні і творчому розвитку свого стратегічного курсу. Критичне ставлення до наслідків попередньої діяльності, новаторський підхід до розв'язання нагрітих завдань є необхідною умовою послідовної наступності в політичній діяльності партії. Яскравим втіленням наступності і новаторства є вироблений ХХVІІ з'їздом КПРС стратегічний курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, вдосконалення на його основі соціалізму і поступовий перехід до комунізму. Цей курс органічно поєднує велич цілей і реалізм можливостей, плани партії — з надіями і сподіваннями кожної людини.

Комуністична партія мудрий учитель і вихователь мас. Внесення в маси соціалістичної свідомості, озброєння радянського народу ідеями

¹⁰ Ленін В. І. Три джерела і три складових частини марксизму // Повне зібр. творів.— Т. 23.— С. 40.

¹¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС ХХVІІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 103.

наукового комунізму, знаннями, вмінням і потребою брати активну участь у будівництві нового суспільства, ідеологічне забезпечення намічених завдань, мобілізація трудящих, людського фактора на перетворення в життя стратегічного курсу завжди було і є найважливішою функцією партійного керівництва, смислом життя і діяльності партії. Успішне виконання цієї функції також нерозривно зв'язано з наступністю.

Непорушний фундамент наступності в духовному розвитку суспільства становить тісний зв'язок ідеологічної роботи з життям. «У взаємозв'язку передових ідей і практики будівництва нового суспільства, — підкреслив XXVII з'їзд КПРС, — черпає енергію і дів'яні соціалістична ідеологія»¹². З'їзд поставив завдання зосередити всю силу партійного впливу на досягнення розуміння кожною людиною гостроти сучасного моменту, його переломного характеру. Найперша умова прискорення соціально-економічного розвитку країни — повернути суспільство до нових завдань, спрямувати на їх розв'язання творчий потенціал народу, кожного трудового колективу.

Комуністична партія — випробуваний організатор мас. Найважливішою функцією партійного керівництва є організаторська робота, проведення в життя наміченого стратегічного курсу, лінії внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, забезпечення наукового керівництва творчою діяльністю народу, надання комуністичному будівництву організованого, планомірного і цілеспрямованого характеру. Як і в інших сферах партійного керівництва в організаторській роботі партія неухильно керується принципом наступності. Спираючись на набутий досвід, вивчаючи і осмислюючи його, партія наполегливо шукає і сміливо застосовує нові засоби організації мас, нові форми і методи організаторської роботи.

Зразком такого підходу до роботи партії є ідеї і настанови XXVII з'їзду КПРС. У Політичній доповіді ЦК КПРС вказується, що масштаби і новизна наступних справ ставлять винятково високі вимоги до характеру політичної, ідеологічної і організаторської діяльності КПРС, вимагають працювати по-новому. «Суть перебудови партійної роботи полягає в тому, щоб кожна партійна організація — від республіканської до первинної — активно боролася за проведення в життя лінії квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, жила в атмосфері пошуку, оновлення форм і методів своєї діяльності»¹³.

Синтезом наступності теоретичної, політичної, ідейно-виховної і організаторської роботи партії є розвиток партійної Програми. Три Програми партії — це історичні ступені сходження нашої країни до вершин комунізму. Кожна з них є уособленням відданості ленінської партії кінцевій меті і разом з тим творчого розв'язання назрілих завдань революційного перетворення суспільства. Керуючись першою Програмою, прийнятою на II з'їзді в 1903 р., партія повела робітничий клас, селянство, всіх трудящих на боротьбу проти царського самодержавства, капіталістичного ладу, забезпечила перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, що поклала початок творення нового світу. Керуючись другою Програмою, прийнятою на VIII з'їзді в 1919 р., партія очолила боротьбу радянського народу за перетворення в життя ленінського плану побудови соціалізму. Соціалізм у нашій країні став реальністю. Виконуючи третю Програму, прийняту на XXII з'їзді в 1961 р., партія розгорнула величезну роботу на всіх напрямках комуністичного будівництва. Країна вступила в етап розвинутого соціалізму.

Тим більш тісним є зв'язок між третьою Програмою і її новою редакцією. М. С. Горбачов у доповіді на XXVII з'їзді партії, пояснюючи, чому партія приймає не четверту Програму, а нову редакцію тре-

¹² Там же.— С. 104.

¹³ Там же.— С. 95.

тньої Програми, підкреслив, що прийняття нових партійних Програм — спочатку другої, а потім третьої було зумовлено досягненням рубежів, які намічались попередньою Програмою. В даному разі ситуація інша. Лишається в силі основні завдання партії, зберігаються основоположні теоретичні і політичні настанови третьої Програми, що витримали іспит часом. Разом з тим за чверть століття після прийняття третьої партійної Програми багато що в житті змінилося. Нагромаджено новий історичний досвід. Не всі оцінки і висновки знайшли своє підтвердження. На порядку денному постали і набули гостроти нові проблеми вдосконалення соціалізму, прискорення його розвитку, міжнародної політики. Все це треба було відобразити в програмному документі партії¹⁴. Отже оцінка документа як нової редакції третьої Програми реально обґрунтована і має принципове значення.

Нова редакція Програми є втіленням вірності партії марксистсько-ленінізму, своїм теоретичним і політичним настановам, їх творчого розвитку і збагачення принциповими положеннями, відповідно до історичного досвіду. Це Програма планомирного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це програма боротьби за мир і соціальний прогрес. У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові відзначається: «Вона підтверджує головні цілі КПРС, основні закономірності комуністичного будівництва і разом з тим свідчить про творче осмислення нагромадженого історичного досвіду, вироблення стратегії і тактики відповідно до особливостей сучасного переломного моменту»¹⁵.

Наступність нової редакції Програми КПРС виявляється, з одного боку, в тому, що в ній зберігаються основні теоретичні і політичні положення третьої Програми. В цьому легко переконатися шляхом порівняльного аналізу двох редакцій документа. Збережені найважливіші положення і висновки, які стосуються аналізу сучасної епохи, її змісту, головних тенденцій і суперечностей, рушійних сил світового прогресу, розв'язання найгострішої проблеми сучасності — проблеми війни і миру, вихідні засади зовнішньої політики КПРС. Закріплені основоположні висновки і настанови про загальну комуністичну перспективу розвитку Радянського Союзу, кінцева мета партії — побудова в нашій країні комунізму, положення про основні закономірності поступового переходу від соціалізму до комунізму, повністю відтворено дане у третій Програмі визначення вищої фази комуністичного суспільства. Залишилися у новій редакції випробувані життям настанови з питань економічного, соціального, політичного і духовного розвитку суспільства, закономірностей розвитку партії і зростання її керівної ролі і т. д.

Все це яскраво свідчить про теоретичну і політичну принциповість і послідовність нашої партії, її вірність марксистсько-ленінізму, своїм теоретичним висновкам і настановам. «КПРС, — відзначав М. С. Горбачов, — не мала б такого високого авторитету в світовому комуністичному русі і такого довір'я радянського народу, коли б вона без належної відповідальності ставилась до власних теоретичних висновків і політичних оцінок»¹⁶.

Наступність нової редакції Програми КПРС виявляється, з другого боку, в тому, що, зберігаючи основні теоретичні і політичні положення третьої Програми, вона разом з тим істотно поліпшила і збагатила документ новими принциповими настановами, краще і точніше визначила шляхи досягнення програмної мети партії — комунізму. Про це також свідчить порівняльний аналіз попередньої і нової редакції Програми.

Насамперед, слід відзначити, що у новій редакції Програми більш ґрунтовно втілені ленінські принципи і ленінські традиції побудови

¹⁴ Там же.— С. 113.

¹⁵ Там же.— С. 114.

¹⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р.— С. 6.

програмних документів. В. І. Ленін вчив, що Програма — основоположний документ, в якому науково визначаються цілі і завдання партії умови, шляхи і способи їх здійснення. Це — «коротке, ясне й точне проголошення *всього, чого партія добивається і за що вона бореться*»¹⁷.

Звідси високі ленінські вимоги до її вироблення. Вона повинна ґрунтуватися на міцному науковому фундаменті, на діалектико-матеріалістичному світогляді; давати точний виклад дійсних процесів, відбивати реальні суспільні відносини; бути максимально обережною і точною, вільною від абстрактних припущень, від будь-яких фантазій; давати ясне формулювання кінцевої революційної мети, визначати програмні цілі партії, не підміняти їх вузькими, частковими завданнями; за своїм типом бути програмою революційної дії і боротьби, не збиватися на навчальну програму, на інструкцію або коментар, не описувати процеси, що відбуваються, а викладати основні погляди партії на характер і перспективи суспільного розвитку, на завдання, що висуваються життям. Цими вимогами неухильно керувалася партія при підготовці нової редакції Програми. «Думається, — говорив М. С. Горбачов на XXVII з'їзді КПРС, — що запропонована редакція Програми відповідає цим вимогам»¹⁸.

У відповідності з ленінськими принципами побудови програми партії значно поліпшена структура Програми, що надало їй більш стрункого вигляду, дозволило більш конкретно викласти погляди партії і визначити її завдання. Уточнені і поліпшені формулювання частин і розділів, весь виклад поглядів партії. Все це дозволило значно скоротити Програму, зробити її більш доступною для широких мас.

У новій редакції Програми закріплені найважливіші теоретичні та політичні висновки і положення, якими партія збагатилася за час, що минув після прийняття третьої Програми. Ці висновки, набутий історичний досвід, природно, збагатили наукові уявлення про шляхи досягнення програмної мети партії — комунізму. Тому нова редакція Програми має більш ґрунтовну науково-теоретичну базу. Її стрижень становить висунута квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни і досягнення нового якісного стану радянського суспільства.

У новій редакції Програми критично переосмислені ті формулювання третьої Програми, які не витримали випробування часом. Вона позбавлена зайвої деталізації, безґрунтовної фантазії і книжкової премудрості.

На основі найновіших досягнень марксистсько-ленінської теорії, узагальнення нового історичного досвіду, реалістичного аналізу процесів, що відбуваються в середині країни і на міжнародній арені, партія збагатила Програму новими принциповими теоретичними і політичними положеннями, конкретизувала і уточнила свої програмні цілі і завдання, і, виходячи з комуністичної перспективи розвитку країни, дала розгорнуту характеристику основних стратегічних напрямів роботи.

У новій редакції Програми поглиблено науковий аналіз сучасної епохи. Цим проблемам присвячена її перша частина «Перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму — основний зміст сучасної епохи». Як відзначається у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові, в ній дано всебічний аналіз основних напрямів і особливостей сучасного світового розвитку, його основних тенденцій і суперечностей. Вона збагатила характеристику історичних завоювань і величезних переваг соціалізму, ґрунтовно розкрила загострення боротьби у світі між силами прогресу і реакції.

Винятково важливе теоретичне і політичне значення має дана у новій редакції Програми на основі досвіду СРСР та інших соціалістич-

¹⁷ Ленін В. І. До сільської бідноти // Повне зібр. творів. — Т. 7. — С. 160.

¹⁸ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 115.

них країн розгорнута характеристика соціалістичного суспільства, яке переконливо демонструє незаперечні соціально-економічні, політичні, ідейні і моральні переваги нового суспільства як переважаючого капіталізму ступеня прогресу людства, дає відповідь на питання, які неспроможний розв'язати буржуазний лад.

У новій редакції Програми дається ґрунтовний аналіз розпочатого Великим Жовтнем всесвітньо-історичного процесу революційного перетворення і оновлення суспільного життя. Найбільшим здобутком людства, з яким справедливо ототожнюється прогрес нашого часу, є світовий соціалізм. Він утвердився на величезних просторах Землі, дорогою творення комуністичної цивілізації йдуть сотні мільйонів людей. Найавторитетнішою силою сучасності є соціалістична співдружність, без якої не може бути розв'язане жодне питання світової політики. Хід суспільного прогресу тісно пов'язаний з історичними завоюваннями національно-визвольних революцій, виникненням на руїнах колоніальної системи імперіалізму десятків самостійних держав. Широкі перспективи соціального прогресу відкриває шлях соціалістичної орієнтації, обраний народами ряду країн, що визволились, під керівництвом революційно-демократичних партій. Суспільний прогрес знаходить свій вияв у розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху, в розгортанні нового масового демократичного руху сучасності, в розшаруванні політичних сил у капіталістичному світі, включаючи метрополію імперіалізму — США. Прогрес людства пов'язаний і з науково-технічною революцією, яка у різних соціально-політичних системах обертається різними її гранями і наслідками.

Молодому світові соціалізму, всім силам соціального прогресу протистоїть світ капіталізму, який є все ще сильним і небезпечним. Він чинить жорстокий опір суспільному прогресові, робить спроби зупинити хід історії, підірвати позиції соціалізму, взяти соціальний реванш у всесвітньому масштабі. З відносинами між державами двох протилежних систем пов'язана перша, найважливіша з точки зору долі людства група суперечностей сучасного світу. Але капіталізм уже пройшов точку свого зеніту. Загальна криза капіталізму поглиблюється, невідворотно звужується сфера його панування, стає дедалі очевиднішою його історична приреченість. Аналізуючи особливості розвитку сучасного капіталізму, нова редакція Програми показує, що з ними зв'язана друга група суперечностей сучасного світу — внутрішні суперечності капіталізму, підкреслює, що імперіалізм є паразитичний, загніваючий і вмираючий капіталізм, переддень соціалістичної революції. Злочинна неоколоніалістська, неоглобалістська політика США та її партнерів є причиною виникнення нового, складного і рухомого комплексу суперечностей між імперіалізмом і країнами й народами, що розвиваються. Капіталізм стоїть на перешкоді розв'язання суперечностей глобального масштабу, які стосуються самих основ існування цивілізації.

У новій редакції Програми дістали дальшого розвитку погляди нашої партії на найгострішу проблему, що стоїть нині перед людством — проблему війни і миру. Імперіалізм — винуватець двох світових воєн, які забрали життя багатьох десятків мільйонів людей, загрожує людству третьою світовою війною з застосуванням зброї страхотливої руйнівної сили. Це загрожує глобальним воєнним конфліктом, у результаті якого не було б ні переможців, ні переможених, могла б загинути світова цивілізація. Єдино розумним, єдино прийнятним виходом з гострих суперечностей, загрози, яка нависла над людством, є мирне співіснування держав з різним суспільним ладом. На основі об'єктивного аналізу реального становища, що склалося у світі, Програма робить оптимістичний висновок: «КПРС виходить з того, що, хоч якою великою є загроза світові, створювана політикою агресивних кіл імперіалізму, фатальної неминучості світової війни немає. Відвернути війну, вберегти людство від катастрофи можна. В цьому — історичне

покликання соціалізму, всіх прогресивних, миролюбних сил нашої планети»¹⁹.

Виклад поглядів КПРС на сучасний світовий розвиток закінчується висновком, що весь хід його підтверджує марксистсько-ленінський аналіз характеру і основного змісту сучасної епохи. «Це, — підкреслюється в Програмі, — епоха переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму, історичного змагання двох світових соціально-політичних систем, епоха соціалістичних і національно-визвольних революцій, краху колоніалізму, епоха боротьби головних рушійних сил суспільного розвитку — світового соціалізму, робітничого і комуністичного руху, народів держав, що визволилися, масових демократичних рухів — проти імперіалізму, його політики агресії і гноблення, за мир, демократію і соціальний прогрес»²⁰.

При всій нерівномірності, складності й суперечливості руху людства до соціалізму і комунізму, сказано в Програмі, цей рух нездоланний.

Теоретичні і політичні висновки Програми КПРС про характер і зміст сучасної епохи, про хід і тенденції боротьби між силами прогресу і реакції у сучасному світі становлять міцний науковий фундамент програми дій КПРС на міжнародній арені, її активної і наполегливої боротьби за мир і соціальний прогрес.

Наступність і послідовність, сміливість і реалізм ленінської партії з особливою силою виявилися в науковій розробці завдань комуністичного творення на сучасному етапі. Цим проблемам присвячена друга частина нової редакції Програми «Завдання КПРС по вдосконаленню соціалізму і поступовому переходу до комунізму». Вихідні теоретичні погляди і настанови партії з цих питань сформульовані у першому її розділі «Комуністична перспектива СРСР і необхідність прискорення соціально-економічного розвитку».

Виявляючи теоретичну принциповість і наступність, партія у новій редакції Програми закріпила раніше визначений нею курс на побудову комунізму. «Кінцева мета КПРС, — зафіксовано в ній, — побудова комунізму в нашій країні»²¹. Разом з тим партія уточнила шляхи досягнення своєї кінцевої мети, збагатила і розвинула зміст третьої Програми, критично переосмислила ті її настанови, які не витримали випробування часу.

Чим же відрізняються настанови нової редакції?

У третій Програмі ототожнювалися кінцева мета партії і безпосередні цілі та завдання для даного етапу її революційно-перетворюючої діяльності, що настав на рубежі 50—60-х років. В ній було записано, що «побудова комуністичного суспільства стала безпосереднім практичним завданням радянського народу»²², що протягом двадцяти років «в СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство»²³.

Така позиція виходила з уявлення, що повна і остаточна перемога соціалізму відкриває можливість безпосереднього переходу до комунізму. Життя не виправдало цих розрахунків. З цього приводу в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові сказано, що не всі висновки третьої Програми знайшли своє підтвердження. Виявилось передчасним переведення завдань розгорнутого будівництва комунізму в площину безпосередніх практичних дій. Певні прорахунки допущено і в строках вирішення ряду конкретних питань²⁴.

Роки, що пройшли після прийняття третьої Програми, показали, що шлях до вищої фази комуністичної формації лежить через етап

¹⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— С. 20.

²⁰ Там же.— С. 21.

²¹ Там же.— С. 22.

²² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1977.— С. 5, 55.

²³ Там же.— С. 58.

²⁴ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 113.

вдосконалення соціалістичного суспільства. Але згодом з цієї правильної настанови дехто зробив помилковий висновок про те, що спочатку треба пройти історично тривалий етап удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, після чого розпочнеться перехід до комунізму.

У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії нагадується що «...теза про розвинутий соціалізм набула поширення у нас як реакція на полегшені уявлення про шляхи і строки вирішення завдань комуністичного будівництва. Але в дальшому акценти в трактуванні розвинутого соціалізму поступово змішувалися. Нерідко справа зводилася лише до констатації успіхів, у той час як багато животрепетних проблем, пов'язаних з переведенням економіки на рейки інтенсифікації, зростанням продуктивності праці, поліпшенням постачання населення, подоланням негативних явищ, обминалися, залишалися без належної уваги. Свідомо чи несвідомо, але це було своєрідним виправданням повільності у вирішенні назрілих завдань»²⁵.

Практично вказана точка зору проводила різку грань між соціалізмом і комунізмом. Партія відхилила її. В новій редакції Програми наголошується: «Соціалізм і комунізм є двома послідовними фазами єдиної комуністичної формації. Між ними немає різкої грані: розвиток соціалізму, дедалі повніше розкриття і використання його можливостей і переваг, зміцнення притаманних йому загальнокомуністичних начал і означає справжній рух суспільства до комунізму»²⁶. Чітко визначаючи комуністичну перспективу СРСР, проголошуючи своєю кінцевою метою побудову комунізму в нашій країні, нова редакція Програми виходить з того, що безпосередньою метою партії на даному історичному етапі є досягнення якісно нового стану соціалістичного суспільства.

На основі тверезого наукового аналізу сучасних внутрішніх і міжнародних умов, досвіду і уроків 70-х — початку 80-х років КПРС творчо, по-новаторськи визначила свій стратегічний курс на сучасному етапі вдосконалення соціалізму і поступового просування до комунізму — прискорення соціально-економічного розвитку країни. «Це, — зафіксовано в новій редакції Програми, — стратегічний курс партії, націлений на якісне перетворення всіх сторін життя радянського суспільства: докорінне оновлення його матеріально-технічної бази на основі досягнень науково-технічної революції; вдосконалення суспільних відносин і в першу чергу економічних; глибокі зміни у змісті й характері праці, матеріальних і духовних умовах життя людей; активізацію всієї системи політичних, суспільних та ідеологічних інститутів»²⁷. Партія зробила надзвичайно важливий висновок, що найважливішою умовою успішного здійснення наміченого стратегічного курсу є підвищення ролі людського фактора.

Нова редакція Програми, усі документи XXVII з'їзду КПРС чітко визначають якісно нові рубежі, на які має вийти радянське суспільство на основі прискорення соціально-економічного розвитку. Вони визначаються по основних сферах суспільного життя: «в економічній галузі — піднесення народного господарства на принципово новий науково-технічний і організаційно-економічний рівень, переведення його на рейки інтенсивного розвитку; досягнення найвищого світового рівня продуктивності суспільної праці, якості продукції та ефективності виробництва; забезпечення оптимальної структури та збалансованості єдиного народного господарського комплексу країни; значне підвищення рівня усуспільнення праці і виробництва; зближення колгоспно-кооперативної власності з загальнонародною, з перспективою їх злиття;

у соціальній галузі — забезпечення якісно нового рівня народного добробуту при послідовному здійсненні соціалістичного принципу роз-

²⁵ Там же.— С. 114.

²⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.)— С. 22.

²⁷ Там же.— С. 24.

поділу за працею; створення в основному безкласової структури суспільства, стирання істотних соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом і селом; все більш органічне поєднання фізичної і розумової праці у виробничій діяльності; далі згуртування радянського народу як соціальної та інтернаціональної спільності; високий рівень творчої енергії та ініціативи мас;

у політичній галузі — розгортання соціалістичного самоврядування народу шляхом дедалі повнішого залучення громадян до управління державними і суспільними справами, удосконалення виборчої системи, поліпшення діяльності виборних органів народної влади, підвищення ролі профспілок, комсомолу, інших масових організацій трудящих, ефективного використання всіх форм представницької і прямої демократії;

у галузі духовного життя — далі зміцнення у свідомості радянських людей соціалістичної ідеології; повне утвердження моральних принципів соціалізму, духу колективізму і товариської взаємодопомоги; прилучення широких мас населення до досягнень науки, цінностей культури; формування всебічно розвиненої особи»²⁸.

В результаті здійснення цих перетворень буде досягнутий якісно новий стан радянського суспільства, що повною мірою розкриватиме величезні переваги соціалізму в цих сферах життя. Це ще не буде вища фаза комунізму. Але буде зроблений історичний крок уперед на шляху до неї. Отже, через прискорення соціально-економічного розвитку країни — до якісно нового стану соціалістичного суспільства — такий шлях нашого просування до комунізму.

Виходячи з комуністичної перспективи розвитку СРСР, у наступних розділах другої частини нової редакції Програми КПРС дано розгорнуте обґрунтування основних стратегічних напрямів діяльності Комуністичної партії, Радянської держави, всього народу.

Наступність і послідовність становлять міцний фундамент зовнішньо-політичного курсу КПРС. Але, як відзначалося на XXVII з'їзді партії, «наступність у зовнішній політиці не має нічого спільного з простим повторенням пройденого, особливо в підходах до проблем, що нагромадились»²⁹. Нова редакція Програми КПРС творчо визначає орієнтири для вироблення і проведення витриманого і ефективного зовнішньополітичного курсу. Виділення в ній окремої частини «Завдання КПРС на міжнародній арені, у боротьбі за мир і соціальний прогрес» дозволило партії викласти цілісну концепцію утвердження миру на землі, соціального прогресу і національного визволення народів, сформулювати фундаментальні основи своєї міжнародної політики, її непохитні опори. Разом з тим Програма демонструє широту підходу КПРС до міжнародних справ, її здатність своєчасно враховувати зміни обстановки, неупереджено дивитися в обличчя реальності, об'єктивно оцінювати обстановку, гнучко реагувати на вимоги часу.

На основі глибокого аналізу сучасної епохи, виявлення основних тенденцій світового розвитку, на основі врахування корінних інтересів прогресивного людства Програма визначає головні цілі і напрями міжнародної політики КПРС:

— забезпечення сприятливих зовнішніх умов для вдосконалення соціалістичного суспільства і просування до комунізму в СРСР; усунення загрози світової війни, досягнення загальної безпеки і роззброєння;

— неухильне розширення і поглиблення співробітництва СРСР з братніми соціалістичними країнами, всемірне сприяння зміцненню і прогресу світової системи соціалізму;

— розвиток рівноправних, дружніх відносин з країнами, що визволилися;

²⁸ Там же.— С. 24—25.

²⁹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 81.

— підтримання і розвиток відносин СРСР з капіталістичними державами на основі мирного співіснування, ділового, взаємовигідного співробітництва;

— інтернаціональна солідарність з комуністичними і революційно-демократичними партіями, міжнародним робітничим рухом, з національно-визвольною боротьбою народів³⁰.

Зовнішня політика КПРС поєднує твердий захист інтересів радянського народу, рішучу протидію агресивній політиці імперіалізму з готовністю до діалогу, конструктивного розв'язання міжнародних питань шляхом переговорів.

КПРС, заявляє Програма, і надалі робитиме все від неї залежне для збереження мирних умов творчої праці радянських людей, оздоровлення міжнародних відносин, припинення гонки озброєнь, що захлснула світ, для того, щоб відвернути загрозу ядерної війни, яка нависла над народами. «Захистити і зміцнити мир, приборкати сили агресії та мілітаризму в ім'я життя нинішнього і прийдешніх поколінь — немає вищої і відповідальнішої місії. Світ без воєн, без зброї — ідеал соціалізму»³¹.

Втіленням наступності, високої відповідальності партії до своїх попередніх теоретичних висновків та положень і творчого розвитку їх стосовно до сучасних умов є четверта частина нової редакції Програми «КПРС — керівна сила радянського суспільства». Вона вносить вагомий вклад у творчу розробку марксистсько-ленінського вчення про партію, теоретичних і практичних проблем партійного будівництва, служить фундаментом виконання рішення XXVII з'їзду КПРС про перебудову партійної роботи.

На основі узагальнення великого історичного досвіду нова редакція Програми збагатила марксистсько-ленінське вчення про об'єктивну необхідність для робітничого класу, для всіх трудящих бойової революційної партії, про її історичне покликання вести весь народ до соціалізму і комунізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути вчителем, керівником, вождем усіх трудящих у справі будівництва нового життя. Вона дає яскраву характеристику пройденого ленінською партією великого і славного шляху, безприкладного за глибиною і силою впливу на суспільний розвиток, переконливо показує як необхідна для трудящих революційна марксистсько-ленінська партія, яку благотворну роль вона відіграє в житті суспільства, з новою силою підтверджує ленінську характеристику, викарбовану у наших партійних квитках: партія — розум, честь і совість нашої епохи.

Програма КПРС у її новій редакції зберегла і конкретизувала раніше зроблений партією висновок про те, що з побудовою соціалізму Комуністична партія стала партією всього народу. При цьому особливий акцент зроблено на тому, що за своєю класовою суттю та ідеологією вона лишається партією робітничого класу. Вагомим є вклад нової редакції Програми в розробку питання про зростання керівної ролі партії в сучасних історичних умовах, про фактори, що зумовлюють цей закономірний процес. Вона конкретизувала і розвинула зроблений раніше висновок про внутрішні фактори зростання ролі Комуністичної партії в керівництві суспільством. Принципове значення має висновок про фактори зовнішнього характеру, які зумовлюють зростання міжнародної ролі та інтернаціональної відповідальності КПРС.

Великий вклад внесла Програма КПРС у її нинішній редакції в розробку питання про умови дальшого зміцнення партії і підвищення її боєздатності. Найважливішою з них є поглиблення і вдосконалення політичного керівництва суспільством на основі послідовного застосування, випробуваних ленінських принципів, утвердження ленінського стилю

³⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.) — С. 58.

³¹ Там же. — С. 59.

в партійній роботі. Підвищення рівня керівництва державним, господарським і культурним будівництвом партія нерозривно пов'язує з дальшим поліпшенням роботи з кадрами. Дуже важливою умовою розвитку партії і підвищення її керівної ролі є зростання і зміцнення партійних рядів, удосконалення внутріпартійних відносин на основі принципу демократичного централізму.

В Програмі підкреслюється, що найважливішим джерелом сили і непереможності партії є її непорушна ідейна та організаційна згуртованість. Надзвичайно велике значення має зміцнення єдності партії і народу. Партія справляє тим більший вплив на хід соціального розвитку, чим активніше її підтримує народ. Партія існує для народу, в служінні йому вбачає смисл своєї діяльності. Вона вважає обов'язком постійно радитися з трудящими в найважливіших питаннях внутрішньої і зовнішньої політики, уважно враховувати громадську думку, ширше залучати безпартійних до участі в роботі партійних організацій. Сила партії і в тому, що в усій своїй діяльності вона неухильно керується випробуваними марксистсько-ленінськими принципами пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Програмні настанови про місце Комуністичної партії в радянському суспільстві, про дальше зміцнення партії і зростання її керівної ролі дістали закріплення в Статуті КПРС, схваленому з'їздом. Беззастережне їх дотримання і втілення в практику партійної роботи — запорука підпорядкування помислів і дій усєї партії, кожного комуніста беззавітній боротьбі за виконання величних накреслень XXVII з'їзду КПРС.

Програма КПРС у її нинішній редакції — яскравий документ наступності і новаторства, багатюща скарбниця марксистсько-ленінської мислі і революційної дії, видатний підсумок історичного досвіду попередніх поколінь комуністів і всього радянського народу, вивіреним курсом комуністичного творення і миру.

Г. М. Мултых

ПРИНЦИП РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ЕГО ВОПЛОЩЕНИЕ В НОВОЙ РЕДАКЦИИ ПРОГРАММЫ КПСС

Резюме

В статье рассматриваются суть и значение принципа революционной преемственности в жизни и деятельности КПСС и воплощение этого принципа в новой редакции Программы партии.

Інституту історії Академії наук Української РСР — 50 років

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ), В. Г. САРБЕЙ (Київ)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ *

Постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеологічних питань, які було прийнято в другій половині 1940-х років, стали поштовхом до розгортання наукових розробок з проблем історії робітничого класу рес-

* Об'єктом історіографічного аналізу тут, як і в інших статтях, що друкуються в цьому номері «УІЖу» з нагоди 50-річчя Інституту історії АН УРСР, є лише монографічні дослідження авторів, які нині працюють або колись працювали в ЦСР цього Інституту історії.

публіки в Інституті історії АН УРСР. Зокрема, у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. про недоліки в роботі цього провідного республіканського науково-дослідного центру в галузі історії наголошувалося на необхідності «правильного наукового й політичного висвітлення виникнення та розвитку робітничого класу, революційного робітничого руху, поширення марксизму-ленінізму на Україні, виникнення й розвитку більшовицької організації на Україні та її ролі в історичній долі українського народу»¹.

Рішення партії мали важливе значення для активізації дослідницької роботи науковців республіки по викриттю фальсифікаторських постулатів української буржуазно-націоналістичної історіографії, один з яких ґрунтувався на категоричному запереченні наявності місцевих національних кадрів у робітничому класі України дожовтневого періоду. За короткий строк в Інституті історії АН УРСР було підготовлено ґрунтовну монографію², автор якої, використавши першоджерельний архівний і статистичний матеріал та документальні публікації, зміг показати тяжке економічне становище, жахливі виробничі й побутові умови життя і праці робітників за часів царського самодержавства, а також висвітлити початковий етап свідомої боротьби пролетаріату під керівництвом революційної соціал-демократії. В основу свого дослідження Ф. Є. Лось поклав ленінське положення про пролетаріат як «...особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що відрізняється від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»³. Учений переконливо довів, що на Україні він формувався в основному за рахунок двох братніх народів — українського і російського, за знаменним ленінським визначенням, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁴. На початку ХХ ст. робітничий клас України (разом з його численним галузевим загоном сільськогосподарського пролетаріату) був майже на 70% укомплектований місцевими уродженцями.

Зміцнілі за капіталізму характерні тенденції в процесі соціально-економічного розвитку та класової боротьби пролетаріату, як довів І. О. Гуржій⁵, почали проявлятися ще у феодальну епоху. Вже тоді так званий передпролетаріат формувався завдяки не тільки вихідцям з України, а й Росії. Крім того, саме «робітні люди» (мануфактурний період становлення промисловості) часто виступали найактивнішою силою масових антикріпосницьких рухів. Використавши здебільшого першоджерельний архівний матеріал, дослідник уперше в радянській історіографії зміг так конкретно показати умови життя та праці трудівників промисловості України з кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст., докладно охарактеризувати різноманітні форми соціальних виступів трудящих.

На жаль, послідовників І. О. Гуржія, які поглиблено вивчали б історію передпролетаріату на Україні, поки що не виявилось. Лишається ще чимало нез'ясованих проблем. Їх наукова актуальність незаперечна. Не випадково деякі з них, зокрема пов'язані із загальним роз-

науково-дослідному закладі, а також колективні узагальнюючі праці, створені на його базі (нерідко із залученням співробітників установ та вузів УРСР і навіть інших республік Радянського Союзу).

¹ До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України.— Більшовик України.— 1947.— № 8.— С. 5.

² Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.— 1904 г.).— К., 1955.— 332 с.

³ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3.— С. 518.

⁴ Ленін В. І. Україна.— Повне збір. творів, т. 32.— С. 334.

⁵ Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.).— К., 1958.— 180 с.; Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років ХVІІІ ст. до 1861 р.).— К., 1958.— 168 с.

вигком робітничого класу у світовому масштабі та в окремих країнах, привертати пильну увагу основоположників марксизму-ленінізму.

Питання формування робітничого класу, якнайтіснішим чином зв'язані з проблемами його соціально-економічного становища в експлуататорському суспільстві, знайшли своє висвітлення в монографії О. А. Парасунька⁶. Фактично в поле зору автора потрапив весь період домонополістичного капіталізму на Україні. Використавши значний архівний матеріал, він розкрив механізм жорстокої експлуатації та гноблення, яких зазнавали робітники з боку місцевих та іноземних капіталістів. Учений докладно розповів і про масштаби визвольної боротьби робітників проти експлуататорів, навів статистичні дані про кількість страйків та їх учасників, що базуються на його власних підрахунках.

Активну участь в робітничому русі на Україні взяв сільськогосподарський пролетаріат, який також формувався з вихідців як українських, так і центральних російських губерній і переважно зосереджувався на півдні регіону, де в сільському господарстві найбільш поширеними були великі капіталістичні підприємства. На основі вивчення офіційних статистичних збірників, праць земських статистиків, архівних документів О. І. Лугова уперше визначила їх загальну кількість на півдні на кінець XIX ст. — 900 тис. чол. (з них 300—350 тис. місцевого походження). В її монографії розглянуто об'єктивно діючу закономірність розвитку капіталістичної економіки — пряму залежність зростаючої чисельності сільськогосподарського пролетаріату від погіршення соціально-економічних умов його життя⁷.

Поки що лишаються недостатньо дослідженими деякі проблеми духовного життя, соціальної психології, політичної, класової самосвідомості, освітнього рівня, культуротворчої ролі робітничого класу України. Хоч певні зрушення є і в цій складній для вивчення сфері діяльності суспільства.

Найбільш активно вчені, що вивчають історію робітничого класу СРСР дожовтневої епохи, досліджують його революційно-визвольну боротьбу. Вагомий вклад у цю багатопланову роботу зробили й науковці Інституту історії АН УРСР. Їх увагу привертає визначений В. І. Леніним пролетарський період (з 1895 до 1917 рр.) загальноросійського визвольного руху. Так, П. П. Бистренко⁸ фактично першим в інституті почав вивчати діяльність соціал-демократичних гуртків на Україні, зокрема «Союзів боротьби за визволення робітничого класу», які виникли там за прикладом створеної В. І. Леніним у Петербурзі в 1895 р. однойменної революційної марксистської організації. У двох книгах, авторами яких є І. М. Премислер та С. О. Ктитарев⁹, висвітлено славнозвісний період вітчизняної історії, пов'язаний із створеною і керованою В. І. Леніним газетою «Искра», вплив якої на розвиток соціал-демократичного й робітничого рухів важко переоцінити. Особливо переконливо це показано в монографії С. О. Ктитарева.

Ленінську тезу про металістів як найзагартованіший в класових боях загін великої армії багатонаціонального всеросійського пролетаріату¹⁰ на конкретному матеріалі розкрив Ю. П. Лавров. В його праці простежено якісні зміни, що сталися у страйковому русі українських

⁶ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины 60—90-х годов XIX ст.— Киев, 1963.— 576 с.

⁷ Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму.— К., 1965.— 192 с.

⁸ Бистренко П. П. Киевский «Союз борьбы за освобождение рабочего класса».— Киев, 1947.— 55 с.; Бистренко П. П. З історії поширення марксизму та створення перших соціал-демократичних організацій на Україні.— К., 1958.— 155 с.

⁹ Премислер І. М. Революційний рух на Україні на початку XX ст.— К., 1957.— 165 с.; Ктитарев С. О. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні.— К., 1959.— 375 с.

¹⁰ Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії.— Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 370—371.

металістів, — від стихійних заворушень кінця XIX ст. до політичних виступів початку XX ст., якими керували революційні соціал-демократи — прихильники «Искры». Автор скрупульозно підрахував кількість страйків і демонстрацій, які відбулися на металургійних підприємствах України протягом десятиріччя, напередодні російської революції¹¹.

Найважливішу подію початку XX ст. — масовий загальний страйк 1903 р. на Півдні Росії — розглянуто в книзі О. А. Парасунька¹². Автор переконливо розкрив могутню революційну силу інтернаціоналістської пролетарської солідарності, яку намагалися похитнути українські буржуазні націоналісти, бундівці та есери і яку відстояли іскрівці.

П'ятдесятиріччю першої російської революції, своєрідність якої, за визначенням В. І. Леніна, полягала в тому, «... що вона була щодо свого соціального змісту *буржуазно-демократичною*, але щодо засобів боротьби була *пролетарською*»¹³, науковці Інституту історії АН УРСР присвятили збірник статей¹⁴. Особливо слід відзначити вихід у світ першої монографії¹⁵, в якому її автор — Ф. Є. Лось — висвітлив весь хід революційних подій 1905—1907 рр. на Україні. В центрі дослідження — визвольна боротьба робітничого класу, який згуртував навколо себе всіх трудящих. Дослідник уперше в радянській історіографії підрахував кількість робітничих страйків та їх учасників по губерніях і в окремі періоди розвитку революції. Він розглянув економічні та політичні завоювання пролетаріату, які стали наслідком його тиску на царизм.

Робітничий клас України, його діяльність, авангардна роль у 1905—1907 рр. — ці теми зацікавили авторів монографій з історії революційних подій, зокрема, що відбулися в Харкові та Києві¹⁶. Характерною рисою цих праць є те, що в них ці події висвітлено в тісному зв'язку з розвитком загальноросійського визвольного руху, який очолював пролетаріат та його партія.

Узагальнюючу монографію з проблем революції 1905—1907 рр. також створено в Інституті історії АН УРСР¹⁷. Її автори глибоко проаналізували різноманітний фактичний матеріал, значну кількість публікацій з цієї багатопланової теми. Окремий розділ цього колективного видання присвячений робітничому рухові періоду 1905—1907 рр. Та й в інших розділах революційна боротьба пролетаріату цілком правомірно посідає першорядне місце. Конкретно показано кількісні та якісні зміни, що відбувалися в його середовищі в ході боротьби проти самодержавства, зростання класової політичної свідомості та культурно-освітнього рівня борців за свободу внаслідок наполегливої агітаційно-пропагандистської діяльності партії більшовиків. Уперше в монографічній праці робітничий рух розглянуто з охопленням всієї території України.

Про історію робітничого руху на Україні — від поразки першої до перемоги другої російських революцій — ідеться в двох ґрунтовних мо-

¹¹ Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895—1904).— К., 1970.— 188 с.

¹² Парасунько О. А. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г.— Киев, 1953.— 132 с.

¹³ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 294.

¹⁴ Революція 1905—1907 рр. на Україні.— Наук. зап. Ін-ту істор. АН УРСР.— Т. 6.— К., 1955.

¹⁵ Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні.— К., 1955.— 402 с.

¹⁶ Астахов В. И., Кондуфор Ю. Ю. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии.— Харьков, 1955.— 120 с.; Бондаренко І. М., Степаненко І. І. Київська соціал-демократична організація між I і III з'їздами РСДРП.— К., 1957.— 101 с.; Бондаренко І. Н. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.).— К., 1960.— 282 с.

¹⁷ Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 роках.— К., 1980.— 282 с.

нографіях. Ф. Є. Лось проаналізував два різних за соціально-політичною характеристикою історичні періоди: століпінської реакції та нового революційного піднесення¹⁸. На основі глибокого вивчення архівних та друкованих джерел він ввів до наукового обігу нові дані, які дали змогу охарактеризувати суттєві зміни в кількісному та структурному складі пролетаріату України, що відбулися протягом семиріччя після поразки революції, а також у політичному та економічному становищі робітничого класу. В праці розкрито особливості революційного руху, тактики більшовиків у боротьбі проти царизму та буржуазно-поміщицького ладу.

Хронологічно тему монографії Ф. Є. Лося продовжив Й. Т. Щербина, який висвітлив питання розвитку робітничого руху на Україні (липень 1914 — квітень 1917 рр.)¹⁹. Використаний автором фактичний архівний матеріал свідчить про те, що їх виступи в розглядуваний період, хоч і дещо поступалися за темпами й кількісними показниками розмахові революційної боротьби робітників центральних губерній Росії, але в основному розвивалися в рамках тих же самих загальноросійських етапів. Уперше на конкретному матеріалі з історії України досліджується вплив пролетарського руху на соціально-політичні виступи селян і солдатів. Щоправда, оцінка характеру деяких з них як політичних є спірною (зокрема маються на увазі заворушення, що мали місце серед мобілізованих у липні 1914 р.).

Підбиваючи підсумки роботи науковців Інституту історії АН УРСР, що вивчали проблеми робітничого руху на Україні, можна відзначити, що більш-менш повно останні висвітлювалися в рамках усього дожовтневого періоду. Паралельно із спеціальним дослідженням окремих історичних етапів учені творчо узагальнювали конкретно-історичний матеріал. Було зроблено й спробу комплексно розглянути питання класової боротьби пролетаріату України (з хронологічно-последовним аналізом деяких періодів у робітничому русі за імперіалізму)²⁰.

З ініціативи і насамперед завдяки творчим зусиллям співробітників інституту було створено двотомну фундаментальну працю з історії робітничого класу УРСР. В першому томі²¹ розповідається про його зародження (у формі передпролетаріату за часів феодалізму), вихід на передові революційні позиції. Автори цього видання, використавши значний фактичний матеріал, переконливо спростували фальсифікаторське твердження представників української буржуазно-націоналістичної історіографії, нібито на Україні не було власного робітничого класу і, отже, мовляв, і об'єктивних умов для соціалістичної революції. В книзі йдеться про величезну роль В. І. Леніна і створеної ним партії більшовиків для політичного виховання пролетаріату України.

Розробка питань історії радянського робітничого класу та його революційно-перетворюючої діяльності особливо активізувалася після появи в жовтні 1959 р. у журналі «Коммунист» редакційної статті «За глибоке вивчення історії радянського робітничого класу».

Тема робітничого класу зайняла помітне місце в дослідженнях науковців інституту з питань історії Великого Жовтня і громадянської війни. Насамперед слід назвати дві праці А. П. Гриценко²².

¹⁸ Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907—1913 рр.— К., 1962.— 196 с.

¹⁹ Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках.— К., 1963.— 368 с.

²⁰ Робітничий рух на Україні в період імперіалізму.— К., 1961.— 273 с.; Шляхом, осяяним Леніним (Відп. ред. А. Д. Скаба).— К., 1969.— 408 с. та інші.

²¹ Історія робітничого класу Української РСР у двох томах (Відп. ред. Ф. Є. Лось):— К., 1967.— Т. 1.— 568 с.

²² Гриценко А. П. Робітничі фортеці соціалістичної революції.— К., 1965.— 198 с.; Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917—січень 1918 рр.).— К., 1975.— 240 с. Вона ж була автором відповідних розділів фундаментальних праць («Історія робітничого класу України».— К., 1967.— Т. 2.— 507 с.; «Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР».— К., 1983 і «Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность».— К., 1986.— 240 с.).

Першу з них присвячено фабзавкомам України, які у 1917 р. існували як самостійна, не зв'язана з галузевими профспілками організація. У другій йдеться про діяльність пролетаріату республіки в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Автор переконливо показала, що всі зусилля українських дрібнобуржуазних партій розколоти революційний рух і створити свої, «українські» профспілки та інші об'єднання трудящих зазнали поразки.

Книга П. П. Гудзенка²³ й досі за багатством використаного в ній архівного матеріалу та поставленими проблемами є найгрунтовнішою працею з історії перших соціалістичних перетворень, здійснених народними масами і більшовицькою партією. В ній висвітлено керівну роль РКП(б) і особисто В. І. Леніна у створенні в промисловості республіки соціалістичного укладу. Ю. Н. Городецький справедливо зауважив, що проблеми формування соціалістичної промисловості в цій книзі розглянуто в зв'язку з аналогічними процесами, що відбувалися в Росії. Це дало змогу автору глибоко вивчити механізм створення органів управління й планування²⁴. Разом з тим у книзі іноді некритично використовуються суперечливі дані тогочасної статистики.

Робітничий клас України в період громадянської війни — тема досліджень Є. М. Склярєнка та О. П. Реєнта²⁵. Є. М. Склярєнко основну увагу приділив питанням подолання господарської розрухи, а також — певною мірою — кількісним та якісним змінам у складі робітничого класу. В другій праці висвітлено боротьбу робітників за утвердження свідомої трудової дисципліни і нового, соціалістичного ставлення до праці, діяльність ударних груп і бригад, а також особливості розвитку комуністичних осередків на підприємствах.

У 1962 р. було видано книгу Г. Д. Діденка «Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства. 1921—1925».

Трудовим починам робітників, з котрими вони виступили в роки відбудови й реконструкції народного господарства, присвячено колективну монографію²⁶. В ній використано значну кількість архівних джерел. У цьому виданні наведено сотні славних імен, кожне з яких — це автор патріотичного починання, раціоналізатор, герой праці.

Фундаментальна праця про визначальну роль робітничого класу в соціалістичній реконструкції господарства країни належить О. Б. Слуцькому²⁷. В ній проаналізовано кількісні і якісні зміни у його складі, динаміку соціальної, галузевої, демографічної і кваліфікаційної структури, джерела поповнення тощо.

У монографії Л. Д. Вітрук²⁸ розглянуто широкий спектр проблем: підвищення освітнього рівня жінок, форми професійної підготовки, ступінь використання їх праці за галузями й регіонами тощо. Автор розповіла про участь трудівниць в управлінні виробництвом, розгортанні соціалістичного змагання й у суспільно-політичному житті країни. Серед недоліків видання треба назвати незавершеність його хронологічних рамок (випадає друга п'ятирічка). Крім того, недостатню увагу приділено діяльності жінвідділів.

Проблема соціалістичного нагромадження під час реконструкції народного господарства традиційно вважається однією з найскладніших

²³ Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР (1917—1920 рр.).— К., 1965.— 300 с.

²⁴ Городецкий Е. Н. Историкографические и источниковедческие проблемы Великого Октября.— М., 1982.— С. 144.

²⁵ Склярєнко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.).— К., 1966.— 216 с.; Реєнт А. П. Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.).— Киев, 1984.— 168 с.

²⁶ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937.— К., 1980.— 338 с.

²⁷ Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.).— Киев, 1963.— 503 с.

²⁸ Вітрук Л. Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації.— К., 1973.— 120 с.

в історичній та історико-економічній літературі. С. В. Кульчицький дослідив форми й методи нагромадження внутрішньопромислових ресурсів, показав вирішальну роль робітничого класу в цьому процесі²⁹. Не всі шляхи соціалістичного нагромадження висвітлено однаково повно.

Одним з головних завдань індустріалізації було завоювання техніко-економічної незалежності СРСР. Цю тему розробив В. М. Кривоніс³⁰. Однак у книзі використано в основному дані тільки однієї галузі — машинобудування.

Перше в українській радянській історіографії монографічне дослідження про трудові звершення робітників УРСР у роки третьої п'ятирічки опублікувала в 1966 р. С. М. Сирцова. Центральне місце в книзі, побудованій в основному на даних періодичної преси, займає розділ, в якому висвітлено керівну роль робітничого класу в суспільно-політичному житті країни. Йдеться також про колективи підприємств, які досягли особливих успіхів у соціалістичному змаганні. У праці названо чимало імен ініціаторів трудових починів, раціоналізаторів і винахідників³¹.

Діяльність робітничого класу в післявоєнний період — центральна тема двох монографій, написаних науковцями інституту. В центрі дослідження О. С. Кудлая³² — перша післявоєнна п'ятирічка. Автор розповів про поширення прогресивних форм змагання, першим серед істориків широко висвітлив зв'язки наукових установ і вузів з виробництвом. Недоліком цього видання є те, що автор побіжно розглянув питання про кількісні і якісні зрушення, що відбувалися у складі робітничого класу. Зате в книзі В. О. Романцова³³ ця проблема є провідною. Автор ввів до наукового обігу цілком оригінальні дані про галузеві, демографічні, кваліфікаційні та інші зрушення у його структурі.

В працях М. Р. Плюща³⁴ йдеться про вирішальну роль робітничого класу в розвитку соціалістичної економіки, аналізуються основні форми підвищення творчої активності новаторів, співробітництво з братніми республіками в справі технічного переозброєння виробництва. Проте автор приділив недостатню увагу питанням боротьби за усунення перешкод на шляху активізації технічної творчості мас і промислового використання нових розробок.

Б. П. Ковалевський висвітлив проблему зміцнення союзу робітничого класу й селянства³⁵, зокрема його політичних основ, яка лишається однією з провідних наукових тем. Автор навів також узагальнюючі дані про те, як у республіці долаються культурно-побутові відмінності між містом і селом, вирівнюються рівні матеріального добробуту трудящих тощо.

Суспільно-політична активність трудівників України в 60—70-х роках — тема, яку розглянув у своїй монографії А. А. Кондрацький³⁶.

²⁹ Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації.— К., 1975.— 176 с.; Кульчицький С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937 гг.).— Киев, 1979.— 255 с.

³⁰ Кривоніс В. М. Вклад рабочего класса Украины в завоевание технико-экономической независимости СССР (1926—1937 гг.).— Киев, 1982.— 170 с.

³¹ Сирцова С. М. За покликом великої мети.— К., 1966.— 202 с.

³² Кудлай О. С. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період.— К., 1965.— 296 с.

³³ Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР 1946—1970 рр.— К., 1972.— 220 с.

³⁴ Плющ М. Р. Технічна творчість робітничого класу Української РСР (1959—1970 рр.).— К., 1973.— 183 с.; Плющ М. Р. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (50—70-ті рр.).— К., 1981.— 247 с.

³⁵ Ковалевський Б. П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959—1970 гг. (на материалах УССР).— К., 1973.— 324 с.

³⁶ Кондрацький А. А. Суспільно-політична активність робітничого класу Української РСР в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1978.— 157 с.

Використавши традиційний підхід до цієї проблематики, автор детально проаналізував питання про участь робітників у роботі партійних, радянських і профспілкових органів. В монографії А. М. Веселової³⁷ простежено процес розвитку системи профтехосвіти. Це питання становить особливий інтерес нині, коли здійснюється реформа профтехшколи. Автор приділила увагу середнім ПТУ — найбільш ефективній формі навчання молоді зміни, а також певною мірою узагальнила їх цінний досвід з метою його творчого використання.

В різні часи науковці Інституту історії АН УРСР зверталися до аналізу діяльності найбільш масової організації трудящих — профспілок. О. Б. Слуцький та В. П. Сидоренко³⁸ висвітлили боротьбу партії проти меншовицької ідеї про так звану «нейтральність» останніх, за перетворення їх на масові організації, які відіграють провідну роль у соціалістичному будівництві. В книзі наведено десятки імен профактивістів, керівників найбільших заводських профкомів. У монографії Є. М. Скляренка³⁹ розповідається про участь професійних спілок в утворенні й зміцненні радянських державних органів, націоналізації промисловості та транспорту, налагодженні виробництва продукції для фронту тощо. На жаль, автор не розглянув найменш досліджену тему — діяльність фабрично-заводських комітетів та їх взаємовідносини з профспілками. Книзі певною мірою властива описовість.

За участю вчених Інституту історії АН УРСР в Інституті історії партії при ЦК Компартії України було підготовлене фундаментальне узагальнююче дослідження з історії професійних спілок України⁴⁰. У ньому проаналізовано їх роботу на кожному етапі існування нашого суспільства, зокрема питання правового регулювання трудових відносин, нормування праці, впровадження у практику правил техніки безпеки. Автори прагнули узагальнити історичний досвід профспілок на шляху соціалістичного будівництва, розкрили виховні функції, турботу про підвищення культури праці й організацію санаторно-курортного обслуговування, піклування про житлові і побутові умови радянських людей. В полі їх зору — проблеми розгортання соціалістичного змагання, форми й методи масово-політичної роботи різних профспілкових ланок по мобілізації трудівників на успішне виконання народногосподарських планів.

Соціалістичне змагання стало предметом спеціальних досліджень науковців інституту. В монографії В. П. Сидоренко⁴¹ вміщено цікавий матеріал про патріотичні почини й трудові подвиги кількох поколінь робітничого класу, розглянуто роль парторганізацій у керівництві цим масовим рухом, охарактеризовано закономірності виникнення його основних форм. Проте невеликий обсяг книги не дав можливості автору глибоко розкрити його особливості. У книгах Ю. В. Сиволюба⁴² висвітлено багатогранну діяльність партії, спрямовану на дальший розвиток як перевірених життям, так і нових форм змагання. Заслугою схвалення критичний підхід автора до аналізу цього явища, наявних негативних тенденцій, а також його прагнення сформулювати рекомендації щодо поліпшення організації змагання.

До 50-річчя Великого Жовтня було видано узагальнюючу монографію «Історія робітничого класу Української РСР» під редакцією

³⁷ Веселова А. М. Молодая смена рабочего класса (подготовка рабочих в системе профтехобразования УССР).— Киев, 1983.— 118 с.

³⁸ Слуцкий А. Б., Сидоренко В. П. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября.— М., 1961.— 264 с.

³⁹ Скляренко Е. М. Нариси історії профспілкового руху на Україні. 1917—1920.— К., 1974.— 192 с.

⁴⁰ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.— 663 с.

⁴¹ Сидоренко В. П. Шляхом великого почину.— К., 1965.— 183 с.

⁴² Сиволюб Ю. В. Соціалістичне змагання: організація, пошук, ефект.— К., 1982.— 136 с.; Сиволюб Ю. В. Совершенствование форм организации социалистического соревнования в промышленности УССР. 1966—1980.— Киев, 1982.— 216 с.

Ф. Є. Лося (т. 1) та І. О. Гуржія (т. 2). В ній детально розроблено питання, пов'язані з революційною боротьбою робітничого класу, його участю у створенні суспільства без експлуататорських класів. У 5 із 14 розділів цієї праці є спеціальні параграфи, де розглянуто кількісні та якісні зміни у складі робітників. Однак у двотомнику, як і взагалі в історичній літературі, недостатньою мірою висвітлено питання про джерела формування пролетаріату, зокрема, форми й методи поповнення його лав на різних етапах соціалістичного будівництва.

В 1981 р. у співдружності з ученими Донецька, Ворошиловграда і Ростова-на-Дону науковці інституту опублікували монографію «Історія робочих Донбаса» у 2-х томах під загальною редакцією Ю. Ю. Кондурова (відповідальний редактор т. 1 — С. В. Кульчицький, т. 2 — А. В. Лихолат). В ній змальовано реальну картину дореволюційного побуту робітників, йдеться про перші кроки робітничого руху в Донбасі, культурно-освітній рівень робітників, про їх участь в управлінні виробництвом, у соціалістичному змаганні тощо⁴³. У цій праці названо сотні прізвиськ героїв праці, новаторів, які роблять вагомий вклад у побудову матеріально-технічної бази комунізму.

У колективній узагальнюючій монографії «Робочий клас Української ССР: традиції и современность» (під редакцією Ю. Ю. Кондурова), яка вийшла з друку напередодні XXVII з'їзду КПРС, висвітлено вирішальну роль робітничого класу в революційній боротьбі за повалення експлуататорського ладу і завоювання державної влади, будівництві соціалізму, героїчній боротьбі з окупантами в роки Великої Вітчизняної війни, розповідається про його трудовий героїзм під час відбудови народного господарства й на сучасному етапі.

Піввіковий ювілей інституту науковці зустрічають новими творчими здобутками. Почалася складна дослідницька робота по створенню три томної «Історії робітничого класу».

Семитомна праця з історії класів і соціальних верств Української РСР не буде схожою на все те, що досі є в радянській історіографії. Її головна мета — проаналізувати (на матеріалі Української РСР) об'єктивний рух радянського суспільства до соціальної однорідності, виявити його основні закономірності й особливості на кожному етапі, узагальнити величезний досвід успішної реалізації соціальної та національної політики КПРС.

Досліджуючи історію робітничого класу Української РСР, автори цього видання керуються таким положенням нової редакції Програми партії: «Місію революційного перетворювача старого і творця нового суспільства історія поклала на робітничий клас. Здійснюючи її, він виражає не тільки свої класові інтереси, а й інтереси всіх трудящих»⁴⁴. Передбачено висвітлити й маловивчені, важливі за своїм змістом історичні проблеми і серед них ті, що стосуються особливостей соціалістичної природи робітничого класу в умовах капіталістичного суспільства, специфіки формування нових рис соціально-економічного, політичного й морального образу класу — гегемона тощо.

Вчені інституту у співдружності з працівниками інших наукових установ та вузів країни і надалі активно вивчатимуть різні питання історії робітничого класу, який «завдяки своєму становищу в системі соціалістичного виробництва, політичному досвіду, високій свідомості й організованості, трудовій і політичній активності... згуртовує наше суспільство, відіграє провідну роль у вдосконаленні соціалізму, комуністичному будівництві»⁴⁵.

⁴³ История СССР.— 1982.— № 6.— С. 154.

⁴⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС.— К., 1986.— С. 5.

⁴⁵ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. 25 лютого 1986 року.— К., 1986.— С. 61.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМАТИКИ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА І РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Вивчення проблем аграрної історії та розвитку селянства нашої країни і насамперед України, відповідних тенденцій та закономірностей було і залишається одним з головних завдань науковців Інституту історії АН УРСР. Аналіз явищ вдосконалення відносин на селі дає змогу повніше дослідити процеси, властиві всьому суспільству, здійснити певні узагальнення, які б мали належну прикладну спрямованість. Не випадково у зв'язку з цим на XXVII з'їзді КПРС з новою силою було наголошено, що «ми відчуваємо настійну потребу ... в глибоких історичних дослідженнях»¹.

Вагомий вклад у вивчення названих проблем стосовно окремих періодів розвитку суспільства внесли представники різних поколінь вчених інституту.

Чимало зроблено у справі досліджень питань аграрної історії та становища села у дожовтневий період М. Н. Лещенком². Його наукові узагальнення стосуються передусім участі селянства України в революції 1905—1907 рр. На досить широкому джерелознавчому матеріалі в працях вченого розкрито переважно соціально-економічні та політичні передумови Першої російської революції, висвітлено питання ідейно-теоретичної боротьби навколо селянського питання, позицію селянства та його боротьбу, що дедалі ширше розгорталася у ті роки під зростаючим впливом робітничого руху й революційної пропаганди більшовиків. Показані ним й різні форми політичної боротьби селян та інших категорій трудящих в період революції 1905—1907 рр., процес піднесення революційного руху на селі. Значну увагу приділено М. Н. Лещенком показу різноманітної діяльності партії більшовиків, спрямованої на завоювання селян на свій бік та утворення міцного союзу робітничого класу та селянства. Вчений розробив також й деякі проблеми історіографії класової боротьби в українському селі в роки Першої російської революції, піднесення селянського руху на Україні навесні і влітку 1905 р. тощо.

Разом з тим слід зазначити, що в поле зору дослідників дожовтневого періоду не потрапило досить значне коло питань, що, безперечно, заслуговують на глибоке вивчення. Вони стосуються різних аспектів аграрної історії, і в історіографії Української РСР ще не відображені. Серед них, насамперед, найбільш значні і вагомі: еволюція селянства в дореволюційну епоху та його класова диференціація в процесі розвитку капіталізму в сільському господарстві. Це й такі мало або лише частково розроблені питання, як стан землеробства, ремесел, промислів на селі, зародкові форми селянської кооперації.

Чекають на своє вивчення і проблеми, пов'язані з політичним і правовим становищем та соціальним обличчям основних груп селянства, передусім його найбіднішої та бідної частини, поляризацією їх майнового і соціально-політичного стану. Недостатньо показано зміни в соціальній структурі селянства, вплив монополістичного капіталу на

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 104.

² Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр.— К., 1955.—220 с.; Лещенко М. Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції: До 70-річчя революції 1905—1907 рр. у Росії.— К., 1975.—48 с.; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр.— К., 1977.—360 с.; Лещенко М. Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905—1907 рр. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1962.— С. 76—94; Лещенко М. Н. Стачки сільськогосподарських робітників і крест'ян в період Першої російської революції // Из истории экономической и общественной жизни.— М., 1976.— С. 205—223.

зростання його розшарування у період до Великого Жовтня. Не знайшли свого наукового висвітлення проблеми сільського побуту, специфіки етнографічних особливостей, міграційних процесів.

Варте вивчення й зростання революційної боротьби проти самодержавства і поміщиків, а також капіталістів у цукровій промисловості. Мають стати предметом дослідження й питання, що стосуються висвітлення місця селянства у підготовці та здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Та особливо пильної уваги заслуговують серед них ті, що пов'язані з неухильним посиленням консолідації біднішого селянства з робітничим класом — провідною і найбільш революційною силою суспільства, зростаючою боротьбою трудящих мас за свої соціально-політичні права на Україні.

Дослідники певний вклад зробили й у справу вивчення питань становлення й перших кроків діяльності колективних господарств в республіці — винятково цікавого та різноманітного революційно-перетворюючого процесу на селі. Так, І. Х. Ганжа у своїй монографії показав роль перших колективних господарств — принципово нової форми громадського господарювання — у підготовці широких верств села до розв'язання завдань становлення і перших кроків розвитку соціалістичного сільськогосподарського виробництва в республіці. Історія виникнення таких господарств розглядається автором як наслідок реалізації Комуністичною партією і Радянською державою аграрної програми. Прийняття Декрету про землю, інших законодавчих актів влади Рад, спрямованих на ліквідацію великого поміщицького землеволодіння та знищення експлуатації селян, стали основою здійснення революційного перетворення села. Головними ініціаторами, а також й рушійною силою колективного господарювання стали батраки, безземельні і мало-земельні селяни. В монографії показано, що, як і в усій країні, становлення колгоспів в республіці проходило у жорсткій та безкомпромісній класовій боротьбі, відображено багатогранну діяльність Комуністичної партії по мобілізації трудівників міста і села на розв'язання завдань запровадження на селі соціалістичних форм господарювання. Використовуючи архівні документи, автор глибоко розкрив не лише кількісні, а й якісні зміни, що відбувалися у молодих колективних господарствах в перші роки їх практичної діяльності, а також висвітлив трудову та суспільно-політичну активність селянства, що відіграла досить істотну роль у процесі підготовки, а згодом й здійснення суцільної колективізації сільського господарства республіки.

Значне коло питань, пов'язаних із змінами, що відбувалися в процесі революційних перетворень на селі республіки в кінці 20-х — на початку 30-х років, висвітлюється в монографії І. І. Слинька⁴. В цій праці показано насамперед утвердження колективістських принципів господарювання в сільському господарстві, поліпшення його технічної оснащеності тощо. Автор широко використав багатий фактичний матеріал, що дає належну уяву про процеси в усіх основних регіонах республіки.

Однак поза увагою дослідника залишилися проблеми особливостей і труднощів революційних перетворень на селі у той час. Не знайшли належного відображення в праці й питання піднесення політичної свідомості трудящих мас села, постійно зростаючої згуртованості трудівників молодих колгоспів і радгоспів, а також промислових підприємств у розв'язанні спільних завдань соціалістичних перетворень. На більшу увагу заслуговував й показ широкопланової картини зростання авангардної ролі комуністів, комсомольців, первинних партійних та ком-

³ Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні, 1917—1920 рр.— К. 1960.— 152 с.

⁴ Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства, 1927—1932 рр.— К., 1961.— 327 с.

сомольських організацій у розв'язанні завдань колективізації сільського господарства.

Предметом дослідження Н. І. Ткач стали питання різнобічної діяльності трудівників села у справі втілення в життя ленінського кооперативного плану^{4а}. Вона висвітлила широке коло питань організаційно-господарського зміцнення колгоспів України в період перемоги соціалізму в 1934—1938 рр. У праці показано цілеспрямовану діяльність парторганізацій республіки по розгортанню різнобічної масово-політичної роботи серед колгоспного селянства. Значну увагу приділено нею показу трудового героїзму новаторів громадського сільського господарства, неухильного розвитку аграрного виробництва в роки другої п'ятирічки тощо. Широкий спектр проблем розвитку колгоспного руху, організаційного та ідейно-політичного зміцнення колгоспних первинних парторганізацій Української РСР між XVII і XVIII з'їздами ВКП(б) проаналізовано цією ж дослідницею в ряді інших публікацій.

Питання повоєнного розвитку села у порівнянні з попередніми періодами досліджено набагато ширше. Їх аналізу присвячено, зокрема, працю Є. П. Талан⁵, яка показує велику організаторську роботу КПРС на селі, заходи Радянської держави у справі поліпшення матеріально-технічного оснащення колгоспного виробництва республіки, забезпечення колгоспів висококваліфікованими керівними кадрами і спеціалістами, підвищення заінтересованості працівників колгоспів у розвитку і вдосконаленні громадського господарства. Навівши численні конкретні факти, дослідниця показала широкі можливості колгоспного ладу, постійне зростання політичної та трудової і суспільно-політичної активності трудівників полів і ферм, їх участь у господарському і культурному будівництві. Значне місце в монографії відведене розкриттю досягнень колгоспного селянства республіки у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, в поліпшенні культури землеробства, зміцненні й дальшому розвитку колгоспної власності. Показано як в процесі піднесення колгоспного виробництва неухильно поліпшується добробут трудівників села, розкрито питання невпинного зростання їх загальноосвітнього і культурно-технічного рівня.

Чимало зроблено у справі висвітлення проблем аграрної історії і розвитку селянства В. С. Петренком. Так, у його монографічному дослідженні⁶ проаналізовано основні фактори, що впливають на зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства — діючого важеля дальшого розвитку економіки колгоспів і поліпшення добробуту їх працівників. У книзі показано роль у цьому процесі загальноосвітньої школи, системи політичної освіти мас, навчання колгоспників без відриву від виробництва та інших форм навчання і піднесення професійного рівня трудівників колгоспів. Значну увагу дослідником приділено висвітленню питань активізації масово-політичної роботи на селі, вдосконалення діяльності там культурно-освітніх закладів, дальшого розвитку художньої самодіяльності. Відображено ним й постійно зростаючу допомогу міста селу в справі виховання народних талантів, дано аналіз зростання культурно-технічної освіти сільських трудівників села, а також піднесення їх творчої активності. Автор ввів до наукового обігу значну кількість даних з джерел поточних архівів Міністерства сільськогосподарства Української РСР, що попередниками практично не використовувалися. При цьому В. С. Петренко за допомогою різних форм подачі емпіричного матеріалу, зокрема, ряду таблиць, різноманітних ілюстрацій, зумів надати своїм науковим узагальненням щодо тих якісних зрушень, які відбулися в селянстві, переконливого характеру.

^{4а} Ткач Н. І. За ленінським кооперативним планом.— К., 1970.— 163 с.

⁵ Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму, 1951—1958.— К., 1966.— 160 с.

⁶ Петренко В. С. Зростання культурного рівня колгоспного селянства.— К., 1964.— 227 с.

Він простежив важливу закономірність взаємозв'язку процесів, що характеризують позитивні зрушення в базисі й надбудові соціалістичного суспільства у їх органічному поєднанні та взаємовпливі. Автор підкреслив, що чим вища політична, загальноосвітня, професійна підготовка колгоспників, тим більш вагомим є результат їх практичної діяльності, переконливішим вклад у дальший неухильний розвиток громадського господарювання на селі республіки.

Помітною подією у радянській історіографії кінця 60-х років став вихід у 1967 р. колективної праці «Історія селянства Української РСР»⁷. Назване видання стало наслідком колективних зусиль співробітників Інституту історії АН УРСР, а також провідних спеціалістів інших наукових установ та вузів республіки.

У першому томі цієї праці висвітлено питання життя і діяльності селянства України, його соціальну природу, матеріальні основи розвитку села в дожовтневий період, а в другому — історію селянства УРСР протягом 50 років Радянської влади. Дослідники змалювали досить ґрунтовну картину складного шляху розвитку і вдосконалення села республіки від розпорошених, з примітивними засобами матеріального виробництва господарств до великого громадського господарства, побудованого на колективній власності та суспільних формах розподілу, оснащеного продуктивною технікою, різноманітними знаряддями праці.

Ряд монографічних узагальнень присвячені висвітленню питань дальшого зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства. Вказаній проблематиці присвячені, зокрема, праці Б. П. Ковалевського, О. О. Малька⁸. Ними висвітлено теоретичні основи цього процесу, показано, що він знаходить вияв у найрізноманітніших формах і насамперед у зростанні ролі робітничих трудових колективів міст республіки в задоволенні виробничих потреб колективних господарств, всього сільського господарства у різноманітній техніці, механізмах, мінеральних добривах, засобах хімічного захисту рослин, а також у посиленні шефської допомоги тощо.

Проте весь цей процес показано авторами однопланово, тобто увага приділена активній ролі у ньому робітничого класу міст, індустріальних центрів республіки, а дійова участь у цьому ж процесі колгоспного селянства не розкрита. Разом з тим зрозуміло, що об'єктивне висвітлення ролі обох класів у зміцненні їх союзу можливе за умов повного розкриття відповідних аспектів даної проблеми.

Як бачимо, вивчення дослідниками інституту проблем аграрної історії і розвитку селянства після Великого Жовтня та в повоєнний період дало певні результати. Однак ще значне коло проблем соціалістичних перетворень на селі в хронологічних рамках 1917 р. — кінця 50-х років чекає на глибоке осмислення і більш яскравий показ. Серед них назвемо, зокрема, такі питання, як соціально-економічне становлення перших радянських господарств — опорних ланок соціалістичних перетворень у сільському господарстві, згуртування широких мас селянства навколо більшовицької партії, специфіки та особливостей непу на селі, особливостей тактики Комуністичної партії та Радянської держави в розв'язанні спільних економічних, політичних, соціальних проблем розвитку селянства і робітничого класу. Актуальними залишаються завдання висвітлення регіональних особливостей соціальної структури селянства республіки, інтернаціональних аспектів розвитку аграрних відносин, насамперед участі трудящих зарубіжних країн у

⁷ Історія селянства Української РСР: В 2-х т.— К., 1967.— Т. 1.—552 с.; Т. 2.—536 с.

⁸ Ковалевський Б. П. Могутня сила побудови комунізму: Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого комуністичного будівництва.— К., 1962.—195 с.; Ковалевський Б. П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма, 1959—1970 гг.: На материалах УССР.— Киев, 1972.—324 с.; Малько О. О. Робітничий клас — трудівникам села.— К., 1978.—133 с.

розвитку колективних форм господарювання, а також питань, пов'язаних з політичними і соціальними наслідками суцільної колективізації в сільському господарстві УРСР.

Відсутній належний аналіз ролі колгоспного селянства в становленні соціальної єдності суспільства та відповідних аспектів даної проблеми. Чекають свого більш ґрунтовного осмислення й питання вкладу селянства в соціалістичну індустріалізацію, поповнення ним трудових ресурсів промисловості, транспорту, будівництва тощо. Залишаються недостатньо дослідженими проблеми спільної боротьби трудящих радянських республік за розв'язання продовольчої й сировинної проблем, розгортання міжреспубліканського соціалістичного змагання, збагачення його змісту, піднесення професійно-кваліфікаційного рівня колгоспників різних регіонів УРСР, життя й діяльності селянства у період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки.

В 60-ті — першій половині 80-х років колектив інституту зосередив зусилля на підготовці фундаментальних колективних праць. Визначальною із них, у підготовці якої взяла участь переважна більшість науковців колективу, стала, безперечно, багатотомна «Історія Української РСР», що була удостоєна Державної премії Української РСР. Нині завершується її доопрацюване, доповнене видання російською мовою. Ці колективні праці мають характер комплексного, загальноісторичного дослідження. І хоча проблеми аграрної історії та розвитку селянства в них, зрозуміло, не могли бути досить широко висвітленими, все ж їм відведено певне місце. Зокрема, у 7-му томі даного видання російською мовою ґрунтовно відображено важливі питання колективізації сільського господарства республіки у 1926—1932 рр., дальшого його розвитку у передвоєнний період⁹. А в 9-му і 10-му томах показано організаційно-господарське зміцнення колгоспів України, трудові звершення їх працівників в піднесенні матеріально-технічної бази сільського господарства, а також процес його колективізації в західних областях Української РСР в другій половині 40-х років. Висвітлено питання розвитку сільського господарства республіки у першій половині 50-х років, зокрема заходи Комуністичної партії та Радянської держави в справі розвитку аграрного виробництва республіки, організаційно-господарське зміцнення колгоспів та радгоспів, допомогу міста селу, реорганізацію машинно-тракторних станцій, піднесення творчої активності трудівників села в ході дальшого розвитку соціалістичного змагання, зміцнення братерського співробітництва трудящих братніх республік країни, в тому числі і в процесі освоєння цілинних і перелогових земель Казахської РСР. Показані досягнення трудівників колективних та радянських господарств у нових історичних умовах неухильного прогресу Української РСР¹⁰.

Значне коло проблем знайшло своє відображення у 10-му томі «Історії Української ССР». В ньому широко висвітлено, зокрема, такі питання, як дальше зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства республіки, боротьба трудівників села за неухильний розвиток аграрного сектора економіки, реалізацію накреслень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, а також показано успіхи, досягнуті ними у роки восьмої, дев'ятої та десятої п'ятирічок. Чільне місце відведено показу інтенсифікації сільського господарства, змін, що відбулися в соціальному складі колгоспників тощо.

Останнім часом значно посилювся науковий інтерес істориків до проблем розвитку суспільно-політичного життя села. Це, зокрема, виявилось у підготовці й виданні як колективних, так й індивідуальних праць. Серед них варто передусім назвати колективне дослідження

⁹ Істория Украинской ССР: В 10-ти т.— Киев, 1984.— Т. 7.— С. 179—199, 250—280, 399—419.

¹⁰ Там же.— Т. 9.— С. 74—107, 124—135, 380—423, 524—527; Т. 10.— С. 113—137, 177—197, 332—355, 618—625.

проблеми суспільно-політичної активності трудящих Української РСР, здійснене за загальною редакцією академіка АН УРСР А. Д. Скаби¹¹. На широкому фактичному матеріалі у цій праці поряд з аналізом процесів, характерних для цієї важливої сфери життя трудящих республіки, розкривається роль місцевих органів державної влади, масових організацій на селі. Висвітлено співробітництво й постійно міцніючі зв'язки сільських трудівників республіки з народами Союзу РСР у період завершення будівництва соціалізму в нашій країні та дальшого його вдосконалення.

Разом з тим дослідженню проблеми суспільно-політичного життя села республіки¹² присвячено спеціальні праці. В них висвітлено методологічні і теоретичні аспекти даної проблеми, зростаючу роль КПРС у піднесенні політичної активності широких мас села, постійний розвиток соціалістичної демократії в сільських трудових колективах. Розкриваються питання посилення ролі профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій в неухильному зростанні соціальної активності працівників аграрного сектора економіки республіки, зміни у складі сільського населення, соціально-економічному розвитку трудових колективів колгоспів і радгоспів, показується зростання суспільно-політичної свідомості трудівників села, їх загальноосвітнього та культурно-технічного рівня, деякі тенденції у неухильному процесі зближення суспільно-політичного життя міста і села.

Значне коло питань розвитку соціалістичного сільського господарства і селянства республіки висвітлюється в ряді інших праць, що побачили світ у 70-ті — першій половині 80-х років¹³.

У той же період науковцями інституту опубліковано чимало статей в наукових, а також науково-популярних виданнях. У публікаціях простежуються визначальні зрушення, що відбулися в суспільному аграрному виробництві, яке невпинно продовжувало розвиватися далі, відображені в них й історичні зміни, що відбулися в нарощуванні індустріального потенціалу колгоспів та радгоспів, питання комплексної механізації сільськогосподарських галузей, передусім землеробства, тваринництва тощо. Висвітлені також глибокі зміни у соціальному складі трудівників села, духовному житті, зростанні культурно-технічного рівня працівників колгоспів та радгоспів.

Таким чином, дослідниками інституту зроблено немало у справі наукового осмислення конкретних закономірностей розвитку села і зокрема колгоспного селянства на сучасному етапі. Однак з точки зору сьогодення слід відверто визнати, що з поля зору науковців випало чимало важливих наукових проблем. Серед останніх — зростання продуктивних сил колективних господарств як дійового фактора соціальних зрушень на селі, соціальні та демографічні аспекти розвитку сільського господарства республіки у 70—80-ті роки. Заслужують на більш ґрунтовне вивчення й питання впливу трудових патріотичних ініціатив робітничого класу на піднесення виробничої активності колгоспників, обміну досвідом управління виробництвом між працівниками колективних господарств й соціалістичної індустрії, а також якісних змін у характері праці в аграрному секторі економіки республіки.

Не менш актуальною є необхідність у дослідженні проблем поліпшення умов праці в колгоспному виробництві, розв'язання завдань

¹¹ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: В 2-х т.— К., 1973.— Т. 1.— 320 с.; 1974.— Т. 2.— 381 с.

¹² Панченко П. П. Научные основы развития общественно-политической жизни села, 1959—1978: На материалах Украинской ССР.— Киев, 1979.— 279 с.; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР, 1960—1984.— Киев, 1985.— 262 с.

¹³ Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР, 1959—1980.— Киев, 1982.— 287 с.; Панченко П. П., Евтушенко А. П. Радгоспи: шлях становлення і розквіту, 1917—1980.— К., 1982.— 264 с.; Панченко П. П. Сила ниви хліборобської.— К., 1984.— 120 с.; та ін.

охорони навколишнього середовища в сільській місцевості, зближення рівнів матеріального добробуту й побуту міських і сільських жителів. Ще не знайшли свого належного висвітлення в наукових працях питання розв'язання житлової проблеми на селі, значних змін в обличчі сільських населених пунктів. Недостатньо показано також зростаючий вклад колгоспного селянства Української РСР в зміцнення дружби народів країни, партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, кооперативних організацій у розвиток міжреспубліканських виробничих та громадсько-політичних зв'язків трудівників полів і ферм.

Не відображено до цього часу вклад колгоспного селянства республіки в розвиток інтернаціональних зв'язків з трудящими соціалістичних країн, процес зростаючої участі колективних господарств Української РСР та їх працівників в аграрно-промисловій інтеграції з виробничими колективами країн—членів РЕВ та соціальні наслідки цих процесів. Відсутні наукові праці, у яких розкривалися б зв'язки колгоспного селянства республіки з трудящими країн, що розвиваються.

Досить активно вчені Інституту історії АН УРСР беруть участь у науково-теоретичних міжнародних, союзних, республіканських конференціях, зустрічах «за круглим столом», різного роду симпозіумах тощо. Як правило, на цих наукових форумах обговорюються і аналізуються найактуальніші проблеми, у тому числі й аграрної історії. Науковці мають змогу краще осмислити тенденції й закономірності розвитку села, вдосконалення класу колгоспного селянства. Крім того, вони мають широкі можливості обмінятися думками щодо найрізноманітніших аспектів цих та інших проблем. Велике практичне значення для дальшого розгортання досліджень з проблем аграрної історії та розвитку селянства республіки мають й публікації матеріалів та теоретичних рекомендацій цих наукових форумів. Вони сприяють глибокому вивченню конкретних питань постійного вдосконалення аграрних та суспільних відносин стосовно того чи іншого історичного етапу розвитку країни і республіки.

Тематика конференцій дає змогу у їх межах всебічно і глибоко розглянути важливі вузькі питання, що є складовими певної загальної проблематики. Разом з тим деякі з них залишаються обійденими чи недостатньо проаналізованими. Взяти б хоча питання соціального статусу механізаторів колективних господарств протягом всього періоду існування цієї професійно-кваліфікаційної групи. Вона на підставі відповідних рішень кілька разів переводилася з колгоспників в статус робітників і навпаки. Однак істориками щодо цього своєї науково обґрунтованої точки зору не висловлено.

Природно, що даний аналіз праць науковців інституту, присвячених питанням аграрної історії і розвитку селянства Української РСР в соціалістичну епоху, не може дати абсолютно повної уяви стану, характеру та особливостей дослідження проблеми в республіці. Зокрема, залишаються поза увагою вчених значне коло питань, пов'язаних з тенденціями і закономірностями зближення класів та соціальних груп в процесі неухильного посилення соціальної однорідності радянського суспільства в умовах дальшого його вдосконалення, особливостями розвитку матеріально-технічних основ зближення міста й села у єдиному агропромисловому і народногосподарському комплексі країни, постійно зростаючим прискоренням науково-технічного прогресу, поглибленням поділу праці в сільськогосподарському виробництві та агропромисловою інтеграцією в УРСР. Дані проблеми стають визначальними у наступних дослідженнях вчених в роки дванадцятої п'ятирічки.

Найбільш повне і всебічне узагальнення історичних процесів розвитку селянства Української РСР в соціалістичну епоху, дальше вдосконалення сучасного села знайде відображення у колективній праці з проблем історії селянства республіки, що вже практично готується співробітниками наукових підрозділів Інституту історії АН УРСР,

інших наукових установ Академії наук, а також вищих учбових закладів республіки. Певне коло питань дедалі ширшого використання досягнень науки й техніки у сільському господарстві як важливої ланки прискорення його розвитку знайде відображення у колективній праці «Научно-технический прогресс в Украинской ССР: развитие, совершенствование, ускорение. 1971—1986», відповідальним редактором якої є президент АН УРСР, академік, двічі Герой Соціалістичної Праці Б. Є. Патон. Своєчасно підготовлені й опубліковані наукові праці дадуть відповідь на важливі й актуальні питання розвитку села, поліпшення діяльності агропромислового комплексу республіки, розкриють закономірності неухильного вдосконалення класу колгоспного селянства, його соціалістичного способу життя в сучасних умовах, коли партією взято рішучий курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

РОЗРОБКА ПИТАНЬ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Інтелігенція — складова частина якісно нової соціальної й інтернаціональної спільності — радянського народу — вбачала і вбачає своє покликання в тому, щоб вірно служити інтересам Вітчизни. Патріотизм, гуманізм, громадська відповідальність й почуття обов'язку — характерні риси прогресивної частини дореволюційної інтелігенції розквітли і збагатилися новим, соціалістичним змістом в умовах Радянської влади. Комуністична партія високо оцінює вклад інтелігенції у творення нового суспільства й розраховує на її підтримку в здійсненні всіх своїх програмних накреслень, бо, як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у Політичній доповіді на XXVII з'їзді ЦК КПРС, політика партії — це також і її політика¹.

Названі проблеми були і є предметом наукових досліджень співробітників Інституту історії АН УРСР. За його піввікове існування об'єктивно склалися чотири напрями (групи праць) вивчення історії інтелігенції.

Перший — це висвітлення її місця у революційному русі проти самодержавства та діяльності передових, демократично настроєних письменників і митців, громадських діячів. Цей напрям помітно проявився під час підготовки колективних праць з історії республіки й найповніше відображений у багатотомних виданнях «Історії Української РСР» та «Історії Києва».

Другий напрям дослідження пов'язаний з проблемами історії української радянської культури, широка розробка яких розпочалася в перші повоєнні роки й триває нині. У працях з названої тематики розкриваються питання підготовки та формування кадрів нової, народної інтелігенції, а також діяльність окремих її загонів, які працюють у духовній сфері життя суспільства.

Третій напрям — висвітлення діяльності окремих загонів інтелігенції на різних етапах розвитку суспільства у колективних та індивідуальних працях, присвячених тим чи іншим проблемам соціалістичного будівництва. Він також склався у повоєнний період.

І четвертий — спеціальні дослідження, присвячені інтелігенції в цілому, її ролі у соціалістичному будівництві. Ця проблематика почала

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— К., 1986.— С. 115.

розроблятися з 60-х років. Новий імпульс до значного поглиблення вона одержала внаслідок розпочатої роботи по написанню двох томів історії радянської інтелігенції, які входять до загального семитомного видання «Історія класів і соціальних верств Української РСР» — головного завдання інституту на дванадцять п'ятирічку.

Незважаючи на те, що спеціальних монографічних досліджень з історії інтелігенції дореволюційних часів в інституті не проводилось, окремі аспекти історичного минулого цієї соціальної групи знайшли досить широке висвітлення в ряді колективних та індивідуальних праць.

У двох виданнях багатотомної «Історії Української РСР» з марксистсько-ленінських позицій розглядаються питання участі кращих представників різних верств буржуазної — ліберальної, різночинної, демократичної, — а пізніше й пролетарської інтелігенції у суспільно-політичному русі і революційній боротьбі, вклад різних її професійних загонів у розвиток культури українського народу — освіти, науки, літератури, образотворчого, музичного й театрального мистецтва другої половини ХІХ — початку ХХ ст.² Роль передових представників буржуазної інтелігенції, революційної соціал-демократії, більшовиків у спільній боротьбі російського, українського, білоруського і молдавського народів за соціальне й національне визволення, у розвитку революційних, економічних, культурних зв'язків цих народів у дожовтневий період відображено в шеститомнику про історичні корені їх дружби й єдності.

З аналізу названих колективних праць видно, що у розробці питань історії інтелігенції дожовтневих часів переважають два сюжети: участь різних верств інтелігенції у суспільно-політичному й революційному русі та діяльність тих її професійних загонів, які працювали у сфері культури.

Ряд питань суспільно-політичної діяльності демократичної, прогресивно настроєної інтелігенції розроблено в індивідуальних монографіях. В одній із своїх праць³ В. І. Кізченко приділила увагу культурно-освітній роботі серед пролетаріату України представників інтелігенції ліберально-буржуазного й демократичного табору, а також політико-освітній діяльності у робітничому середовищі революційної соціал-демократії, більшовиків напередодні першої російської революції. В праці А. К. Волощенко⁴ показано участь у суспільно-політичному житті України представників інтелігенції різних ідейних напрямів — революційних народників, ліберально-опозиційних діячів, перших марксистів.

Ряд науковців свою увагу зосередили на вивченні соціальної позиції окремих професійних груп інтелігенції. Так, у монографії О. М. Коваленка аналізуються взаємозв'язки художньої інтелігенції Росії — членів Товариства пересувних художніх виставок з передовими художниками України та їх роль у розвитку демократичних традицій українського живопису⁵. Боротьба передових сил України і насамперед народних вчителів за народну освіту в другій половині ХІХ ст. відображена у праці В. Й. Борисенка⁶. В інших дослідженнях розглядається участь наукової, педагогічної, художньої інтелігенції в боротьбі народних мас за демократизацію освіти, науки, культури в період першої російської революції, вплив останньої на ідейну спрямованість творчості українських письменників — революціонерів-демократів, прогресивно настроєних

² Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн.— К., 1978.—Т. 3.—607 с.; Т. 4.—532 с.; Історія Української ССР: В 10-ти т.— Київ, 1983.—Т. 4.—694 с.; Т. 5.—559 с.

³ Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905—1907 рр.— К., 1972.—164 с.

⁴ Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років ХІХ ст.— К., 1974.—222 с.

⁵ Коваленко А. Н. Передвижники и Украина.— Київ, 1979.—170 с.

⁶ Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х роках ХІХ ст.— К., 1980.—155 с.

представників різних сфер культури України (преси, літератури, образотворчого мистецтва, театру, музики) ⁷.

Таким чином, у працях співробітників інституту показано певне коло проблем історичного минулого інтелігенції дожовтневого періоду, її роль у суспільно-політичному житті, революційній боротьбі й розвитку культури.

Другий напрям розробки питань, пов'язаних з інтелігенцією, представлений насамперед у колективних працях з історії Української РСР радянського періоду. Діяльність її окремих професійних загонів, які працюють у духовній сфері життя суспільства, розглядається тут у підрозділах про розвиток культури в республіці. Суспільна роль цих груп інтелігенції становить предмет дослідження індивідуальних монографій, присвячених проблемам культури в умовах соціалізму.

Відтворюючи події культурного життя у перші роки Радянської влади, автори основний акцент роблять на тому, що після перемоги Жовтневої революції боротьбу за створення нової, радянської культури розгорнули народні маси в цілому, насамперед робітничий клас. Значна увага приділяється показу діяльності Комуністичної партії і Радянської держави по створенню нових типів культурних закладів тощо. У розділах, присвячених розвитку культури в наступні періоди соціалістичного будівництва, особливо після того, як була сформована нова, радянська інтелігенція, дедалі ширше висвітлюється діяльність її окремих професійних груп, зайнятих у сфері духовного життя.

Аналіз розділів про розквіт соціалістичної культури у двотомних та індивідуальних монографіях, присвячених розвитку культури в республіці за роки Радянської влади, свідчить про досить помітну статичність у творчому пошуку шляхів і методів висвітлення процесу культурного будівництва у суспільстві, отже й місця у ньому інтелігенції.

Так, наприклад, у двотомній «Історії Української РСР», виданій в 1956 р., висвітлення культурного розвитку республіки в довоєнний і післявоєнний періоди було здійснено за такою схемою: освіта (у тому числі підготовка кадрів інтелігенції) — наука — література і мистецтво — культосвітня робота — при деякій модифікації її послідовності. В цій же праці застосовано й певний метод розкриття кожного із складових наведеної схеми. Що стосується освіти й культосвітніх закладів, то вони були представлені переважно аналізом їх матеріально-технічної бази, чисельності установ та організацій, описом їх роботи. Конкретна ж діяльність основних кадрів цих закладів, зокрема вчителів, культосвітніх працівників, практично не аналізувалася. Сюжети про науку, як правило, містили ряд прізвищ учених з короткою анотацією щодо їх творчого доробку, а висвітлення питань літератури і мистецтва відбувалося в основному шляхом численного переліку прізвищ письменників та митців і назв їх творів ⁸.

Названі структура розробки питань культури за роки Радянської влади, насамперед у повоєнний період, та метод їх розкриття без будь-яких помітних змін були повторені при підготовці двотомної «Історії Української РСР», виданій у 1967 р. ⁹ В основному визначені структура і метод були використані також при підготовці «Історії Української РСР» у восьми томах десяти книгах ¹⁰, «Истории Украинской ССР» в десяти томах ¹¹, а також у колективних й індивідуальних працях з історії культури Української РСР. Дев'ять разів названа схема повторю-

⁷ Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.— К., 1980.— 285 с.; Кизченко В. И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине.— Киев, 1984.— 187 с.

⁸ Історія Української РСР: У 2-х т.— К., 1956.— Т. 2.— 925 с.

⁹ Історія Української РСР: У 2-х т.— К., 1967.— Т. 2.— 899 с.

¹⁰ Історія Української РСР: У 8-ми т. 10-ти кн.— К., 1979.— Т. 8.— Кн. 2.— 699 с.

¹¹ История Украинской ССР: В 10-ти т.— Киев, 1985.— Т. 9.— 582 с.; Т. 10.— 775 с.

ється у спеціальній праці, присвяченій розвитку української культури¹². За такою ж схемою-структурою написані й індивідуальні монографії Г. М. Шевчука та Л. А. Шевченко¹³. До цього слід додати, що у названих та інших працях автори вживають терміни «розвиток культури» і «культурне будівництво» як синоніми, хоч зміст і суть їх не ідентичні.

Якщо для 50-х — 60-х років названа вище схема була кроком вперед, відіграла позитивну роль у розвитку досліджень з історії культури, то у 70-х й особливо 80-х роках вона вже виступала як повторення минулого. Ось чому слід відзначити як позитивне, що у виданнях багатотомної історії Української РСР в розкритті питань розвитку культури у післявоєнний період з'явилися деякі нові сюжети, ширше проаналізовано такі мотиви, як співробітництво народів СРСР у галузі культури й науки, взаємозбагачення літератури і мистецтва, духовне єднання суспільства, діяльність засобів масової інформації і пропаганди тощо. Це характерне також і для однотомного нарису з історії Української РСР та праці Л. А. Шевченко¹⁴.

Таким чином, у розділах, присвячених розвитку культури, які входять до серії видань «Історії Української РСР», а також у колективних й індивідуальних працях з історії культури більш-менш докладно аналізується тільки підготовка кадрів інтелігенції та діяльність вчених, письменників і митців. Решта її загонів у них не розглядалася.

Третій напрям досліджень історії інтелігенції становить розробка окремих питань діяльності її інших професійних загонів у працях, присвячених різним проблемам соціалістичного будівництва на тому чи іншому його етапі. Ряд з них стосується довоєнного періоду. Це, зокрема, праця В. М. Даниленка¹⁵, в якій висвітлюються творчі взаємозв'язки двох братніх республік — Російської Федерації і Радянської України у підготовці кадрів народної інтелігенції в реконструктивний період, показано участь трудящих Української РСР у формуванні національної інтелігенції раніше відсталих народів країни, вклад наукових кадрів у вирішення важливих завдань соціалістичної реконструкції народного господарства. Питання формування народної інтелігенції в республіці, діяльність окремих її професійних груп у перехідний від капіталізму до соціалізму період розглядаються у розділах, написаних В. М. Даниленком, що містяться у названій колективній праці¹⁶.

Однак, висвітлюючи підготовку кадрів для України у вузах Російської Федерації, автор недостатньо показав зворотний зв'язок, за винятком співробітництва у підготовці педагогічних кадрів. Нерозкритою лишилася роль України, зокрема навчальних закладів таких старих вузівських центрів, як Харків і Київ, у наданні допомоги РРФСР у підготовці спеціалістів. По суті обійдено й питання про відмінності системи спеціальної освіти в РРФСР і УРСР, які, як відомо, в перше десятиріччя Радянської влади помітно відрізнялись одна від одної.

Спільний внесок наукової інтелігенції радянських республік, у тому числі Української РСР, у розробку ряду важливих наукових і регіональних комплексних народногосподарських проблем, поставлених завданнями технічного переозброєння соціалістичної промисловості і сільського господарства, показано у працях Г. С. Бре-

¹² Розвиток української культури за роки Радянської влади.— К., 1967.—368 с.

¹³ Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр.— К., 1963.— 432 с.; Шевченко Л. А. Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр.— К., 1967.— 150 с.

¹⁴ Історія Української РСР: Короткий нарис.— К., 1981.— 528 с.; Шевченко Л. А. Покращення культурного рівня трудящихся в умовах розвинутого соціалізму (На матеріалах УССР).— Київ, 1985.— 228 с.

¹⁵ Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма.— Київ, 1981.— 190 с.

¹⁶ Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине.— Київ, 1982.— С. 186—220; 269—279.

ги¹⁷. В них висвітлено участь науковців у вивченні, раціональному й ефективному використанні природних багатств, створенні паливно-енергетичної бази Союзу РСР, вивчено напрями й розкрито форми підготовки наукових кадрів і підвищення їх кваліфікації. Проте названі праці не позбавлені й окремих недоліків. Так, більш широкого розгляду заслуговує такий аспект формування радянської наукової інтелігенції, як використання дійових методів і форм перевиховання старих наукових кадрів у процесі активного залучення їх до соціалістичного будівництва.

Широку картину немеркнучого подвигу в ім'я свободи і незалежності соціалістичної Вітчизни, здійсненого радянським народом, у тому числі й інтелігенцією, в роки Великої Вітчизняної війни, містять праці М. В. Коваля¹⁸. В них досить докладно висвітлено патріотичну діяльність учених і викладачів вузів та технікумів, письменників і композиторів, митців й артистів Української РСР на фронті та в антифашистській боротьбі у ворожому тилу, в невтомній праці для перемоги над ворогом. На великому фактичному матеріалі, залученому з партійних й державних архівів, відтворено ратний і трудовий подвиг різних загонів інтелігенції Радянської України, який проходив під лозунгом «Все — для фронту! Все — для перемоги!» і сприяв зростанню бойової могутності Збройних Сил СРСР, зміцненню радянського тилу, розширенню й поглибленню зв'язків інтелігенції з усіма трудящими.

З третьої групи праць можна виділити ті, в яких аналізується діяльність різних загонів наукової та виробничої інтелігенції у роки воєнних п'ятирічок. Так, у двох виданнях багатомної історії Української РСР коротко висвітлюється участь науковців у здійсненні науково-технічного прогресу в індустріальних галузях народного господарства та дальшому піднесенні землеробства й тваринництва, їх вклад у зміцнення зв'язків з практикою соціалістичного будівництва, вдосконалення планування й управління виробництвом. Тут же розглядається вклад інженерно-технічної інтелігенції у створення та впровадження у виробництво нової техніки, її раціоналізацію й модернізацію, підвищення ролі спеціалістів у розвитку колгоспів і радгоспів. У цих виданнях ідеться також про роботу органів охорони здоров'я¹⁹.

У працях П. Д. Овчаренка докладно висвітлюється зміст, масштаби, форми і характерні тенденції розвитку творчих взаємозв'язків та співробітництва колективів наукових установ України з їх колегами з братніх республік СРСР, показано значення цих зв'язків для розквіту радянської науки, прискорення науково-технічного прогресу, а також зміцнення дружби народів Радянського Союзу, взаємозбагачення їх духовної культури²⁰. Ряд публікацій автора у науковій періодиці присвя-

¹⁷ Брега Г. С. Сотрудничество советских республик в формировании кадров научной интеллигенции // Исторические связи и дружба народов СССР. — Киев, 1983. — С. 129—137; Брега Г. С. Содружество ученых советских республик в разрешении задач социалистического строительства в годы первой пятилетки // Братское единство народов СССР. — Кишинев, 1976. — С. 284—292 та ін.

¹⁸ Коваль М. В. У битві з фашизмом (Соціалістична культура — могутне знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів). — К., 1964. — 144 с.; Коваль М. В. Українська радянська культура в роки Великої Вітчизняної війни // Розвиток української культури за роки Радянської влади. — С. 191—230; Коваль М. В. Вища школа УРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Вища школа Української РСР за 50 років. — К., 1967. — Ч. 1. — С. 280—390; Коваль М. В. Идеологическая работа и культурное строительство на Украине в завершающий период Великой Отечественной войны // Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. — Киев, 1985. — Т. 3. — С. 244—299; Коваль М. В. Киев в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. // История Киева. — Киев, 1985. — Т. 3. — Ч. 1. С. 316—371.

¹⁹ Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн. — Т. 8, кн. 1. — С. 268—275; Кн. 2. — С. 61—64; 152—159; 267—276; 298—300; 429—437; 536—558; Історія Української ССР: В 10-ти т. — Т. 9. — С. 444—452; Т. 10. — С. 103—105; 131—132; 166—168; 185—186; 271—273; 386—395; 484—521.

²⁰ Овчаренко П. Д. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик (1959—1975). — Киев, 1982. — 184 с.; Овчаренко П. Д.

чено процесу розширення творчих контактів наукових і виробничих колективів у справі впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, висвітленню вкладу вчених Української РСР у забезпечення дальшого прогресу радянської науки і культури.

Разом з тим не всі назрілі питання творчої діяльності наукової інтелігенції УРСР, її участі у міжреспубліканському співробітництві розкриті автором ґрунтовно. Наприклад, недостатньо повно висвітлено вклад учених вузів у радянську науку, не показані недоліки у вузівській науковій роботі. З поля зору П. Д. Овчаренка випала й така важлива форма, як взаємодопомога братніх республік у підготовці наукових кадрів та підвищенні їх кваліфікації.

Названі вище праці певною мірою доповнюють картину участі інтелігенції у суспільному розвитку. Але за тематикою вони представлені однобічно. Значна частина з них присвячена розгляду тільки одного з її загонів — науковців. Ширше висвітлюються професійні групи інтелігенції лише у працях М. В. Ковалю. Однак і в них слід було докладніше проаналізувати діяльність таких загонів інтелігенції, як інженерно-технічні працівники, вчителі, лікарі. Поза увагою дослідників у цій групі праць залишилося чимало тем щодо діяльності інтелігенції.

До четвертого напрямку відносяться індивідуальні монографії, спеціально присвячені дослідженню різних аспектів проблеми інтелігенції радянського часу. Першою узагальнюючою працею з історії інтелігенції Української РСР у період побудови соціалізму є монографія Л. І. Ткачової²¹. Значне місце в ній відведено висвітленню діяльності В. І. Леніна, Комуністичної партії по створенню дійсно народної інтелігенції. Автор проаналізувала джерела й основні методи її формування, показала особливості цього процесу на різних етапах будівництва соціалізму. На сторінках монографії знайшло висвітлення те положення, що партія, виходячи з ролі, яка відводиться інтелігенції в радянському суспільстві, неухильно дотримувалася у її формуванні класового принципу.

Значна кількість нових даних, залучених з архівних й опублікованих джерел, дала можливість автору широко показати самовіддану працю науковців, інженерів і техніків, спеціалістів сільського господарства, працівників культури, освіти й охорони здоров'я по втіленню в життя ленінського плану побудови соціалізму, що додатково змальовує соціальне обличчя народної інтелігенції та її місце у соціальній структурі радянського суспільства.

Однак розгляд конкретного матеріалу варто було б почати з розробки такого методологічного питання, як визначення самого поняття «інтелігенція», насамперед, викласти свою точку зору на соціальні межі цієї великої соціальної групи. Слід висловити ряд зауважень й щодо викладу досліджених питань. Так, у книзі нерівномірно висвітлюється історія формування різних загонів інтелігенції. Головну увагу автор приділила аналізу формування виробничої інтелігенції. Що ж стосується, наприклад, мистецьких та медичних її загонів, то про їх утворення говориться лише побіжно. Щоправда, в існуючій науковій літературі вказані проблеми висвітлені вкрай недостатньо, але й Л. І. Ткачова у своїй праці не заповнила цю прогалину. Слід було б більше уваги приділити вченим-суспільствознавцям періоду першої п'ятирічки.

Інша група праць з історії інтелігенції присвячена аналізу її діяльності в період кінця 50-х — 70-х років. Розробка проблем інтелігенції того періоду розпочалася з дослідження підготовки її кадрів²². Спону-

Развитие форм научного сотрудничества РСФСР и УССР в послевоенный период // Братское единство народов СССР.— Кишинев, 1976.— С. 292—297.

²¹ Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.— К., 1985.— 192 с.

²² Курносів Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР.— К., 1964.— 344 с.

кальною причиною до цього була потреба проаналізувати по свіжих слідах здійснення в республіці Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятого Верховною Радою Союзу РСР 24 грудня 1958 р. Значна увага в ньому приділялася перебудові вищої і середньої спеціальної школи — основному на той час шляху підготовки кадрів інтелігенції.

Основну увагу у цій праці автори приділили аналізу тих змін, що відбувалися у перебудові інженерно-технічної освіти, підготовці спеціалістів сільського господарства, вдосконаленні університетської та інших галузей вищої і середньої спеціальної освіти. Використовуючи метод історичного порівняння, автори спеціально виділили розділ про зародження на Україні нових форм підготовки спеціалістів без відриву від виробництва, створення в республіці мережі загальнотехнічних та загальнонаукових факультетів, які були дальшим кроком вперед від того, що народилося в підготовці кадрів інтелігенції в перші роки Радянської влади. Okремо у праці розглянуто зміни у комплектуванні вищих та середніх спеціальних учбових закладів, напрями ідейно-виховної роботи серед студентів вузів і учнів технікумів.

Отже, в названій монографії вперше так докладно, на основі історичного екскурсу та Закону про школу розглянуто питання про підготовку кадрів інтелігенції в Українській РСР. Щоправда, слід зазначити, що на її змісті певною мірою позначилися помилки суб'єктивістського, волюнтаристського характеру, які в той час мали місце в житті нашої країни. Це виявилось, насамперед, у тому, що автори основним своїм завданням вважали зосередження на доборі та узагальненні того матеріалу, який відповідав би використовуваній ними схемі висвітлення: все, що робиться у перебудові системи освіти, правильно і майже ніяких проблем не виникає. Тому вони мало уваги приділяли критичному аналізу тих процесів, які відбувалися у розвитку вищої та середньої спеціальної освіти і які становили предмет їх дослідження.

Друга книга з названої групи праць присвячена аналізу участі інтелігенції у комуністичному вихованні трудящих в кінці 50-х — першій половині 60-х років²³. Ця проблема у книзі розглядається по двох напрямках: розробка теоретичних питань ідеологічної роботи і безпосередня участь інтелігенції у пропаганді марксистсько-ленінського вчення серед різних верств трудящих. Вивчення відповідей на численні анкети, відгуки читачів, слухачів та глядачів на твори літератури й мистецтва дали можливість предметно розкрити вплив художніх творів на широкі маси трудящих. Велика увага у праці приділяється проблемі виховання молоді.

Однак у названому монографічному дослідженні не всі форми і методи виховної роботи інтелігенції висвітлено з достатньою повнотою. Не завжди перекожливо розкривалася дієвість пропагандистської роботи, не зроблено всебічного аналізу того, як здійснювалося зміцнення зв'язку школи з життям, з практикою соціалістичного будівництва. У висвітленні агітаційної діяльності інтелігенції та поширення нею політичних і наукових знань акцент значною мірою робився на масовості охоплення відповідними заходами за рахунок розкриття індивідуальної роботи з людьми.

В іншій праці розглянуто таке важливе питання, як вклад інтелігенції республіки у здійснення технічної реконструкції народного господарства²⁴. При висвітленні цього та інших питань робляться висновки про ідентичність названих процесів, які відбуваються в країні й окремим братніх республіках, у тому числі й на Україні. Іншою харак-

²³ Курносів Ю. О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959—1965 рр.).— К., 1968.— 184 с.

²⁴ Курносів Ю. О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970 рр.).— К., 1975.— 208 с.

терною рисою методичної побудови книги є дослідження насамперед позитивних аспектів творчої діяльності інтелігенції. Одночасно досить значна увага тут приділяється показу ще невирішених питань, невикористаних резервів і наявних недоліків, а також шляхів і методів їх розв'язання.

І все ж на сторінках праці не знайшов свого висвітлення ряд проблем, не було проаналізовано співвідношення екстенсивних й інтенсивних методів, їх використання у народному господарстві, не звернуто увагу на те, що суспільству небайдуже, якою ціною і якими шляхами здійснюються ті чи інші технічні звершення. А саме в той період було помітним, що екстенсивні методи себе вичерпали й виникла потреба у переході до інтенсифікації.

Окремо слід сказати про початок останнім часом розробки питань стану та динаміки соціальної структури інтелігенції на сучасному етапі. Ця тематика входить до складу колективних праць, монографічних досліджень, праць, присвячених соціально-класовій структурі радянського суспільства, а також становить предмет спеціального вивчення. Вперше у загальних працях з історії республіки висвітлення проблем соціальної структури інтелігенції з'явилися в «Історії Української РСР» у восьми томах десяти книги²⁵. Дальший розвиток вони дістали в «Історії Української ССР» в десяти томах²⁶. Аналіз змін, які відбувалися у складі інтелігенції, дається у працях Ю. О. Курносова. Одні з них опубліковані в індивідуальних монографіях і в розділах колективних праць²⁷, інші — в науковій періодиці — журналах «Вопросы истории», «История СССР», «Вісник Академії наук Української РСР», «Український історичний журнал».

У названих виданнях досліджуються взаємозв'язки соціально-класової і соціально-демографічної структури, порівнюються ті процеси, які відбуваються у складі інтелігенції республіки і країни в цілому, розглядаються зрушення у структурі інтелігенції як фактори, що сприяють становленню соціально однорідного суспільства. У працях автора знайшли своє певне висвітлення методологічні та методичні питання дослідження місця і ролі інтелігенції у розвитку радянського суспільства. Ці проблеми в узагальненому вигляді представлені також у плані-проспекті та методичних рекомендаціях авторам шостого і сьомого томів «Історії класів і соціальних верств Української РСР»²⁸, підготовлених сектором історії культури Інституту історії АН УРСР.

Праці з історії інтелігенції частково проаналізовані в історіографічних виданнях. Так, вивченню дослідниками республіки ролі і місця інтелігенції в період Жовтневої революції і громадянської війни на Україні присвячено розробки Ю. М. Гамрецького²⁹. Його історіографічні огляди дають певне уявлення про ступінь дослідження складових частин теми, виявляють позитивні сторони опублікованих праць, вказують на недоліки, які в них зустрічаються, й націлюють дослідників на дальше поглиблене вивчення цієї важливої у науковому й політичному відношенні проблеми. Тема розробки проблем інтелігенції на сучасному етапі розвитку радянського суспільства виділяється окремо в історіо-

²⁵ Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн.— Т. 8.— Кн. 2.— С. 380—393.

²⁶ История Украинской ССР: В 10-ти т.— Т. 9.— С. 526—529; Т. 10.— С. 625—634.

²⁷ Курносов Ю. О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970 рр.).— С. 34—61; Курносов Ю. А. Развитие социально-классовой структуры советского общества // Курсом коммунистического созидания.— Киев, 1983.— С. 223—239; Курносов Ю. А. Развитие социально-классовой структуры советского общества на этапе зрелого социализма // XXVI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества в условиях социалистического и коммунистического строительства.— Донецк, 1982.— С. 10—15.

²⁸ План-проспект и методические указания автором VI и VII томов «История классов и социальных слоев Украинской ССР».— Киев, 1986.— 93 с.

²⁹ Гамрецкий Ю. М. Интеллигенция и революция на Украине // Интеллигенция и революция. XX век.— М., 1985.— 335 с.

графічних публікаціях А. В. Санцевича³⁰. В них вказується передусім на необхідність посилити увагу дослідників до названої проблематики.

Таким чином, співробітники Інституту історії АН УРСР зробили певний внесок у розробку питань історії інтелігенції України, насамперед радянського часу. Їх праці разом з наслідками досліджень з цієї тематики інших науковців республіки можуть бути тією основою, на якій в процесі підготовки названих томів необхідно розширити й поглибити цілеспрямований аналіз багатьох проблем, пов'язаних з функціонуванням такої великої соціальної групи, як інтелігенція, та її вкладом у процес становлення соціальної однорідності радянського суспільства.

Протягом найближчого часу автори шостого й сьомого томів «Історії класів і соціальних верств Української РСР», присвячених інтелігенції, мають на основі положень нової редакції Програми КПРС та рішень XXVII з'їзду партії оцінити те, що вже написано з історії інтелігенції республіки й країни в цілому, та визначити концепцію розробки проблем її розвитку і внеску у зближення класів і соціальних груп.

При цьому слід мати на увазі, що є чимало прогалин у висвітленні цієї проблеми. У науковій літературі майже не досліджена суперечливість позицій різних соціальних та професіональних верств інтелігенції в дореволюційний період, їх місце у Великій Жовтневій соціалістичній революції та громадянській війні, а також у перехідний період, коли класова боротьба часом набувала характеру гострих сутичок. Докладнішого аналізу потребує діяльність інтелігенції на різних ділянках соціалістичного будівництва у довоєнні часи — з урахуванням їх оцінок, даних у новій редакції Програми партії. Всебічно слід показати як інтелігенція разом з робітничим класом і колгоспним селянством захищала свою Батьківщину у час суворих випробувань, яким для соціалізму стала Велика Вітчизняна війна. Значна робота чекає дослідників по вивченню ролі інтелігенції у відбудові й дальшому розвитку зруйнованого під час війни народного господарства.

Важливим методологічним завданням авторів є даліше дослідження тих суспільних умов, у яких відбувається поступове зростання творчого внеску різних професійних загонів інтелігенції у матеріальне виробництво та інші сфери наукового життя.

Дослідження сучасного етапу історичного розвитку має базуватися на аналізі здійснення завдань всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства, повнішого й ефективнішого використання його можливостей і переваг, на тому, що всебічний прогрес радянського суспільства, його поступальний рух до комунізму можуть і повинні бути забезпечені на шляхах прискорення соціально-економічного розвитку країни. А це, в свою чергу, передбачає всемірне розгортання науково-технічного прогресу, підвищення ролі людського фактора, й можливе лише за умов глибоко продуманої, цілісної соціальної політики, яка буде охоплювати усі сторони суспільного життя.

Аналіз всіх перелічених проблем має бути підпорядкований всебічному розкриттю тієї важливої закономірності розвитку соціальних відносин на сучасному етапі, яка полягає у зближенні робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, становленні безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу.

Такими є наслідки розробки історії інтелігенції республіки і ті завдання, що постають не тільки перед науковцями інституту, а й численним активом істориків у підготовці двох томів з названої проблеми, які є складовою частиною багатотомного видання «Історія класів і соціальних верств Української РСР».

³⁰ Санцевич А. В. Найважливіші проблеми історії УРСР (1946—1971 рр.) // Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— К., 1973.— С. 227—253; Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.— К., 1967.— С. 121—151; Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945—1982).— К., 1984.— С. 111—129.

А. В. ЛИХОЛАТ (Київ)

ОСНОВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 60-х — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-х рр.

Наполегливою працею радянських людей під керівництвом Комуністичної партії досягнуто значних успіхів в усіх сферах суспільного життя, які вивели нашу країну на нові історичні рубежі, що відкрили етап розвинутого соціалізму. На порядку денному, як зазначається в новій редакції Програми партії, прийнятій XXVII з'їздом КПРС, стало завдання всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства, повнішого й ефективнішого використання його можливостей і переваг з метою дальшого просування до комунізму¹.

XXVII з'їзд КПРС пройшов в атмосфері єдності, партійної принципності, вимогливості і більшовицької правди, відкритого виявлення недоліків та упущень, глибокого аналізу внутрішніх та зовнішніх умов розвитку нашого суспільства.

В Політичній доповіді ЦК КПРС, з якою виступив Генеральний секретар Центрального Комітету партії М. С. Горбачов, чесно й прямо сказано про застійні явища і упущення в житті нашого суспільства, несприятливі тенденції в економіці та соціально-духовній сфері, які спостерігалися в 70-ті — на початку 80-х років. Причинами цих явищ, крім об'єктивних факторів, які не мали вирішального значення, були фактори суб'єктивного порядку. «Головне в тому, — зазначав М. С. Горбачов, — що ми вчасно не дали політичної оцінки зміні економічної ситуації, не усвідомили всієї гостроти і невідкладності переведення економіки на інтенсивні методи розвитку, активне використання в народному господарстві досягнень науково-технічного прогресу»².

Виходячи з аналізу стану народного господарства країни, з'їзд висунув як першочергове завдання партії, всього радянського народу — рішуче переломити несприятливі тенденції в розвитку економіки, надати їй належного динамізму, відкрити простір ініціативі і творчості мас, справді революційним перетворенням. З'їзд визначив новий стратегічний курс партії на прискорення соціально-економічного розвитку країни, накреслив широку програму вдосконалення соціалістичного суспільства.

Ця програма здійснюватиметься тим успішніше, вказувалося в рішеннях з'їзду, чим глибше й ширше розвиватиметься марксистсько-ленінська теорія на основі осмислення живої практики, досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва. Тому в центр уваги суспільствознавців, усіх працівників ідеологічного фронту, повинні стати фундаментальні проблеми прискорення прогресу нашого суспільства, досягнення ним нового якісного стану. Партія настійно вимагає від суспільствознавців тісно пов'язувати теоретичну, науково-дослідну роботу з практикою комуністичного будівництва.

Керуючись рішеннями КПРС, будуючи тематику своїх досліджень відповідно до завдань, що стоять перед суспільствознавцями, працівники відділу історії розвинутого соціалізму на основі творчого співробітництва з іншими підрозділами Інституту історії АН УРСР в 70—80-х роках створили ряд узагальнюючих праць, у тому числі таких, як «Духовний розквіт українського народу»³, «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР»⁴ та інших, схвально зустрінutih науковою громадськістю.

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС.— К., 1986.— С. 10.

² Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лют. 1986 р.— К., 1986.— С. 28.

³ Духовний розквіт українського народу.— К., 1972.— 297 с.

⁴ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.— К., 1973.— Т. 1.— 317 с.; К., 1974.— Т. 2.— 381 с.

Головне завдання співробітників відділу в 70—80-х роках полягало в підготовці 8 тому (в двох книгах) багатотомної «Історії Української РСР» та 9 й 10 томів аналогічного видання російською мовою. В 1979 р. з виходом у світ обох книг 8-го тому⁵ була завершена багаторічна робота інституту над підготовкою і випуском багатотомної «Історії Української РСР». Це знаменувало важливий етап у розвитку радянської історіографії в республіці. Історичний шлях українського народу в цій праці висвітлюється в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів нашої багатонаціональної Вітчизни. Всебічно розкривається в ній керівна роль Комуністичної партії, її вождя — В. І. Леніна в корінних революційних перетвореннях, що відбулися в житті українського народу. Геніальні ленінські ідеї, висновки й положення червоною ниткою проходять через всі видання. Характерною його особливістю є багата джерельна база, широке використання документів партійних і державних органів, значна частина яких була введена до наукового обігу вперше. Автори 8-го тому всебічно й аргументовано проаналізували основні проблеми історичного розвитку, розкрили багатогранність суспільно-економічного прогресу, громадсько-політичного життя трудящих, культурного будівництва в республіці у повенні роки. На основі ленінських принципів історизму і партійності вони переконливо розкрили керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в мобілізації зусиль трудящих республіки на розв'язання складних завдань соціалістичного будівництва, всебічно висвітлили діяльність робітничого класу, колгоспного селянства й народної інтелігенції.

Вихід багатотомної «Історії Української РСР» у 8-и томах, 10-и книгах став важливою подією в ідейно-політичному і культурному житті республіки. Провідні вчені інституту, які брали участь у підготовці цієї праці, були удостоєні Державної премії УРСР за 1980 рік. У 1985 р. завершено її видання російською мовою в 10-ти томах, що поряд з виходом у світ 50-томного зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою та інших фундаментальних праць член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький у Звітній доповіді ЦК ХХVII з'їздові Компартії України відзначив як помітну подію в громадсько-політичному житті республіки⁶.

9-й і 10-й томи «Истории Украинской ССР»⁷ не є простим перекладом 8-го тому українського видання. Вони значно доповнені новими матеріалами і узагальненнями. Зокрема, тут ширше показано вклад республіки у зміцнення економічного і оборонного потенціалу СРСР, її досягнення в усіх сферах суспільного життя, в розвитку соціалістичної культури, вклад у боротьбу за мир і соціальний прогрес.

Аналізуючи зміст двох останніх книг багатотомної історії Української РСР (українське та російське видання) під кутом зору сучасних вимог, рішень ХХVII з'їзду КПРС та ХХVII з'їзду Компартії України, необхідно відзначити деяке перебільшення в томах успіхів у соціально-економічному і культурному розвитку республіки в 70-х — на початку 80-х років, недооцінку ролі суб'єктивних факторів у недовиконанні планів дев'ятої і десятої п'ятирічок. Глибокий аналіз важливих явищ у суспільному житті, їх позитивних і негативних сторін автори інколи підмінюють описом досягнень окремих виробничих колективів, заслуг тих чи інших діячів науки й культури. Недостатньо викриваються ідеологія

⁵ Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945—70-і роки).— Кн. 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945—50-і роки).—390 с.; Кн. 2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х — 70-і роки).—700 с.

⁶ Див.: Матеріали ХХVII з'їзду Компартії України.— К., 1986.— С. 46—47.

⁷ История Украинской ССР.— Т. 9. Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 — начало 1960-х годов).— Киев, 1985.— 582 с.; Т. 10. Украинская ССР в условиях развитого социализма (60 — начало 80-х годов).— Киев, 1986.— 775 с.

антикомунізму, різного роду фальсифікації історії українського народу.

Одним з важливих напрямів наукових досліджень у 70-ті роки стали проблеми розвитку соціалістичної економіки в Українській РСР, багатогранного співробітництва у цій важливій сфері трудящих України та інших братніх республік, зміцнення єдиного народногосподарського комплексу країни. В заключних книгах багатотомної «Історії Української РСР» (українське і російське видання) на великому фактичному матеріалі в основних рисах розкривається вклад робітничого класу, колгоспного селянства та народної інтелігенції Радянської України у підвищення економічної та оборонної могутності СРСР, ефективності суспільного виробництва, прискорення темпів науково-технічного прогресу в народному господарстві.

Характерним для колективних фундаментальних досліджень інституту, в тому числі й відділу, є те, що економіка республіки розглядається в них як складова, невід'ємна частина єдиного народногосподарського комплексу країни, що розвивається на основі тісного, всебічного співробітництва радянських республік. Автори прагнуть простежити кількісні і якісні зміни в різних галузях народного господарства, що відбуваються під впливом науково-технічної революції.

В узагальнюючих працях зростання економічного потенціалу республіки висвітлюється в тісному взаємозв'язку із змінами в її соціальній структурі та у складі населення, з трудовою і соціальною активністю робітничого класу, селянства, народної інтелігенції. З колективних праць, монографій та збірників статей, виданих у 70-х — першій половині 80-х років, постає широке полотно соціально-економічного розвитку республіки в усій сукупності факторів, що його зумовлювали. При цьому головне місце відведено діяльності робітничого класу — провідної сили радянського суспільства.

Розробка питань про роль і місце робітничого класу в соціалістичному й комуністичному будівництві здійснюється в інституті в тісному контакті з науковцями Інституту історії СРСР АН СРСР та викладачами суспільних кафедр багатьох вузів України й Російської Федерації. Певне значення для координації зусиль у цій справі мав проведений у 1979 р. Всесоюзний симпозиум з проблеми «Робітничий клас СРСР в умовах розвинутого соціалізму» (його матеріали були видані в 1981 р. трьома окремими випусками)⁸.

Важливим досягненням у дальшій розробці даної проблеми стала підготовка в інституті за участю працівників інших наукових установ і викладачів вузів двотомної праці з історії робітників Донбасу. Зокрема, співробітники відділу історії розвинутого соціалізму успішно попрацювали над її другим томом, який охоплює період з часу побудови соціалізму в СРСР в основному до початку 80-х років⁹.

Ця фундаментальна праця знайшла позитивний відгук у широких колах робітничого класу республіки та наукової громадськості. Вона обговорювалася на читачьких конференціях ряду міст Донбасу (в Донецьку, Краматорську, Ворошиловграді та ін.), рецензувалася в центральній та республіканській пресі. Особливу увагу читачів і преси привернуло висвітлення в двотомнику революційних традицій донецького пролетаріату, його безприкладного героїзму в роки Великої Вітчизняної війни, трудових звершень у період повоєнної відбудови та в наші дні.

В книзі переконливо показано, що в міру підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітників Донбасу зростала їх роль у вирішенні багатьох народногосподарських проблем, насамперед пов'язаних з прискоренням темпів науково-технічного прогресу. Широ-

⁸ Рабочий класс СССР в условиях развитого социализма: Материалы Всесоюзного симпозиума, Киев, 28—30 марта 1979 г.— Ч. 1—3. Киев, 1980.—459 с.

⁹ История рабочих Донбасса.— Киев, 1981.— Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму.—430 с.

ний діапазон актуальних питань з історії робітничого класу, зокрема на етапі вдосконалення соціалізму, багатий фактичний матеріал, який міститься в двотомнику, дали підстави авторам рецензії, опублікованої в журналі «Коммунист», зробити висновок, що це дослідження являє собою безсумнівний успіх історичної науки на Україні в галузі розробки історії робітничого класу СРСР¹⁰.

Ряд важливих її аспектів порушувався в 70—80-х роках також на республіканських і всесоюзних науково-теоретичних конференціях і симпозиумах, у роботі яких активну участь брали співробітники інституту*.

Поряд з підготовкою таких фундаментальних праць, як згадані вище томи обох видань багатотомної «Історії Української РСР» та інших, у 70—80-х роках було видано ряд колективних досліджень з проблем історії комуністичного будівництва¹¹. У книзі «На шляхах комуністичного будівництва» на основі аналізу багатого фактичного матеріалу розглядаються у їх взаємодії безпосередньо взаємопов'язані між собою процеси економічного, соціально-політичного та ідеологічного життя трудящих України в братній сім'ї народів СРСР. У праці показано, що від успішного розв'язання проблем, викликаних цими процесами, вирішальною мірою залежатиме даліше вдосконалення управління народним господарством, наукою, культурою, розвиток соціалістичної демократії. В одному з розділів книги розкриваються характерні риси соціалістичного способу життя як принципово нового, вищого типу соціальної діяльності людей, якому немає аналогів в історії світової цивілізації.

В збірнику наукових праць «До нових звершень у комуністичному будівництві» та в узагальнюючій монографії «Курсом комуністического созидання» всебічно проаналізовані досягнуті в 70-ті роки успіхи республіки в галузі економіки й культури, розкриті перспективи її розвитку на 80-ті роки. Особлива увага приділяється розкриттю процесу зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС як ядра радянської політичної системи. Чільне місце відведено ідеологічній роботі партійних організацій України в комуністичному вихованні радянських людей. Значна увага приділяється закономірностям формування соціалістичного способу життя.

Поряд з деяким перебільшенням успіхів у розвитку економіки УРСР в згаданих монографіях, як зазначалося в рецензіях на них, поверхово висвітлено також ряд важливих питань, зокрема пов'язаних з реалізацією Продовольчої програми, не розкрито фактори, які повинні сприяти цьому. Вміщений у книгах значний фактичний матеріал недостатньо узагальнено і проаналізовано¹².

У багатогранному процесі вдосконалення соціалізму важливе місце займає поліпшення всієї сукупності умов життя радянських людей. Піднесення народного добробуту є магістральним напрямом соціальної політики партії. XXVII з'їзд КПРС, реально оцінивши дедалі зростаюче значення соціальної сфери, приділив їй значну увагу. Як підкреслив у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС з'їздові М. С. Гор-

¹⁰ Див.: Коммунист.— 1983.— № 3.— С. 123.

* Найважливішими з них були: Республіканська конференція з проблеми «XXVI з'їзд КПРС і розвиток соціально-класової структури радянського суспільства в умовах соціалістичного й комуністичного будівництва» (Донецьк, 1982); Всесоюзна конференція з проблем розвитку соціалізму (Москва, 1982); Всесоюзний симпозиум з проблем зближення міста і села (Москва, 1983); Віїзне засідання Проблемної ради з історії соціалістичного і комуністичного будівництва (Чернівці, 1983); IV і V Все-союзні симпозиуми з історичної демографії (Кишинів, 1983; Львів, 1985) та ін.

¹¹ На шляхах комуністичного будівництва.— К., 1977.— 168 с.; До нових звершень у комуністичному будівництві: Зб. наук. праць.— К., 1980.— 233 с.; Курсом комуністического созидання: Соц-экон., полит. и духовное развитие УССР в условиях зрелого социализма.— Киев, 1983.— 277 с.

¹² Див.: Вопр. истории.— 1985.— № 2.— С. 128; Укр. іст. журн.— 1984.— № 5.— С. 140.

бачов, «...досягнутий рівень розвитку, масштаби нових завдань висувають потребу в довгочасній, глибоко продуманій, цілісній, сильній соціальній політиці, яка охоплювала б усі сторони суспільного життя»¹³.

Дослідження проблеми підвищення народного добробуту має велике політичне й наукове значення, є важливим завданням суспільних наук. З 70-х років вона займає дедалі вагоміше місце у працях інституту. У восьмому томі «Історії Української РСР» (кн. 1 і 2) вперше на матеріалах республіки в конкретно-історичному плані висвітлено основні складові народного добробуту — реальні доходи трудящих, їх житлові умови, торговельно-побутове обслуговування, благоустрій міст і сіл. Розкрито заходи, спрямовані на ліквідацію уже в перші післявоєнні роки тяжких наслідків воєнного лихоліття, реалізацію соціальної програми КПРС у ході соціалістичного й комуністичного будівництва. Більш докладне й узагальнене відбиття дослідження цієї проблеми знайшло в 9 й 10 томах «Истории Украинской ССР», де всі компоненти побутової сфери оцінюються з точки зору їх соціальної ефективності. Зокрема, розкривається посилення в сучасних умовах ролі соціального фактора в інтенсифікації суспільного виробництва. Різні аспекти зазначеної проблеми знайшли відображення також у ряді колективних та індивідуальних праць, зокрема, в монографії Л. Д. Вітрук, яка нещодавно вийшла з друку¹⁴.

У роки дванадцятої п'ятирічки передбачається дослідження процесу поступового зближення життєвого рівня класів, соціальних верств і груп радянського суспільства, подолання істотних відмінностей між містом та селом у сфері соціально-побутових умов життя трудящих, а також вивчення регіональних особливостей у розв'язанні проблем піднесення народного добробуту.

Важливим напрямом соціальної політики Комуністичної партії і Радянської держави є охорона здоров'я трудящих. На кожному етапі соціалістичного будівництва нагромаджувався багатий досвід організації медичного обслуговування населення. В республіці перші узагальнення такого плану було зроблено в двох книгах 8-го тому «Історії Української РСР», а також у спеціальних статтях, що ввійшли до збірників наукових праць «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» (вип. 4. К., 1978), «До нових звершень у комуністичному будівництві» (К., 1980).

Інтенсивно досліджується така нова в історичній науці проблема, як охорона природи в епоху науково-технічної революції. В цьому напрямі вже зроблено перші узагальнення.

Велика увага в дослідженнях інституту приділяється розвитку національних відносин, дальшій консолідації нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу. Це зумовлюється тим, що, як зазначається в новій редакції Програми КПРС, «...в нашій соціалістичній багатонаціональній державі у процесі спільної праці і життя більше ста націй і народностей закономірно виникають нові завдання по вдосконаленню національних відносин. Партія розв'язувала і розв'язуватиме їх на основі випробуваних принципів ленінської національної політики»¹⁵.

В дальшому зміцненні братерської дружби народів СРСР, послідовному здійсненні ленінського курсу на розквіт і поступове зближення соціалістичних націй партія вбачає одне з найважливіших завдань комуністичного будівництва. Послідовне втілення в життя ленінської національної політики — складова частина вдосконалення соціалістичного суспільства, перевірений живою практикою шлях до розквіту всіх

¹³ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 55.

¹⁴ Вітрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60—80-е годы).— Киев, 1986.— 183 с.

¹⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 42.

радянських націй і народностей, до зміцнення могутності нашої великої Батьківщини.

Як уже зазначалося, в дослідженнях інституту знайшла своє відображення проблема становлення, розвитку і дальшого вдосконалення соціалістичного способу життя. У її розробці брали участь М. Г. Іщенко, І. М. Маковійчук, О. М. Веселова та інші. Ця проблема, наприклад, висвітлюється в історіографічному томі «Истории Украинской ССР» та спеціальному розділі колективної монографії «Курсом коммунистического созидания», де комплексно розкрито характерні риси й особливості соціалістичного способу життя, заходи партії по зміцненню його матеріальних і духовних основ.

Нині перед науковцями поставили нові невідкладні завдання — більше глибоке дослідження теоретичних і практичних аспектів боротьби трудящих за всебічне вдосконалення соціалістичного суспільства. В рамках Республіканської комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання планується розробка теми «Патріотичне виховання молоді України на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу».

У розробці проблем соціально-економічного та політичного розвитку радянського суспільства на сучасному етапі центральне місце займає тема керівної ролі Комуністичної партії, форм і методів діяльності партійних організацій республіки. Так, у 9 томі «Истории Украинской ССР» окремими розділами виділені питання про підвищення їх бойовитості, організаторську та ідеологічну роботу, удосконалення стилю і методів партійного керівництва та ін. В 10 томі цього видання розкриваються заходи по здійсненню аграрної політики партії на сучасному етапі, показано дальший розвиток ленінських норм партійного життя й принципів партійного керівництва, вміщено спеціальний розділ «КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства», значна увага приділена XXII—XXVI з'їздам КПРС та відповідним форумам Компартії України, ходу виконання їх рішень. Організаційне та ідейно-політичне зміцнення партійних організацій столиці Радянської України розкрито у першій і другій книгах 3 тому «Истории Киева».

У цих та інших працях співробітників інституту показано, що історичні звершення радянського народу в будівництві соціалізму й комунізму нерозривно пов'язані з діяльністю Комуністичної партії, яка є натхненником і організатором історичної творчості мас, керівною і спрямовуючою силою нашого суспільства. Підкреслюється, що на сучасному етапі КПРС, залишаючись за своєю суттю та ідеологією партією робітничого класу, стала партією всього народу. Як відзначав на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, «в авангарді народу завжди йшла і йде ленінська партія, партія комуністів. Сьогодні вона покликана очолити всенародний рух за прискорення соціально-економічного розвитку країни»¹⁶. Автори показують, що в нових історичних умовах керівна роль КПРС закономірно зростає. Це диктується збільшенням масштабів та складності завдань, які стоять перед радянським суспільством у зв'язку з необхідністю досягнення його нового якісного стану.

У працях співробітників інституту важливе місце посідає тема ідеологічної роботи в республіці. В них показано, що партійні організації постійно здійснюють різноманітні заходи, спрямовані на підвищення ефективності різних її сфер, засобів та методів впливу. Ці проблеми, зокрема, широко висвітлені в 9 й 10 томах «Истории Украинской ССР». Значна увага буде приділена їм і в підготовлюваних до друку колективній монографії «Социально-классовая структура населения Украин-

¹⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р.— К., 1985.— С. 16.

скої ССР» та збірнику наукових статей «По пути ускорения социально-экономического прогресса. (На материалах Украинской ССР)».

Чільне місце у наукових розробках з питань ідеологічної роботи належить дослідженню ролі засобів масової інформації та пропаганди — дійового інструменту комуністичного виховання й організації трудящих, ідеологічного забезпечення політики партії. Ці проблеми висвітлюються, зокрема, в монографіях І. М. Маковійчука¹⁷, а також у відповідних розділах 9 й 10 томів «Истории Украинской ССР» та 3 томі «Истории Киева».

Керуючись рішеннями XXVII з'їзду КППС і XXVII з'їзду Компартії України, враховуючи попередні здобутки й упущення та спираючись на досвід української радянської історіографії в дослідженні питань удосконалення соціалістичного суспільства, працівники інституту головну увагу в дванадцятій п'ятирічці зосереджують на підготовці фундаментальної семитомної праці з історії класів і соціальних верств Української РСР.

Особливо велика увага в ній буде приділена аналізу динаміки сучасного розвитку вирішальної сили вдосконалення соціалізму — робітничого класу, його місця й ролі у становленні безкласової структури суспільства, у зміцненні союзу з селянством та інтелігенцією, що відкриває значні можливості для розв'язання завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни. Належне місце в семитомнику займуть питання всебічного підвищення соціально-політичної активності робітничого класу республіки, посилення його ролі в управлінні державними справами і на виробництві, зміцнення дисципліни, висвітлення процесів розвитку радянської культури, соціалістичного способу життя.

Іншим важливим напрямом досліджень, зумовленим рішеннями XXVII з'їзду КППС, стане підготовка колективної монографії «Потенціал прискорення. Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку Української РСР. 1970—1980-і роки». Спираючись на нагромадженій у республіці досвід удосконалення всіх сторін життя суспільства — від матеріального базису і соціальних відносин до різноманітних проблем політичної надбудови та всебічного розвитку особистості — її автори мають вивчити й проаналізувати об'єктивні передумови і суб'єктивні фактори, які зумовили необхідність розробки партією концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Ряд актуальних проблем соціально-економічного і духовного розвитку Української РСР в період удосконалення соціалізму передбачається дослідити в індивідуальних монографічних працях. Зокрема, планується здійснити розробку питань історії зміцнення союзу робітничого класу й селянства, розвитку співробітництва братніх республік СРСР в реалізації Продовольчої програми, індустріалізації сільського господарства республіки, підготовки кваліфікованих кадрів робітничого класу у професійній школі, удосконалення ідейно-виховної роботи, патріотичного й інтернаціонального виховання молоді в республіці та ряд інших.

У наш час величезне значення має пропаганда історичних знань, зокрема досвіду творчої діяльності радянського народу, керованого партією комуністів, по вдосконаленню соціалістичного суспільства, виховання трудящих історією. Розвиток нашої країни по шляху соціального прогресу відбувається на основі засвоєння і творчого використання досвіду минулого. Саме тому історичні традиції відіграють відчутну ідейно-виховну роль. В історії партія вбачає могутнє джерело виховання народу, цінує та підтримує всезростаючий інтерес до неї. Героїчна

¹⁷ Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1978.—227 с.; Маковійчук І. М. Советская печать — мощное средство организации и воспитания масс. На материалах УССР. 1960—1980.— Киев, 1982.— 151 с.

історія Країни Рад, Комуністичної партії сприяє формуванню свідомості громадянського обов'язку, високих ідейно-моральних якостей, патріотичних та інтернаціоналістських традицій радянських людей.

Історичний, соціальний досвід, який узагальнюється істориками, дістає в наш час практичне застосування. Він використовується в комуністичному вихованні мас, у розв'язанні нових завдань, вчить здобувати уроки з минулого для сьогодення. У цьому плані вже чимало зроблено, намічаються нові плани на перспективу. Так, співробітники Інституту історії АН УРСР розпочали роботу над монографією за загальною редакцією члена-кореспондента АН УРСР П. С. Соханя про ідейно-виховну роль бойових, революційних, трудових та інтернаціоналістських традицій. Планується ряд інших наукових розробок на тему виховання історією.

Дослідженням проблем історії удосконалення соціалізму та комуністичного будівництва й надалі належатиме чільне місце в тематиці науково-дослідної роботи інституту, працівники якого докладуть усіх зусиль до якнайповнішого втілення в своїх працях ідей і настанов XXVII з'їзду КПРС.

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР

Марксистсько-ленінська історична наука досліджує явища у їх складних, багатосторонніх взаємовпливах і взаємовідносинах, підходить до історичного процесу як до єдиного багатопланового цілого, в якому тісно переплітаються долі націй, розвиваються їх зв'язки й співробітництво. Із становленням радянської історичної школи практичний ґрунт здобуло систематичне наукове вивчення і висвітлення історії народів СРСР. Значний внесок у цій справі належить вченим Радянської України, зокрема, Інституту історії АН УРСР. У створюваних ще в перше п'ятиріччя існування інституту працях минуле українського народу висвітлювалося у зв'язку з історією братніх народів Радянського Союзу, і насамперед російського, щоправда, переважно в політичному плані.

Посилення уваги до проблем братерських взаємозв'язків і співробітництва визначалося тим, що історіографія на Україні розвивалася як складова частина єдиної багатонаціональної радянської історичної науки, яка одразу ж відкинула великодержавницький підхід до зображення минулого і висвітлювала його як історію народів Країни Рад. Тісні наукові й організаційні контакти між Інститутом історії Академії наук СРСР та Інститутом історії України АН Української РСР, проведення всесоюзних та республіканських наукових сесій і конференцій, посилення ролі історичної науки у патріотичному вихованні радянських людей напередодні Великої Вітчизняної війни, — все це сприяло неухильному зростанню наукового інтересу до проблеми співробітництва між народами Радянського Союзу. Вирішальну роль у становленні досліджень з цієї проблеми відіграли марксистська, інтернаціоналістська концепція суспільного розвитку, глибоке вивчення праць В. І. Леніна, де розкрито основні особливості історії нашої Батьківщини, висвітлено шлях, пройдений її народами у боротьбі за соціальне й національне звільнення. Обстоюючи необхідність у ній якнайтіснішого союзу «робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх», і всіх взагалі країн», виступаючи «...за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання в одну державу двох народів», Володимир Іллєч закликав до ре-

волюційного співробітництва націй, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹. В. І. Ленін вбачав у цьому невід'ємну рису їхнього розвитку.

Дослідження історичних зв'язків і співробітництва народів СРСР одержало новий імпульс в роки Великої Вітчизняної війни. Евакуйований до Російської Федерації колектив Інституту історії України прагнув внести свій вклад у розкриття важливої теми братерського єднання в боротьбі проти іноземних поневолювачів, у висвітлення традицій бойової дружби народів СРСР — теми, яка була надзвичайно актуальною в умовах смертельного двобою з німецьким фашизмом. У той період виявилася глибока внутрішня сила багатонаціональної радянської науки. Історикам Української РСР були створені необхідні умови для дослідницької діяльності, благодотворне значення мала і всебічна ділова підтримка російських колег. В роки війни було опубліковано огляд досягнень радянської історіографії України за чверть віку, підготовлений відомим радянським ученим, членом-кореспондентом (з 1946 р. — академіком) АН СРСР В. І. Пічетою². Діяльно співпрацювали вчені ради інститутів історії. Так, на засіданні Ради в Інституті історії України обговорювалася праця директора Інституту історії АН СРСР, академіка Б. Д. Грекова (була опублікована згодом у «Наукових записках»). У свою чергу, директор Інституту історії України М. Н. Петровський брав участь в обговоренні плану науково-дослідних робіт на Вченій раді Інституту історії АН СРСР. Українські вчені, які працювали в Уфі, допомагали в розвитку історичних досліджень багатьом башкирським колегам³.

Висвітлення минулого України у зв'язках з історією братніх народів СРСР було постійною відмітною рисою видань інституту і на новому, післявоєнному етапі розвитку радянської історичної науки. Вже в перші повоєнні роки з'явилися праці, безпосередньо присвячені цій проблематиці⁴. З піднесенням рівня всієї наукової та громадсько-політичної діяльності учених у відповідь на рішення партії з ідеологічних питань, прийняті у 1947—1948 рр., відбувався дальший розвиток досліджень у вказаному напрямі. Зусилля науковців були спрямовані насамперед на виконання постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України» (1947 р.), в якій, зокрема, відзначалося, що в окремих його виданнях ще недостатньо висвітлювалися дружба братніх народів, їх велика роль в історичному розвитку України. Рішуче подолання вказаних недоліків здійснювалося в процесі підготовки двотомного курсу «Історії Української РСР». Одним з її незаперечних достоїнств стало висвітлення минулого на широкому фоні подій, що розгорталися в усій країні, в тісному зв'язку з історією братніх народів Радянської країни.

Свідченням помітних зрушень у тематиці наукових досліджень інституту стало перейменування його в Інститут історії АН УРСР. Воно мало принципове значення, закріпивши серед інших завдань дедалі ширше вивчення минулого України в органічних зв'язках і співробітництві з братніми народами СРСР, насамперед з великим російським народом.

¹ Ленін В. І. Україна // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 333—334.

² Пічета В. І. Історія України в советській історіографії // Двадцять п'ять лет исторической науки в СССР.— М.; Л.— 1942.— С. 164—178.

³ Докладніше про це див.: Коваль М. В. Українська радянська історична наука — фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) // З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961).— К., 1963.— С. 56—84; Ладивір І. І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною.— К., 1970.— 174 с.

⁴ Петровський Н. Н. Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков: Богдан Хмельницкий.— М., 1946.— 64 с.; Стецюк К. І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну: З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосного гніту.— К., 1947.—116 с.

Важливим етапом в активізації цих досліджень стало відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією, яке перетворилося на свято всіх радянських народів. Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів Союзу РСР та Президії Верховної Ради СРСР про відзначення ювілею, «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)», схвалені Центральним Комітетом партії, мали принципове, методологічне значення для розробки важливих напрямів історичної науки, зокрема зв'язків та співробітництва радянських народів у минулому і в сучасний період. Видані на ознаменування ювілею монографії⁵, наукові⁶ й документальні⁷ збірники, інші публікації⁸ стали ще одним важливим кроком у пізнанні закономірностей розвитку дружби народів як важливої риси пройденого ними спільного шляху, історичної творчості трудящих мас, їх сподівань і прагнень. Ці праці стали також свідченням дальшого зростання творчої співдружності науковців Української РСР та Російської Федерації, всіх радянських республік.

Плідні результати наукової діяльності, розробка нових напрямів історіографії привернули до істориків Радянської України, зокрема до діяльності Інституту історії АН УРСР, увагу громадськості всієї країни. В липні 1955 р. у журналі «Вопросы истории» було надруковано статтю «За глибоке наукове вивчення історії українського народу», в якій перед її дослідниками ставилися нові відповідальні завдання. Серед здобутків української радянської історіографії відзначалися успіхи у висвітленні історії УРСР в тісному зв'язку з історією усього Союзу РСР.

Дальший розвиток досліджень історичних зв'язків і співробітництва між народами СРСР відбувався в період, коли **«соціалізм у нашій країні переміг повністю й остаточно»**⁹⁻¹⁰. Їх інтенсивна розробка стала складовою частиною підготовки першого видання багатотомної «Історії Української РСР». Вивчення зв'язків і дружби народів СРСР набуло дальшої ґрунтовності, охопило найважливіші періоди і напрями історичного розвитку, базувалося на широкому зверненні до ленінської творчої спадщини¹¹. Тоді ж було опубліковано підсумки наукових конференцій, присвячених двостороннім зв'язкам українського та грузинського й вірменського народів¹².

⁵ Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.—К., 1955.—428 с.; Голобуцький В. О. Росія і визвольна війна українського народу, 1648—1654.—К., 1954.—100 с.

⁶ Воссоєдинення України с Росней. 1654—300 лет—1954: Сб. статей.—М., 1954.—440 с.; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією.—К., 1954.—116 с.

⁷ Воссоєдинення України с Росней: Документы и материалы: В 3-х т.—М., 1954.—Т. 1.—586 с.; Т. 2.—559 с.; Т. 3.—646 с.

⁸ Дядиченко В., Стецюк К. Борьба українського народу за возз'єднання України з Росією.—К., 1954.—142 с.; Лещенко М. Н. Непорушна дружба народів СРСР—джерело сили і могутності Радянської держави.—К., 1954.—80 с.; Лось Ф. Є. Спільна боротьба російських і українських робітників проти капіталізму і капіталістичного гніту.—К., 1954.—80 с.; Шевченко Ф. П. Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів.—К., 1954.—175 с.

⁹⁻¹⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС.—К., 1986.—С. 8.

¹¹ Шляхом, осяяним Леніним.—К., 1969.—408 с.; Панібудьласка В. Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР, 1959—1965.—К., 1967.—220 с.; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях.—К., 1970.—230 с.; Лихолат А. В. Под ленінським знаменем дружби народів: Єдність дійсний трудящих України і Росії в боротьбі за перемогу і упрочення Советської власти.—М.; Л., 1970.—436 с.; Лысенко В. Г. В единой семье—к единой цели: Братское сотрудничество молдавского и украинского народов в период строительства коммунизма.—Кишинев, 1971.—248 с.; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР.—К., 1972.—276 с.; Шевченко Л. А. Дружба братніх культур: Культурне співробітництво українського народу з братніми народами СРСР, 1946—1958.—К., 1971.—162 с.; та ін.

¹² Из истории украинско-грузинских связей. Вып. 1.—Тбилиси, 1968.—125 с.; Вып. 2.—Киев, 1971.—196 с.; Вып. 3.—Тбилиси, 1975.—167 с.; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Вып. 1.—Ереван, 1961.—262 с.; Вып. 2.—Киев, 1965.—183 с.; Вып. 3.—Ереван, 1971.—379 с.

У 1972 р. в інституті було створено перший, і поки що єдиний в союзних республіках, відділ історії дружби народів СРСР. Він став робочим органом Міжреспубліканської координаційної ради «Історичні зв'язки й непорушна дружба українського, білоруського й молдавського народів», яка діє з 1973 р. згідно з постановою президентів академії наук Української, Білоруської та Молдавської радянських союзних республік. Створення відділу дозволило приступити до комплексної наукової розробки теми формування й розвитку радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності, принципово відмінної від попередніх об'єднань людей, що існували в історії. Її результатом була підготовка монографії, авторами якої стали не лише історики, а й фахівці інших галузей суспільствознавства¹³. Вони підійшли до визначення передумов і головних факторів складання цієї спільності з конкретно-історичних позицій, дали чітку й обгрунтовану періодизацію її розвитку, показали невинне збагачення її рис і особливостей, підкреслили вирішальну роль народних мас — справжніх творців суспільного прогресу. У цій праці на багатому історичному матеріалі ґрунтовно розкрито інтернаціональні і національні процеси у соціалістичному суспільстві. За час, що минув після її виходу, стало ясніше видно недоробки й прогалини, що мали місце в названій монографії, — певна описовість, деяка нерівномірність аналізу окремих проблем, безконфліктний підхід до складних явищ історичного розвитку. В зв'язку з цим постає завдання значного оновлення згаданої праці і навіть більше того — ґрунтовної переробки деяких її частин з акцентом на поглиблений науковий аналіз складання й зміцнення нової історичної спільності — радянського народу.

На відділ історії дружби народів СРСР було покладено відповідальне завдання підготовки узагальнюючих монографій з історії єднання українського, російського, білоруського та молдавського народів. Дослідження спільного історичного процесу, що з'єднав ці народи, розвиток яких відбувався на суміжних територіях і між якими з давніх-давен підтримувалися тісні економічні, політичні й культурні взаємини, дає можливість наочно простежити значення глибоких історичних коренів у їх суспільному житті, визначити прояви братерського єднання на різних етапах боротьби за соціальне й національне визволення.

В побудові досліджень авторській колектив (а в написанні монографій брали участь співробітники й інших відділів інституту, вчені республіки, а також науковці Москви, Білорусії та Молдавії) виявив принциповий підхід до аналізу складних і багатопланових питань теми. Єдиний структурний план праць дав можливість послідовно розглянути якісні зміни, що відбувалися в економічному й культурному розвитку народів, їх соціальної структури. В монографіях проаналізовано фактори, які впливали на поглиблення міжнаціональних контактів і взаємовідносин, відзначено, що в ході спільної соціальної, а згодом і революційної боротьби вони перетворювалися із спорадичних у систематичні, сприяли зміцненню класової солідарності трудящих мас, непорушної дружби та братерського єднання — джерела творчої сили й незламної могутності Союзу РСР — першої в світі багатонаціональної держави робітників і селян¹⁴. Ці два якісно відмінні періоди розглядаються в окремих книгах. Шеститомне видання вийшло під редакцією директора Інституту історії АН УРСР Ю. Ю. Кондуфора.

¹³ Великий советский народ.— Киев, 1976.— 504 с.

¹⁴ Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов.— Киев, 1978.— 235 с.; Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма.— Киев, 1978.— 271 с.; Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.— Киев, 1980.— 323 с.; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— Киев, 1980.— 426 с.; Дружба и братство русского и украинского народов : В 2-х т.— Киев, 1982.— Т. 1.— 471 с.; Т. 2.— 479 с.

Дослідження з історії братерства й співробітництва українського, російського, білоруського та молдавського народів дістали високу оцінку наукової громадськості¹⁵. Вони удостоєні Державної премії Української РСР за 1984 р.¹⁶

Під час підготовки названих досліджень у відділі здійснювалася активна розробка багатопланової проблематики «Українська РСР в братній сім'ї радянських республік». Вже досягнуто певних наукових результатів з таких її тем: УРСР в єдиному народногосподарському комплексі Радянської країни¹⁷; інтернаціональне виховання трудящих, зокрема молоді¹⁸; братерське єднання радянських народів у захисті завоювань соціалізму¹⁹; співробітництво радянських народів у галузі науково-технічного прогресу²⁰; критика буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історичного розвитку та питань його інтернаціоналістської концепції²¹; етнокультурне співробітництво та зближення народів²². Схвальну оцінку дістав і нарис розвитку Союзу РСР, виданий до 60-річчя його утворення²³. Ці проблеми досліджувалися й співробітниками інших наукових підрозділів інституту²⁴.

Досвід розробки проблематики історичних зв'язків та братерського співробітництва між радянськими народами, підсумки діяльності відділу історії дружби народів СРСР дають підставу стверджувати, що в Інституті історії АН УРСР склався окремий напрям досліджень, об'єктом якого є зародження і розвиток зв'язків між народами нашої багатонаціональної країни, аналіз нових, принципових змін у процесі зближення націй, викликаних появою на арені історичної діяльності революційного російського пролетаріату, переростання нових взаємовідносин, народжених у ході визвольної боротьби проти соціального й національного гніту, у незламну дружбу народів СРСР. Зміст цього якісно відмінного від попередніх етапу розвитку взаємовідносин між народами, відкритого Великим Жовтнем, покладає надзвичайно відповідальні завдання на дослідників проблеми.

Це тим більш важливо у зв'язку з тією великою увагою, яку приділив цій проблемі XXVII з'їзд КПРС. У Політичній доповіді Централь-

¹⁵ Див., напр.: Вопросы истории.— 1984.— № 2.— С. 131—136.

¹⁶ Рад. Україна.— 1984.— 25 груд.

¹⁷ Данильченко А. П. Сооружение Байкало-Амурской магистрали — патристический подвиг советского народа: (На примере участия трудящихся Украинской ССР).— Киев, 1985.— 128 с.

¹⁸ Бузало В. И. Ударные комсомольские стройки — школа интернационализма советской молодежи.— Киев, 1986.— 136 с.

¹⁹ Зенина А. Н. Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны 1941—1944 гг.— Киев, 1985.— 208 с.

²⁰ Брега Г. С. Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки.— Киев, 1978.— 165 с.; Брега Г. С. Сотрудничество ученых советских республик в создании материально-технической базы социализма.— Киев, 1984.— 207 с.

²¹ Критика национализма — реакционной идеологии современной буржуазии.— Киев, 1981.— 318 с.; Див. окремі матеріали в кн.: Исторические связи и дружба народов СССР: Сб. науч. трудов.— Киев, 1983.— 389 с.

²² Захарова Г. Н. Современные украинско-молдавские межэтнические связи: Этноязыковые аспекты.— Киев, 1985.— 84 с.

²³ Великое содружество народов-братьев / Под ред. Ю. Ю. Кондуфора.— Киев, 1982.— 326 с.

²⁴ Лихолат А. В. Сотрудничество народов СССР в борьбе за построение социализма, 1917—1937.— М., 1976.— 368 с.; Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов: Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма.— М., 1979.— 334 с.; Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма.— Киев, 1981.— 190 с.; Овчаренко П. Д. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве советских республик.— Киев, 1982.— 184 с.; Барановская Н. П. Печать Советской Украины — пропагандист дружбы народов СССР.— Киев, 1983.— 126 с.; Мищенко В. М. Развитие культурного сотрудничества трудящихся Украины и Армении.— Киев, 1985.— 92 с.; Комаренко Н. В. Дружба и сотрудничество народов СССР: Украинская советская историография.— Киев, 1984.— 215 с.; Маковійчук І. М. Братерство і єднання культур.— К., 1981.— 80 с.

ного Комітету з'їздові наголошувалося на величезному значенні, яке має розвиток національних відносин для Радянської багатонаціональної держави, підкреслювалася роль Великої Жовтневої соціалістичної революції, вчення В. І. Леніна, перемоги соціалістичного ладу, гігантської перетворюючої роботи Комуністичної партії для становлення нових взаємовідносин дружби й співробітництва між народами. Результатом її стало це «...видатне досягнення соціалізму, яке збагатило світову цивілізацію». В Доповіді глибоко з'ясовано величезний історичний зміст зрушень, що сталися у взаємовідносинах між народами СРСР. Відзначивши цілковите й безумовне знищення всіх форм і проявів національного гніту й національної нерівності в нашій країні, Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслив: «Утвердились, увійшли в свідомість десятків мільйонів людей непорушна дружба народів, повага до національної культури і національної гідності всіх народів. Радянський народ виступає як якісно нова соціальна та інтернаціональна спільність, спаяна єдністю економічних інтересів, ідеології і політичних цілей»²⁵.

Висновки й положення, висунуті на XXVII з'їзді КПРС, підтверджують необхідність дальшого розгортання наукових досліджень у галузі історії братерського співробітництва народів СРСР на етапі революційної боротьби за соціалізм і комунізм, наочно вказують на те, що в широкому розумінні ця тема охоплює проблематику національних взаємовідносин у соціалістичному суспільстві. Звичайно, її розробці має передувати ґрунтовне наукове висвітлення характеру історичних зв'язків у минулому. Лише з'ясувавши їх особливості й конкретний зміст, можна зрозуміти сміливість і творчий характер ленінської програми з національного питання, відтворити всю глибину й масштаби його революційного розв'язання Комуністичною партією і радянським суспільством.

Необхідність дальшого розгортання досліджень національних та інтернаціональних процесів зумовлюється також зростанням їх значення в ідеологічному двобої між двома суспільними системами. Зарубіжна імперіалістична історіографія дедалі активніше намагається заперечити досягнення радянської науки у вивченні історичних зв'язків і братерського співробітництва народів. Її представники з особливою люттю виступають насамперед проти марксистської методології, силкуючись «спростувати» її. Так, Л. Тіллет — автор книги під «дотепною» назвою «Велика дружба»²⁶ — своєрідного програмного маніфесту американської буржуазної історіографії народів СРСР — заперечує існування самого терміну «дружба народів». Його бентежить зв'язок останнього з марксистським вченням про класи й класову боротьбу. «Нерадянський читач, — пише Тіллет, — можливо, знайомий з цим терміном в його міжнародному розумінні». Цей дослідник різко протестує проти того, що «народні маси всіх країн — незалежно від режимів, які там існують, — в своїй основі дружньо ставляться одні до одних». Він заперечує, що ця обставина «диктується їх класовими інтересами й прагненнями, спільними проблемами, які стоять перед ними». Йому не до вподоби, що «за марксистською точкою зору, суперечки й війни викликаються правлячими класами, а не масами».

За цим загальним незадоволенням імперіалістичних ідеологів криються їхні конкретні злісні наміри спотворити історію дружби народів СРСР. «Під тиском партії, — просторікує Л. Тіллет, — радянський історик ретроспективно спрямував уявну дружбу радянських народів у царські часи, а в деяких випадках навіть у давнину або середньовіч-

²⁵ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лютого 1986 р.— К., 1986.— С. 64.

²⁶ Tillet L. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities.— Chapel Hill.— 1969.

чя». Ніби відчувши фальш сказаного, він тут же зауважує: «Не можна сказати, що пороки царизму забуті, скоріше — дружні відносини між народами майбутньої радянської сім'ї надто підкреслюються».

Чому ж в антикомуністичному таборі панує таке роздратування з приводу досліджень радянських істориків? Та тому, що вітчизняна історіографія приділяє особливу увагу з'ясуванню класових коренів і соціальних результатів дружби народів. Л. Тіллет, наприклад, заявляючи про своє зацікавлення виключно дореволюційною епохою, насправді понад усе стурбований історичними наслідками та зростаючою роллю братерського єднання народів на сучасному етапі соціалістичного розвитку в Радянській країні, тим видатним місцем, яке належить у ньому великому російському народові²⁷.

Тіллет настільки перебуває у полоні «всеваддя» буржуазних концепцій, що виявляє навіть певну об'єктивність, говорячи (звичайно, утрировано й спрощено) про загальний підхід вітчизняної історіографії до суттєвих проблем розвитку взаємовідносин і дружби між народами. Практика свідчить про корінну протилежність між радянською історіографією, з одного боку, та буржуазною — з іншого, у концептуальному розв'язанні основних питань міжнаціонального розвитку в Радянській країні. Так в ідеологічній боротьбі переломлюються буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ці «...два, — за словами В. І. Леніна, — непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам... і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»²⁸.

Радянські історики, які вивчають дружбу народів СРСР, перебувають на передньому краї двобою між інтернаціоналістичною та буржуазно-націоналістичною концепціями суспільного розвитку.

Не спиняючись на досягнутому, вчені інституту ставлять перед собою нові, ще складніші завдання у дослідженні проблем становлення й розвитку співробітництва та дружби між народами СРСР. Співробітники відділу продовжуватимуть вивчення двосторонніх взаємовідносин між українським та іншими братніми народами Радянської держави. Передбачається, зокрема, провести четверту наукову конференцію, присвячену розвитку українсько-вірменських зв'язків. Розробляється тема етнокультурних контактів між населенням суміжних районів Української та Молдавської РСР. Однак основні зусилля спрямовуватимуться на дослідження закономірностей багатостороннього співробітництва радянських народів.

Важливе значення надається підготовці колективних монографій разом з ученими з Білоруської та Молдавської РСР в рамках співробітництва між трьома академіями наук. Перша з них — «Історичні корені дружби народів СРСР» — присвячується аналізу внутрішньо- і зовнішньополітичних, економічних, культурних та інших факторів, які зумовлювали визрівання передумов віковичних зв'язків і дружби народів, а також ролі, яку відіграло в цьому об'єктивному процесі їх входження до складу Російської держави. Складністю, яка, однак, повинна обернутись достоїнством майбутньої праці, є те, що вона охоплює великий історичний період. Серед вузлових проблем, які підлягають ретельному опрацюванню, важливе місце належить концепції виникнення Давньоруської держави — Київської Русі. Поява значної кількості досліджень, зокрема синтетичних²⁹, у ході підготовки й проведення 1500-річчя Києва ще раз переконливо підкреслила принципове значення цього спільного періоду в передісторії російського, українського та білоруського народів, в їх дальшому історичному розвитку, а також значення фак-

²⁷ Ibid.— P. V, 3—4.

²⁸ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 120.

²⁹ Див.: Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— 263 с.

тора історичної та культурної спорідненості народів у їх боротьбі за суспільний прогрес. Основоположники наукового комунізму висловили глибокі спостереження відносно цих обставин у новий період історії і в давні часи. «Чим далі ми заходимо в глиб історії, — відзначав, зокрема, Ф. Енгельс, — тим більше стираються ознаки відмінності між народами одного й того ж походження»³⁰. Аналіз значення давньоруської народності в історичному розвитку російського, українського та білоруського народів — необхідна передумова всебічного розуміння історичних коренів дружби народів СРСР взагалі.

Історія дружби народів — це насамперед історія творчості багатонаціональних народних мас, які виступають носіями цієї дружби, втілюють її у спільні історичні звершення. Ось чому з'ясування її коренів служить справі найповнішого розкриття марксистської, інтернаціоналістської концепції, яка ставить у центр уваги творчу діяльність трудящих мас. Їм належить вирішальна роль не лише у створенні матеріальних благ усього суспільства, а й у поширенні в ньому ідей миру та добросусідства між народами, практичному розвитку міжнаціонального спілкування в багатонаціональній державі, якою була Росія. В цьому зв'язку до історії дружби народів має включатися й розробка елементів народної самосвідомості, соціальної психології мас.

Відправною точкою у з'ясуванні ролі народної свідомості в міжнаціональних відносинах має стати геніальне ленінське положення про те, що експлуатовані класи завжди були «...незмірно вищими від експлуаторів щодо здатності на героїзм, на самопожертву, на товариську дисципліну»³¹. Ідеологія і практика взаємовідносин трудящих класів — справжніх носіїв дружніх міжнаціональних відносин — завжди протистояла ідеології й практиці насаджування ворожнечі між ними, пригнічення народів, інтервенцій і воєн.

З формуванням революційного російського пролетаріату та виходом його на арену активної політичної боротьби цей двобій набув загально-го характеру й пройняв усі сторони життя суспільства. Історичні корені тісних зв'язків і взаємовідносин між народами, висловлюючись фігурально, дали життя вічнозеленому дереву дружби й співробітництва між ними. Все це свідчить про необхідність проведення копінго, всебічного аналізу революційно-перетворюючої ролі робітничого класу як при дослідженні закономірностей історичного розвитку зв'язків між народами в експлуаторському суспільстві, так і в ході з'ясування історичних передумов зміцнення їх дружби на наступному, соціалістичному етапі. Ця тема — багатогранна й надзвичайно важлива.

Якщо в монографії «Історичні корені дружби народів» велика увага приділяється головним чином проблемам закономірностей і конкретних обставин успадкування пролетаріатом передових традицій національно-визвольного руху, перетворення його в гегемона цього руху, то в праці «Робітничий клас — провідна сила становлення і розвитку нової історичної спільності людей» виділяються дещо інші акценти. Вони пов'язані з безпосереднім розвитком національно-визвольного руху в період соціалістичної революції, історичною практикою діяльності пролетаріату, яка народила небачені раніше форми інтернаціонального об'єднання трудящих, національної соціалістичної державності, здатні захистити визволені народи від імперіалізму, що не залишає спроб знову накинути їм тягар найманого рабства.

Водночас з'ясування історичної ролі робітничого класу у революційному перетворенні національних відносин, в розвитку дружби й співробітництва між народами наочно демонструє спадкоємність прогресив-

³⁰ Енгельс Ф. Історія Ірландії // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 16. — С. 499.

³¹ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися // Повне збір. творів. — Т. 34. — С. 167.

них історичних традицій, їх неоціненне значення у величких звершеннях сьогодення. Дослідження проблеми «Вирішальна роль робітничого класу в становленні й розвитку нової історичної спільності людей» має виявити основні закономірності розв'язання національного питання в дусі демократії й свободи в умовах соціалізму. Воно органічно впливало з усього розвитку радянського суспільства, відбиваючи його особливості і етапи. Ось чому висвітлення питань, пов'язаних з історичним шляхом нової соціальної та інтернаціональної спільності, збагачує уявлення про соціалізм, його здобутки й досягнення у розв'язанні однієї з найскладніших і найболючіших проблем, залишених капіталістичним ладом. Дослідження її має становити єдине ціле з розробкою теми історії класів і соціальних груп, над якою працює нині колектив інституту.

Вивчаючи різні сторони названої вище проблеми, зокрема інтернаціональне братерство народів у боротьбі за перемогу Радянської влади та захисті завоювань соціалізму, науковці відділу дружби народів СРСР приділяють головну увагу сучасним історичним процесам. Це насамперед комплекс питань, пов'язаних з висвітленням нинішнього етапу революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу. Він буде висвітлений в запланованій відділом монографії «Клас-інтернаціоналіст». Радянський робітничий клас перебуває в центрі процесу інтернаціоналізації усіх сторін життя при соціалізмі, прогресуючого зближення матеріального й духовного розвитку націй і народностей СРСР. «Завдяки своєму становищу в системі й соціалістичного виробництва, політичному досвіду, високій свідомості й організованості, трудовій і політичній активності, — підкреслюється в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, — робітничий клас згуртовує наше суспільство, відіграє провідну роль у вдосконаленні соціалізму, комуністичному будівництві»³². Завданням учених є далі поглиблене наукове розкриття зміцнення соціальної бази дружби народів — союзу робітничого класу, селянства, інтелігенції, а також факторів, що зумовлюють провідну роль у ньому робітничого класу. В монографії «Робітничий клас — провідна сила становлення й розвитку нової історичної спільності людей», так само як і у книзі «Клас-інтернаціоналіст», досліджуватиметься його роль у зміцненні єдиного народногосподарського комплексу СРСР — матеріальної основи дружби народів, у прискоренні науково-технічного прогресу, спільному освоєнні радянськими республіками багатих на природні ресурси районів країни. Тим самим простежуються суттєві процеси зближення націй та народностей СРСР, передумови розквіту кожної з них, їх зростаючий матеріальний та духовний внесок у спільну справу.

Накреслюючи й ще раз звіряючи з партійними вимогами завдання активізації досліджень історії братерського єднання, дружби й співробітництва народів СРСР, відділ має зосередити зусилля на усуненні прогалин і недоліків у дослідницькій роботі, які ще мають місце. На першорядну увагу заслуговують, зокрема, теми синтетичного спрямування, в яких би аналізувалися основні історичні закономірності розвитку взаємовідносин між народами Радянської країни, предметно розглядалися фактори, що сприяли їх зміцненню, а також шляхи подолання перешкод, які доводилося переборювати при цьому, рушійні сили формування й зміцнення дружби, становлення ідеології братерства націй, роль у ньому як об'єктивних економічних факторів, так й історичної свідомості, культури, соціальних моментів.

Розв'язання цих завдань неможливе без широкого комплексного підходу, без залучення до висвітлення відзначених проблем фахівців різних галузей та періодів історичної науки. Тим часом відділу ще не вдалося стати справжнім координатором наукової розробки питань історії дружби народів в інституті, що певною мірою спричинило деяку стро-

³² Горбачов М. С. Назв. праця.— С. 61.

катість у висвітленні окремих аспектів. Недостатніми є і його творчі зв'язки з «Українським історичним журналом» та іншими республіканськими періодичними виданнями. Мало займаються співробітники відділу науково-популяризаторською роботою. Доводиться констатувати і те, що досі не налагоджено ділове співробітництво з Науковою радою по національних відносинах Секції суспільних наук АН СРСР, не створено її секції в республіці. Недостатньо координуються наукові зусилля вчених-суспільствознавців АН УРСР. Потребує координації з союзними науковими центрами і вся робота по вивченню історії народів СРСР, яка ведеться в республіці.

Усунення відзначених недоліків є важливою умовою підвищення інтенсивності й практичної віддачі наукового висвітлення проблем історії дружби народів Країни Рад.

Про велике значення й зростаючу актуальність досліджень у галузі національних взаємовідносин в СРСР йшлося на XXVII з'їзді КПРС. «Традиція нашої партії, яка йде від Леніна, — підкреслив у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові КПРС М. С. Горбачов, — особлива чуйність і обачність в усьому, що стосується національної політики, зачіпає інтереси кожної нації і народності, національні почуття людей, і водночас — принципова боротьба проти проявів національної обмеженості і чванливості, націоналізму і шовінізму, хоч би в яке вбрання вони виряджалися. Ми, комуністи, повинні неухильно дотримуватися мудрих лєнінських заповітів, творчо застосовувати їх у нових умовах, бути гранично уважними, принциповими в національних відносинах в ім'я дальшого зміцнення братерської дружби всіх народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік»³³.

Ці слова є програмними для істориків, зокрема, для дослідників проблем становлення і розвитку дружби народів СРСР — одного з важливих напрямів радянського суспільствознавства.

³³ Горбачов М. С. Назв. праця.— С. 65.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ (Київ), О. Й. ШУСЬ (Київ)

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У прийнятій XXVII з'їздом КПРС новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслюється, що Велика Жовтнева соціалістична революція стала переломною подією в історії людства, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку. Вона поклала початок нездоланному процесу — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією¹.

Великий Жовтень визволив народи Росії від експлуатації та гноблення, створив реальні можливості для їх добровільного об'єднання в єдиній соціалістичній державі. Він докорінно змінив й історичну долю українського народу, відкривши перед ним широкий шлях будівництва комуністичного суспільства у братній сім'ї народів Країни Рад.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — головна подія ХХ ст. — вже майже сім десятиріч привертає велику увагу істориків, які присвятили їй численні розвідки. Українська радянська історіографія за ці роки також збагатилася рядом цікавих праць з історії Жовтня та захисту його завоювань, серед яких провідне місце належить вагомому доробку співробітників Інституту історії АН УРСР.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція.— К., 1986.— С. 7.

З перших днів існування інституту вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни стало одним з центральних напрямів роботи його працівників.

Ними було підготовлено збірник документів «Червона гвардія на Україні 1917—1918» (232 с.), що побачив світ двома виданнями в 1937 і 1939 рр. У 30-х роках розпочалася підготовка узагальнюючих праць з історії України, зокрема, періоду соціалістичної революції та громадянської війни.

Активний творчий процес було різко загальмовано внаслідок вторгнення фашистських загарбників у межі нашої країни і тимчасової окупації території Радянської України. Однак розробка актуальних питань вітчизняної історії все ж продовжувалася. До 25-ї річниці соціалістичної революції було видано брошуру М. І. Супруненка «Жовтень на Україні» (Уфа, 1942. — 42 с.), в якій яскраво показано керівну роль В. І. Леніна і Комуністичної партії в боротьбі трудящих проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В першому випуску «Наукових записок» Інституту історії України (Уфа, 1943) було опубліковано змістовну статтю М. А. Рубача про класове розшарування селянства України напередодні соціалістичної революції.

У післявоєнні роки активно розгорнулася розробка різних проблем історії Великого Жовтня. Видано кілька праць М. І. Супруненка², що заклали базу для написання розділів про хід соціалістичної революції на Україні для «Історії Української РСР», яка вийшла кількома виданнями³.

Заслуговує на увагу брошура М. А. Рубача «Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку» (К., 1955. — 72 с.), в якій на конкретному матеріалі показано брехливість подібних «теорій». Вчений викрив контрреволюційну сутність соціальної політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради і показав розстановку класових сил на Україні напередодні соціалістичної революції.

Виняткова важливість проблем історії Жовтневої революції і громадянської війни, необхідність їх дальшої поглибленої розробки зумовили створення в 1960 р. відповідного відділу. Його більш як два десятиліття очолював відомий радянський учений академік АН УРСР М. І. Супруненко. Поряд з написанням капітальних праць, присвячених проблемі в цілому, зусилля дослідників були спрямовані на вивчення її важливих аспектів — історії Рад, робітничого класу та його організації, революційної боротьби селянства і солдатських мас, а також розробці інших вузлових питань історії Жовтня та окремих етапів громадянської війни. Насамперед було звернуто увагу на вивчення історії Рад, які В. І. Ленін визначив як «велике, нове і небувале»⁴ явище в світовій революції. Було досліджено їх кількість, партійний склад, простежено безперервний процес їх більшовізації з моменту створення до перемоги соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, всебічно розкрито їх багатогранну діяльність, роль у зміцненні союзу робітничого класу і трудящого селянства, подано картину гострої політичної боротьби більшовиків проти дрібнобуржуазних партій з усіх основних питань, за перетворення Рад в органи державної влади. Широко висвітлені тісні зв'язки і постійні контакти Рад України і Росії,

² Супруненко М. І. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні.— К., 1948.— 119 с.; Супруненко Н. И. Коммунистическая партия — вдохновитель и руководитель борьбы украинского народа за создание и упрочение Украинского Советского государства.— К., 1954.— 228 с.; Супруненко М. И. Победа Великой Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— К., 1957.— 105 с.

³ Історія Української РСР.— К., 1956.— Т. 2.— 704 с.; Історія Української РСР.— К., 1957.— Т. 2.— 779 с.; Історія Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— 859 с.; Історія Української ССР.— К., 1969.— Т. 2.— 899 с.

⁴ Див.: Ленін В. І. Промова про розпуск Установчих зборів на засіданні ВЦВК. 6(19) січня 1918 р. //Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 229.

показано участь багатьох представників Рад України у роботі ряду все-російських з'їздів Рад, підтримку Радами України ленінської політики миру⁵.

Значний внесок зробили науковці інституту М. А. Рубач, І. Х. Ганжа, Ж. П. Тимченко, І. В. Хміль у вивчення історії революційного перетворення аграрних відносин у період проведення соціалістичної революції. В їх працях змальовано широку картину становища і боротьби українського селянства проти Тимчасового уряду і контрреволюційної Центральної ради. Простежується процес організації селянства, створення Рад селянських депутатів, волосних земельних комітетів, підраховано їх приблизну кількість, визначено провідну роль робітничого класу та його партії в створенні селянських організацій, у зміцненні союзу робітничого класу і найбільшого селянства. Дослідники виявили ряд більшовицьких організацій, осередків і груп, сільські бойові дружини, підраховали кількість і висвітлили роботу повітових і губернських з'їздів Рад селянських депутатів. Вивчено процес встановлення Радянської влади в українському селі наприкінці 1917 — на початку 1918 р., боротьбу селянства за владу Рад, за втілення в життя ленінського Декрету про землю⁶.

У розглядуваний період вивчалися історія виникнення і діяльності солдатських організацій у тилкових гарнізонах України, процес їх революціонування і поширення більшовицьких ідей. Ці питання, а також роль Рад солдатських депутатів у захисті прав солдатів, їх об'єднання з Радами робітничих депутатів, активна участь солдатів у підготовці і проведенні соціалістичної революції, розгромі буржуазно-націоналістичної Центральної ради знайшли відображення в ряді праць О. Я. Шусь. Певним вкладом у розробку проблеми стало видання збірника документів про участь моряків у боротьбі за владу Рад на Україні⁷.

Українська радянська історіографія збагатилася дослідженням, присвяченим боротьбі різних політичних партій на виборах до міських дум України. В ньому підведено підсумки муніципальної кампанії, що свідчили про розстановку політичних і класових сил напередодні Жовтня⁸.

Дедалі більша увага приділяється вивченню політичних противників партії більшовиків, насамперед дрібнобуржуазних партій, зокрема показана їх чисельність, розкриваються причини розколу їх рядів і повного банкрутства⁹.

Тема дружби братніх народів, яка зміцнювалася в ході боротьби за перемогу соціалістичної революції і встановлення робітничо-селянської влади, здійснення ленінської національної політики на Україні пронизує всі дослідження, їй також присвячені окремі праці і спеціальні монографії¹⁰.

⁵ Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя).— К., 1966.—218 с.; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Шусь О. Я. Ради України в 1917 р. (липень—грудень 1917 р.).— К., 1974.—344 с.

⁶ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения социалистической революции.— К., 1956.—457 с.; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.—199 с. та ін.

⁷ Моряки в боротьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917—1920 гг.).— К., 1963.—687 с.

⁸ Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до місцевих дум України в період підготовки Жовтневої революції.— К., 1974.—143 с.

⁹ Банкротство мелкобуржуазных партий России 1917—1922.— М., 1977.— Сб. 1—209 с.; Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне.— М., 1980.—275 с.

¹⁰ Супруненко М. І. Спільна боротьба українського і російського народів за встановлення Радянської влади на Україні.— К., 1954.—32 с.; Кулик І. Т. Спільна боротьба російського і українського народів за перемогу Радянської влади на Україні.— К., 1954.—72 с.; Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні.— 1917—1920.— К., 1967.—304 с. та ін.

Становлення української радянської культури, перші кроки влади трудящих у галузі будівництва системи народної освіти, провідна роль Комуністичної партії в створенні трудової політехнічної школи висвітлені в працях С. К. Гутянського¹¹.

Науковцями інституту В. Ф. Верстюком, Ю. М. Гамрецьким, А. П. Гриценко, І. Т. Куликом, Ю. І. Терещенком, Ж. П. Тимченко, І. В. Хмілем, О. Й. Щусь та ін. написано ряд праць, присвячених революційним подіям у Києві, Харкові та інших промислових центрах і районах України і Криму¹².

В кількох історіографічних працях (автори: М. І. Супруненко, М. А. Рубач, Ю. М. Гамрецький, А. П. Гриценко, Ж. П. Тимченко) підведено підсумки вже зробленого, вказуються ще недостатньо вивчені питання і намічаються шляхи дальшого дослідження різних аспектів проблеми. В 1967 р. побачила світ джерелознавча праця М. Ф. Дмитрієнко, присвячена аналізу більшовицької преси як історичного джерела¹³.

За умов загострення ідеологічної боротьби між двома протилежними суспільними системами особливо важливе значення мають праці, в яких аргументовано викриваються вимисли буржуазних фальсифікаторів історії Великого Жовтня¹⁴.

Певним підсумком вивчення окремих аспектів історії соціалістичної революції є підготовка узагальнюючих колективних праць та індивідуальних монографій, присвячених проблемі в цілому. Значним вкладом в її розробку став вихід у світ в 1967 р. двотомника «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», відзначеного Державною премією УРСР, перший том якого (автори: С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко) побачив світ у 1967 р. у Москві. В написанні праці «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» (К., 1967. — 422 с.) взяли участь М. А. Рубач, Ю. М. Гамрецький і А. П. Гриценко. П'ятий том багатотомної «Історії Української РСР» спеціально присвячений історії Жовтневої революції і громадянської війни. Доповнений і перекладений на російську мову цей том високо оцінений науковою громадськістю. З 16 його авторів 14 — співробітники Інституту історії АН УРСР. Серед індивідуальних монографій слід назвати книгу Ю. Ю. Кондуфора «Великий Жовтень і захист його завоювань» (К., 1971. — 259 с.), ним же написаний розділ для «Історії Української РСР» (К., 1981). Актуальні питання історії Жовтня і громадянської війни висвітлюються також у спеціальних збірниках наукових праць.

Поряд із зазначеними вище досягненнями в розробці історії Великого Жовтня існує й ряд недосліджених питань. До них насамперед відносяться економічні та політичні передумови соціалістичної революції на Україні. Немає й фундаментальної праці, присвяченої соціальним, економічним і культурним перетворенням, здійсненим Радянською вла-

¹¹ Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні.— К., 1960.—108 с.; Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні.— К., 1965.—199 с.

¹² Кулик І. Т. Київ в роки Жовтневої революції і громадянської війни.— К., 1957.—92 с.; Волошинів Л. Октябрь в Криму и Северной Таврии.— Симферополь, 1960.—135 с.; Щусь О. И. Трудящиеся Киева в борьбе за победу социалистической революции.— К., 1977.—34 с.; История Киева: Киев социалистический.— К., 1985.—Т. 3.—Кн. 1.—495 с.; Кичий И. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине.— Львов, 1986.—151 с.

¹³ Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г.— М., 1964.—360 с.; Історіографічні дослідження в Українській РСР. К., 1969.— Вип. 2.—230 с.; К., 1970.— Вип. 3.—210 с.; Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— К., 1977.— Вип. 3.—110 с.; К., 1979.— Вип. 5.—116 с.; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело.— К., 1967.—176 с.

¹⁴ Симоненко Р. Г. Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України.— К., 1960.—40 с.; Симоненко Р. Г. Чорне перо фальсифікаторів: Проти пере-
кручень історії боротьби за Радянську владу на Україні.— К., 1968.—63 с.

дою, тобто всебічному розкриттю вирішального значення Жовтневої революції як корінного повороту в історичній долі українського народу.

Слід продовжити вивчення партійного складу, політичної орієнтації і діяльності наприкінці 1917 — на початку 1918 р. створених при Радах військово-революційних комітетів, оскільки без цього неможливо всебічно показати діяльність Рад України в 1917 р. Для повнішого розкриття тріумфальної ходи Радянської влади необхідно ширше використовувати пресу і архівні матеріали про тогочасні події не тільки в основних промислових центрах, а й у повітових містах і невеликих населених пунктах. Чекають свого дослідника такі питання, як час остаточної більшовизації Рад, тісні зв'язки Рад України і Росії, боротьба більшовиків у Радах за інтернаціональне згуртування трудящих, проти буржуазно-націоналістичної і великоруської контрреволюції тощо.

В науковій літературі ще не показано питому вагу страйків серед інших форм робітничого руху, роль і місце виступів пролетаріату України в страйковому русі всієї країни. Вимагають конкретно-історичного дослідження зв'язки різних загонів пролетаріату з селом, національний склад робітників, їх культурно-технічний рівень, соціальна психологія, вплив на них різних партій. У таких працях має бути більш повно розкрита лєнінська думка про те, що «...пролетарський елемент на Україні інший, ніж у Петрограді, Москві й Іваново-Вознесенську, і не від того, що він гірший, а від суто історичних подій»¹⁵. Недослідженими залишаються такі теми, як боротьба робітничого класу за революційний вихід з війни, робітничий клас і національно-визвольний рух та ін.

Незважаючи на певні досягнення в розробці історії селянства, ряд її аспектів лише частково порушено в окремих працях. Недостатньо досліджений, наприклад, селянський рух на Волині, Катеринославщині, Полтавщині та Чернігівщині. Всебічне ж вивчення аграрного руху, що розгорнувся на Україні в період підготовки соціалістичної революції, дасть можливість визначити його силу і розмах, місце у загальноросійському русі.

Потребує дальшого вивчення питання про співвідношення двох соціальних війн на селі в 1917 р., яке в різних губерніях було неоднаковим. Таким чином буде остаточно спростована теза буржуазних фальсифікаторів про соціальну однорідність української нації взагалі і українського селянства зокрема.

Заслуговує на ретельне вивчення процес створення і діяльності низових селянських організацій. Адже поки що в літературі чітко не показано особливості їх виникнення у різних губерніях, недостатньо розкрито їх соціальний і партійний склад, процес більшовизації, немає узагальнюючих даних про кількість. Важливо також висвітлити взаємозв'язки, співробітництво селянських організацій, насамперед Рад селянських депутатів, з міськими Радами, що свідчили про зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства.

Залишається недостатньо вивченим склад і діяльність солдатських організацій — Рад і комітетів, питання про вплив різних партій на солдатів, їх участь у виборчих кампаніях до Рад, міських дум, Установчих зборів. Перед дослідниками стоїть важливе завдання — всебічно показати крах спроб буржуазно-націоналістичної контрреволюції створити свої військові сили. Дані про співвідношення сил у тилкових гарнізонах наприкінці 1917 — на початку 1918 р. дадуть можливість висвітлити процес зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства, час встановлення влади Рад в основних центрах України. Особливо актуальними є дослідження про демократизацію і злам старої армії, а також початковий етап будівництва нових збройних сил. Таким чином буде глибше розкрита роль армії в боротьбі за владу Рад.

¹⁵ Лєнін В. І. IX з'їзд РКП(б). 29 березня — 5 квітня 1920 р.: Промова про господарське будівництво 31 березня // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 261.

Важливою складовою частиною історії Великої Жовтневої соціалістичної революції є національно-визвольний рух у 1917 р. Однак, порівняно з іншими, ця тема не дістала достатньо глибокого і всебічного висвітлення.

Завданням дослідників, що займаються вивченням головної події ХХ ст., є написання праць, які значно розширять уявлення про соціалістичну революцію в нашій країні, глибше розкриють недостатньо висвітлені її аспекти, стануть основою для створення фундаментальної монографії, яка охопила б увесь комплекс питань цієї багатопланової проблеми.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції світ розколовся на дві системи — соціалістичну і капіталістичну. Радянська держава одразу почала здійснювати нові принципи у відносинах між країнами, основані на засадах рівноправності і поважання суверенітету всіх народів, проголосивши головним напрямом своєї зовнішньополітичної діяльності політику миру. Однак, як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «капіталізм зустрів народження соціалізму як «помилку» історії, яка має бути «виправлена». Виправлена що б то не було, будь-яким способом, не оглядаючись на право і мораль: збройною інтервенцією, економічною блокадою, підривною діяльністю, санкціями і «покараннями», відмовою від усякого співробітництва»¹⁶. Молодій Країні Рад у перші ж місяці її існування була нав'язана поваленими революцією експлуаторськими класами громадянська війна. На допомогу їм прийшли найбільші імперіалістичні країни, які намагалися ізолювати і задушити Республіку Рад.

Трудящі нашої країни під керівництвом більшовицької партії здійснили безприкладний подвиг, відстоявши у жорстоких битвах з об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції завоювання Великого Жовтня, утвердивши новий, соціалістичний лад, його історичне право на життя.

Проблеми громадянської війни, захисту завоювань соціалістичної революції завжди посідали значне місце в дослідженнях співробітників інституту. Ще в передвоєнні роки розпочав вивчення боротьби трудящих України проти білогвардійської контрреволюції М. І. Супруненко. Перші його публікації на цю тему з'явилися вже наприкінці 1941 — на початку 1942 р.¹⁷ Деякі інші питання громадянської війни були висвітлені на сторінках «Нарису історії України» та в брошурі «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників», які видані 1942 р. в Уфі.

Особливого громадянського звучання в той час набули статті М. І. Супруненка, присвячені краху німецької окупації на Україні в 1918 р. На конкретному історичному матеріалі в них показано героїчну боротьбу робітників і селян, що стали на захист Великого Жовтня, крах спроб іноземних імперіалістів задушити соціалістичну революцію, перетворити нашу країну на колонію.

М. І. Супруненко став автором і першої в українській радянській історіографії узагальнюючої праці з історії громадянської війни на Україні, яка вийшла в 1951 р., але вона не була позбавлена недоліків, властивих історичній літературі того часу¹⁸.

Широкі перспективи, що відкрилися для глибокого і всебічного вивчення проблем історичної науки після ХХ з'їзду КПРС, дали можливість науковцям інституту розгорнути дослідження питань громадянської війни, приділивши головну увагу діяльності Комуністичної партії, її Центрального Комітету по керівництву боротьбою трудящих. Знач-

¹⁶ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. 25 лют. 1986 р.— К., 1986.— С. 12.

¹⁷ Боротьба українських партизан проти Денікіна // Укр. літ., 1941, № 1—2; Боротьба українських партизан против денікинщины // Ист. журн., 1942, № 5.

¹⁸ Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.).— К., 1951.— 343 с.

но збагачувалася джерельна база досліджень. Це сприяло підготовці узагальнюючих праць, позбавлених недоліків і помилок, притаманних історичній літературі 30—40-х років, а також зверненню до недостатньо досліджених проблем.

В інституті розгорнулася напружена робота по написанню «Історії Української РСР»¹⁹. Значний внесок у правильне висвітлення історії громадянської війни на її сторінках зробив М. І. Супруненко, який був не тільки одним з основних авторів, а й керівником і редактором цієї фундаментальної праці, що стала певним етапом у розвитку української радянської історичної науки. Тоді ж М. І. Супруненко і А. В. Лихолат взяли активну участь у підготовці розділів, присвячених подіям громадянської війни на Україні, для «Истории гражданской войны в СССР» (т. 3—5)²⁰.

В 1957 р. вийшов збірник статей науковців інституту²¹, в якому на основі узагальнення архівного матеріалу по-новому висвітлювався ряд кардинальних питань громадянської війни.

У той період співробітники інституту вивчали різні етапи боротьби трудящих України проти націоналістичної і білогвардійської контрреволюції та інтервенціоністських військ імперіалістичних держав. Зокрема, Г. М. Шевчук присвятив свою працю боротьбі народних мас півдня України проти контрреволюції в 1920 р. В іншій його книзі аналізуються причини інтервенції держав Антанти на півдні нашої країни, їх плани перетворення України на колонію, показано зрадницьку роль українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Особливо цікавими розділами монографії були ті, в яких розкривалася боротьба робітників і селян України проти інтервентів, висвітлено створення і бойову діяльність військ Українського фронту²².

В монографії Є. М. Скляренка основна увага приділена боротьбі робітників і селян України проти німецьких інтервентів у 1918 р., керівній ролі Комуністичної партії по організації всенародної війни проти загарбників, крах планів німецького мілітаризму, який намагався не тільки знищити Радянську владу на Україні, а й перетворити її на свою колонію²³.

Зв'язки українських буржуазних націоналістів з міжнародною реакцією викривалися в книзі В. В. Руднева²⁴ — дослідника багатьох питань історії громадянської війни. Ще у 30-ті роки він надрукував цікаву розвідку про махновщину, а на початку 40-х випустив монографію, в якій показав розгром військ буржуазно-поміщицької Польщі на Україні в 1920 р.

Розпочалося вивчення боротьби трудящих західноукраїнських земель за владу Рад, за соціальне і національне визволення, їх опір експансії буржуазно-поміщицької Польщі, буржуазної Чехословаччини, боярської Румунії. Про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Закарпатті в 1917—1919 рр. йшлося в книзі В. В. Усенка²⁵. Широку панораму боротьби трудящих

¹⁹ Історія Української РСР.— К., 1956.— Т. 2.— 704 с.; К., 1957.— Т. 2.— 779 с.; К., 1967.— Т. 2.— 855 с.; К., 1969.— Т. 2.— 899 с.

²⁰ История гражданской войны в СССР.— М., 1957.— Т. 3.— 402 с.; 1959.— Т. 4.— 443 с.; 1960.— Т. 5.— 419 с.

²¹ З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.— К., 1957.— 326 с.

²² Шевчук Г. М. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р.— К., 1956.— 195 с.; Шевчук Г. М. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918—квітень 1919 р.).— К., 1959.— 175 с.

²³ Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини.— К., 1960.— 284 с.

²⁴ Руднев В. Українські буржуазні націоналісти — агентура міжнародної реакції.— К., 1955.— 216 с.

²⁵ Усенко В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр.— К., 1955.— 195 с.

Галичини, Буковини та Закарпатської України за встановлення Радянської влади, руху опору іноземним загарбникам змалював І. І. Компанієць²⁶.

Плідно працювали й історики Кримського філіалу інституту. Зокрема, учасник громадянської війни П. Надінський у другій частині «Очерков по истории Крыма»²⁷ докладно описав події тих буремних років. Однак ці нариси не були позбавлені елементів суб'єктивізму, схематизму, властивих історичним дослідженням, виданим до ХХ з'їзду КПРС. Керівна роль Комуністичної партії в організації боротьби трудящих півострова проти іноземних інтервентів у 1918—1919 рр. розглядалася у розділі, написаному К. Шамком для колективної праці кримських істориків «Борьба большевиков за власть Советов в Крыму»²⁸.

Розпочалося вивчення питань будівництва Червоної Армії на Україні, створення Українського фронту. Г. М. Шевчук разом з колишнім командиром бригади Червоного козацтва І. В. Дубинським створюють історичний нарис про його бойовий шлях від першої регулярної частини (грудень 1917 р.) до кінного корпусу²⁹. Він витримав кілька видань (1965, 1973, 1977 рр.).

Приділяється значна увага вивченню історичного досвіду революційного розв'язання аграрно-селянського питання, розстановки класових сил на різних етапах громадянської війни, боротьби за зміцнення союзу робітничого класу і селянства, створення перших колективних господарств у республіці. У праці П. С. Загорського і П. К. Стояна розкрито процес створення класових організацій трудящого селянства — комітетів незаможних селян, показано боротьбу Комуністичної партії за зміцнення Радянської влади на селі, здійснення аграрних перетворень, організацію колективних господарств³⁰.

Зміцненню союзу робітничого класу і селянства на Україні — головній передумови перемоги в громадянській війні присвятив свою книгу Ю. Ю. Кондуфор³¹. У ній висвітлена діяльність Комуністичної партії і Радянської держави щодо розв'язання продовольчого питання, від якого залежала доля першої в світі соціалістичної держави, показано взаємовідносини робітничого класу і селянства, процес зміцнення диктатури пролетаріату.

У праці П. М. Балкового «Війна без флангів»³² уперше в українській радянській історіографії було зроблено спробу широко висвітлити партизансько-повстанську боротьбу трудящих України проти націоналістичної і білогвардійської контрреволюції та іноземних інтервентів, показати значний вклад народних мас республіки у справу захисту соціалістичної держави.

Участь жінок України в захисті завоювань Великого Жовтня, у господарському, державному і культурному будівництві, боротьба Комуністичної партії і Радянської Республіки за зростання їхньої громадської і виробничої активності стали темою дослідження Ж. П. Тимчен-

²⁶ Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.).— К., 1957.— 112 с.; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.).— К., 1960.— 372 с.

²⁷ Надінський П. Очерки по истории Крыма.— Симферополь, 1957.— Т. 2.— 303 с.

²⁸ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму.— Симферополь, 1957.— 296 с.

²⁹ Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво: (Іст. нарис).— К., 1961.— 161 с.

³⁰ Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян України.— К., 1960.— 163 с.

³¹ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны.— К., 1964.— 263 с.

³² Балковий П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918—1920 рр.— К., 1966.— 303 с.

ко³³. Вона створила цілу галерею образів героїнь — учасниць громадянської війни.

Чимало сторінок присвятили співробітники інституту в своїх працях героям громадянської війни, життю і діяльності видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави³⁴.

Узагальнюючим підсумком багаторічної праці М. І. Супруненка стала фундаментальна монографія «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920)»³⁵, в якій автор приділив значну увагу недостатньо дослідженим питанням, не замовчуючи при цьому помилок і недоліків, які мали місце в практичній діяльності керівних партійних і радянських органів України, уникаючи властивості для деяких його попередників переключень, схематизму, суб'єктивістського викладу багатьох подій. Він найбільш повно відтворив широкомасштабну картину боротьби за збереження здобутків Жовтня, взаємодопомоги радянських народів у грізні роки захисту соціалістичної країни від навали інтервенціоністських військ найбільших держав світу, показав процес соціалістичного та військового будівництва в республіці. В 1979 р. вийшла у світ його нова праця, в якій на фоні політичної і воєнної обстановки більш широко показана боротьба трудящих України проти білогвардійських військ Денікіна³⁶.

Співробітники відділу історії зарубіжних соціалістичних країн П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, І. М. Мельникова, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс, П. С. Сохань багато зробили для висвітлення питання про участь трудящих зарубіжних країн — польських, чеських, сербських, болгарських, німецьких, румунських, угорських інтернаціоналістів у збройній боротьбі українського народу в роки громадянської війни³⁷. Підготовлена ними праця «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920)» стала першим узагальнюючим нарисом про діяльність іноземних комуністичних груп на Україні, що діяли під безпосереднім керівництвом РКП(б). Вона дала можливість прослідкувати перші кроки в організації інтернаціональних формувань, їх бойовий шлях у складі Червоної Армії, процес становлення преси інтернаціоналістів у нашій республіці, показати різні форми організації зарубіжних трудящих, їх самовіддану боротьбу за захист завоювань Великого Жовтня.

Не можна не відзначити важливості проведеної співробітниками відділу археографії, який очолював М. А. Рубач, роботи по підготовці кількох фундаментальних збірників документів і матеріалів³⁸.

³³ Тимченко Ж. П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.).— К., 1966.— 152 с.

³⁴ Супруненко М. Микола Щорс.— К.; Х., 1945.— 46 с.; Мишко Д. І. Олександр Пархоменко: Короткий історико-біографічний нарис.— К., 1957.— 136 с.; Загорський П. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева).— К., 1957.— 112 с.; Сидоренко В. П. Андрій Іванов.— К., 1957.— 57 с.; Гриценко А., Тимченко Ж. Євгенія Бош.— К., 1964.— 92 с.; Лихолат А. А. С. Бубнов на Україні.— К., 1965.— 126 с.; Щусь О. Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко.— К., 1965.— 101 с.

³⁵ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине.— М., 1966.— 455 с.

³⁶ Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини.— К., 1979.— 287 с.

³⁷ Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.).— К., 1957.— 256 с.; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920).— К., 1967.— 343 с.; Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї.— К., 1973.— 199 с.; Кулінич І. М., Кошик М. М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.).— К., 1959.— 135 с.; Інтернаціональна сила ленінських ідей: В. І. Ленін і революційний рух у країнах Центральної і Південно-Східної Європи.— К., 1970.— 519 с.

³⁸ Гражданская война на Украине.— Т. 1.— Кн. 2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкиниев, ноябрь 1918 — апрель 1919. Сб. документов и материалов.— К., 1967.— 490 с.; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): 36. документів і матеріалів.—

Грунтовні дослідження основних проблем історії періоду громадянської війни проводилися паралельно з поглибленим вивченням діяльності Комуністичної партії України, яка пройшла славний шлях, будучи на всіх етапах надійною опорою Центрального Комітету КПРС у здійсненні генеральної лінії партії. Важливим етапом у розвитку історико-партійної науки в республіці стала підготовка колективом Інституту історії партії при ЦК Компартії України «Нарисів історії Комуністичної партії України». Ю. Ю. Кондуфор написав для цього видання розділ про створення Комуністичної партії (більшовиків) України як складової невід'ємної частини РКП(б), показав її керівну роль як організатора боротьби трудящих України проти іноземних інтервентів, буржуазно-націоналістичної контрреволюції та білогвардійщини. В ньому висвітлено процес партійного будівництва в республіці, організаторську роль партії у здійсненні соціалістичних перетворень, розгромі буржуазного націоналізму³⁹.

Вагомі досягнення української радянської історичної науки у вивченні й узагальненні подій громадянської війни на Україні дали можливість приступити до створення фундаментальної праці, яка охопила всі аспекти цієї багатопланової проблеми⁴⁰. Очолив роботу по підготовці тритомного видання «Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.)» Інститут історії партії при ЦК Компартії України. До написання окремих розділів цієї книги було залучено М. І. Супруненка, М. А. Рубача, Ю. Ю. Кондуфора, П. П. Гудзенка, П. В. Замкового, Є. М. Склярєнка. Вихід такої фундаментальної узагальнюючої праці став значним етапом в історіографії громадянської війни, дав можливість найбільш повно і всебічно розглянути всі найважливіші процеси того періоду, усунути перекоєння, що мали місце у висвітленні ряду подій, ролі окремих партійних і державних працівників, героїв громадянської війни.

Активізувалася робота науковців у напрямі вивчення завершального етапу громадянської війни. В монографії Ю. І. Терещенка «Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине»⁴¹ комплексно аналізується суть перших соціалістичних перетворень у народному господарстві республіки, створення соціалістичного укладу, досліджуються проблеми «воєнного комунізму», який відіграв значну роль у перетворенні Країни Рад на єдиний військовий табір. У книзі О. Д. Бойко⁴² розкривається процес зміцнення органів диктатури пролетаріату — ревкомів і Рад, висвітлюється діяльність радянського апарату, спрямована головним чином на подолання розрухи в народному господарстві, участь радянських органів у відбудові промисловості і транспорту, у проведенні націоналізації промисловості. Питання розвитку класової боротьби та соціально-економічні перетворення на селі, процес політичного розширення селянства стали темою дослідження В. Ф. Верстюка⁴³.

Доброю традицією є вихід у світ наукових збірників, в яких вміщено чимало розвідок співробітників інституту Ю. Ю. Кондуфора, Ю. М. Гамрецького, А. П. Гриценко, Ю. І. Терещенка, Ж. П. Тимченко, І. В. Хміля, О. П. Реєнта, О. Й. Щусь, О. Д. Бойко. В них розгляда-

К., 1957.—1083 с.; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919): Зб. документів і матеріалів.— К., 1962.—764 с.

³⁹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.—762 с.

⁴⁰ Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр.— К., 1967.— Т. 1.—473 с.; 1968.—Т. 2.—422 с.; 1970.—Т. 3.—463 с.

⁴¹ Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917—1920).— К., 1986.—255 с.

⁴² Бойко О. Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине.— К., 1986.—160 с.

⁴³ Верстюк В. Ф. Борьба трудящегося крестьянства Украины за зміцнення влади Рад.— К., 1984.—143 с.

ються різні питання: радянське будівництво, становище і діяльність робітничого класу на Україні, зміцнення його союзу з селянством, боротьба трудящих проти іноземних поневолювачів, розгортання соціалістичної революції на селі, військове будівництво в республіці, проведення продовольчої політики та ін.⁴⁴

У монографії Є. П. Шаталіної зроблено важливий для дослідників періоду громадянської війни на Україні огляд документальних джерел, виданих у СРСР у 20—30-х роках. Поряд з цим автор виклала методичку підготовки документів до друку, вказавши на додаткові джерела, що зберігаються в архівах. У праці подана систематизація виданих документів за темами, підкреслено внесок радянської археографії у вивчення громадянської війни на Україні⁴⁵.

Значною подією в житті істориків республіки був вихід у світ згадуваних вище багатотомних видань — «Історії Української РСР» та «Истории Украинской ССР». Боротьба трудящих України за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади висвітлюються в цих капітальних працях як складова частина загального революційного процесу, показані спільні дії народів нашої Батьківщини у захисті завоювань Великого Жовтня. Глибокий аналіз, широка джерельна база, використання надбань радянської історіографії дали можливість авторам цих колективних праць найбільш повно відтворити історію Великого Жовтня і громадянської війни на Україні.

Одним з основних завдань науковців відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в дванадцятій п'ятирічці стане підготовка фундаментальної праці «Антирадянська імперіалістична інтервенція на Україні (1917—1920 рр.)», в якій буде ґрунтовно розкрито агресивну політику капіталістичних держав щодо молодого Республіки Рад, марні спроби міжнародного імперіалізму покінчити з країною Великого Жовтня, з її революціонізуємим впливом, крах планів перетворення України на свою колонію. Автори цієї колективної монографії розкриють тісні зв'язки буржуазно-націоналістичної і білогвардійської контрреволюції з міжнародним імперіалізмом, його збройну і матеріально-технічну допомогу в організації боротьби проти Радянської влади.

В сучасних умовах особливо актуального значення набуває розробка таких проблем, як науковий аналіз факторів, що зумовили перемогу трудящих Радянської країни над об'єднаними силами внутрішньої контрреволюції і світового імперіалізму, теоретичне узагальнення багатогранної діяльності Комуністичної партії по керівництву боротьбою робітників і селян першої в світі держави диктатури пролетаріату, її інтернаціонального характеру, досвіду революційного захисту здобутків Великого Жовтня.

Потребує ґрунтовного дослідження внесок робітничого класу у розгром об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, що мав величезне значення не тільки для долі нашої країни, а й для визвольної боротьби трудящих багатьох інших держав, зміцнення воєнно-політичного союзу робітників і селян у роки громадянської війни, без чого не могла бути забезпечена перемога соціалістичної революції. Ще недостатньо досліджені різні аспекти військового будівництва в республіці: діяльність органів військового управління, історія бойової діяльності окремих армій і з'єднань Червоної Армії, які героїчно боролися за зміцнення Радянської влади на Україні, радянських національних

⁴⁴ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.— К., 1973.—255 с.; Боротьба за владу Рад на Україні.— К., 1977.—199 с.; На захисті завоювань Великого Жовтня.— К., 1982.—205 с.; У боротьбі за Жовтень.— К., 1981.—214 с.; Годы борьбы и побед.— К., 1983.—215 с.; Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны.— К., 1986.—320 с.

⁴⁵ Шаталіна Е. П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20—30-х годов.— К., 1982.—133 с.

формувань, підготовка резервів для армії через Всевобуч, партійно-політична робота у військах, допомога армійських політорганів у відбудові органів Радянської влади у прифронтовій смузі, взаємодія партизанських і повстанських загонів з частинами Червоної Армії.

Необхідно узагальнити героїчну діяльність більшовицького підпілля на Україні, багато сторінок якої до цього часу залишаються невивченими, як і героїв-підпільників, що боролися в тилу націоналістичних, білогвардійських та інтервенціоністських військ.

Історикам належить створити узагальнюючу працю про утвердження нового, соціалістичного ладу, про керівну і спрямовуючу роль В. І. Леніна і Комуністичної партії у здійсненні перших кроків соціалістичного будівництва, створенні міцного тилу, що було важливою запорукою перемог на фронтах громадянської війни, зближення класів у ході боротьби за побудову соціалістичного суспільства. Серед цих питань слід виділити соціально-політичні зміни в робітничому класі, селянстві та інтелігенції в 1918—1920 рр., народження революційних традицій, починів, різних форм соціалістичного змагання. Надзвичайно актуальним є вивчення стратегії і тактики Комуністичної партії щодо різних верств селянства у роки громадянської війни, становлення органів диктатури пролетаріату на селі, здійснення аграрних перетворень, запровадження різноманітних колективних форм господарювання, інші аспекти історії розв'язання аграрно-селянського питання, класової боротьби на селі.

Ще недостатньо висвітлена боротьба Радянської держави за становлення радянської культури і формування української радянської інтелігенції, боротьба проти буржуазної ідеології в роки громадянської війни.

Назріла потреба показати крах табору буржуазно-націоналістичної контрреволюції, її ідейний, політичний і воєнний розгром, запроданство дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, які стали на шлях зради національних інтересів українського народу.

Значні досягнення української радянської історіографії в розробці проблематики громадянської війни та іноземної інтервенції все більш настійно зумовлюють необхідність створення історіографічних праць як з проблеми в цілому, так і з її основних складових частин. Потребує дальшого розвитку археографічна робота, рівень якої останнім часом дещо знизився. Слід продовжити підготовку таких цінних для дослідників посібників, як хроніки подій різних періодів історії громадянської війни.

Натхнені рішеннями XXVII з'їзду КПРС співробітники відділу накреслюють нові творчі плани, спрямовані на дальше розкриття величі Жовтня, немеркнучого подвигу трудящих нашої країни, які проклали шлях народам усього світу до миру, демократії і соціалізму.

В. І. КЛОКОВ (Київ), М. В. КОВАЛЬ (Київ)

ПРОБЛЕМАТИКА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ І ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙН

Велика Вітчизняна війна, у якій радянський народ здійснив безсмертний подвиг, розгромивши орди фашистського агресора, є одним з найважливіших періодів багатовікової історії нашої Батьківщини. Його значення гранично чітко сформульовано в новій редакції Програми КПРС: «Згуртувавшись навколо партії, виявивши небачений героїзм, радянський народ і його Збройні Сили завдали нищівної

поразки німецькому фашизму — ударному загонові світової імперіалістичної реакції. Своєю перемогою Радянський Союз вніс вирішальний вклад у визволення народів Європи від нацистського рабства, у врятування світової цивілізації. Розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії відкрив нові можливості для боротьби народів за мир, демократію, національне визволення і соціалізм. Перемога радянського народу високо піднесла міжнародний авторитет Радянської держави»¹.

Звертаючись до подій і явищ минулої війни, історики роблять надбанням сучасних поколінь рятунний і трудовий подвиг радянського народу, переконливо показують незмірні переваги соціалістичного ладу, нездоланність якого ґрунтується на морально-політичній єдності всіх класів і соціальних верств, націй, національностей і народностей країни, на монолітній згуртованості всього радянського народу навколо Комуністичної партії. Науково-практичне значення тематики Великої Вітчизняної війни полягає ще й у тому, що її розробка сприяє повнішому, глибшому пізнанню джерел і причин Великої Перемоги. Досвід боротьби радянського народу проти фашистського агресора вселяє в будівників комунізму глибоку переконаність в історичному торжестві марксистсько-ленінської ідеології, соціалістичного ладу. У подвигах батьків і дідів, учасників Великої Вітчизняної, вони черпають натхнення й сили для виконання накреслених партією планів прискорення соціально-економічного розвитку країни. З другого боку, досвід війни допомагає ясніше побачити джерела воєнної небезпеки, стає неоціненним у боротьбі проти загрози нової війни, за збереження миру. Недарма, закликаючи аналізувати, роз'яснювати масам уроки першої світової війни, В. І. Ленін говорив, що без знання цього досвіду «...ні про яку боротьбу проти війни не може бути й мови»².

Таким чином, досвід захисту соціалістичної Вітчизни у період Великої Вітчизняної війни має неперехідне значення. Саме цим пояснюється та особлива увага, що її Комуністична партія приділяє його вивченню, осмисленню, науковому узагальненню й популяризації. Досить сказати, що тільки за десять років (1975—1985 рр.) в Українській РСР було видано праць (монографій, брошур, статей у наукових збірниках), захищено дисертацій і депоновано рукописів загальною кількістю близько 1500*.

У розвитку радянської історіографії Великої Вітчизняної війни можна виділити принаймні два основні періоди. В ході першого з них, який розпочався у воєнний час і тривав до кінця п'ятдесятих років, відбувалося становлення історіографії війни як розділу історичної науки, формувалися відповідні науково-дослідні центри, остаточно вироблялася періодизація та створювалася методика досліджень. Другий період, що умовно бере свій відлік з початку 60-х років, характеризується появою численних праць, насамперед капітальних, багатотомних. В республіці провідне місце у вивченні та висвітленні проблематики Великої Вітчизняної війни належить Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксистсько-ленінізму при ЦК КПРС.

В Академії наук Української РСР дослідну діяльність у цьому напрямі було розпочато ще в роки війни. З початку 1942 р. в Уфі при Президії АН УРСР діяла наукова група, яка займалася збиранням і вивченням відповідних матеріалів³. Наприкінці того самого року при

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС.— К., 1986.— С. 8.

² Ленін В. І. Замітки в питанні про завдання нашої делегації в Гаазі // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 306.

* Підраховано авторами.

³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 55.

цьому ж органі було створено спеціальну науково-дослідну установу — Комісію з історії Вітчизняної війни, що мала постійний штат працівників. Її завдання полягало в тому, щоб збирати різноманітні документальні матеріали з історії війни, організовуючи з цією метою наукові експедиції на фронт, а також у різні райони країни. На кінець 1946 р. Комісія сконцентрувала й систематизувала загалом 133 тис. одиниць документів і матеріалів, серед них близько 5 тис. — про партизанський рух, 536 стенограм-бесід з активними учасниками боїв проти фашистських загарбників — генералами, офіцерами, солдатами Червоної Армії, 940 актів про фашистські злочини на окупованій території, 83 тис. листів громадян, вигнаних на каторгу до фашистської Німеччини, багато комплектів газет, листівок, карт, фотоілюстрацій тощо^{3а}. Крім того, працівники Комісії займалися складанням хронології та літопису Великої Вітчизняної війни⁴.

У дні війни одне з найвідповідальніших своїх завдань історики вбачали у викритті імперіалістичної, колоніалістської, людиноненавистницької суті політики фашистських загарбників та їхніх вірних прислужників — українських буржуазних націоналістів. У той час невеликі, але змістовні, доступні широким масам читачів праці видали академік АН УРСР Д. З. Мануїльський, а також К. К. Дубина і О. К. Касименко (згодом обидва вони були директорами Інституту історії АН УРСР)⁵. Водночас істориками АН УРСР зроблено спробу розкрити героїку народної боротьби під керівництвом Комуністичної партії на окупованій території України і підготовлено, а згодом (під редакцією К. Г. Гуслистого та Л. М. Славина) випущено збірник біографічних нарисів⁶.

Інтенсивно, на широкій документальній основі дослідження цієї проблематики провадилися в Інституті історії АН УРСР у повоєнне десятиріччя. Пріоритетною стає тематика, пов'язана з історією народної боротьби на Україні. Упорядкування й вивчення архівних матеріалів Комісії з історії Вітчизняної війни дало можливість науковцям інституту підготувати і видати щоденники комісара Сумського партизанського з'єднання Героя Радянського Союзу С. В. Руднева та командира Чернігівського з'єднання Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка, збірник документів і матеріалів про фашистський окупаційний режим (під редакцією та з передмовою Ф. П. Шевченка) та інші праці⁷.

Дедалі більше зростає роль суспільних наук, у тому числі історичної, у з'ясуванні закономірностей суспільного процесу, в ідейно-політичному вихованні радянських людей із вступом СРСР у новий етап розвитку і відновленням перерваного війною процесу завершення побудови соціалістичного суспільства. Велику увагу питанням дальшого розвитку цих наук приділили ХХ та наступні з'їзди КПРС. З метою вдосконалення ідеологічної роботи, наближення її до потреб боротьби за побудову комунізму ХХ з'їзд поставив перед радянськими істориками завдання створити справді наукову історію радянського суспільства і, зокрема, глибоко та всебічно проаналізувати й висвітлити період

^{3а} Там же, спр. 81, арк. 13.

⁴ Арх. Ін-ту історії АН УРСР, оп. 1, спр. 3, арк. 56. Після розформування в 1950 р. Комісії з історії Вітчизняної війни багато її співробітників стали науковцями Інституту історії АН УРСР.

⁵ Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини.— К., 1945.— 24 с.; Дубина К. К. Варвари ХХ віку.— Саратов, 1942.— 16 с.; Дубина К. К. 778 трагічних днів Києва.— К., 1944.— 94 с.; Дубина К. К. Злодеяння немців в Києві.— М., 1945.— 48 с.; Касименко А. Украинские националисты — злейшие враги украинского народа.— М., 1944.— 20 с. та ін.

⁶ Герої партизанської боротьби на Україні: 36. нарисів.— К., 1948.— Кн. 1.— 312 с.

⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 р.: (36. документів і матеріалів).— К., 1951.— 412 с. та ін.

Великої Вітчизняної війни. Було забезпечено необхідні умови для розширення масштабів діяльності у цьому напрямі, завершено обґрунтування єдиної концепції історії війни, розроблено її періодизацію, уточнено і приведено у відповідність з історичною дійсністю висвітлення багатьох питань. Цим було закладено базу для підготовки і видання істориками ґрунтовних наукових досліджень з даної тематики.

Першою працею, мета якої полягала у всебічному висвітленні життя й боротьби українського народу в 1941—1945 рр., стала монографія М. І. Супруненка⁸, який у 1942—1943 рр. був заступником голови Комісії з історії Вітчизняної війни. А спробу узагальнення героїчної боротьби партизанів і підпільників України, в тому числі комсомольців і молоді, здійснили В. І. Клоков, І. Т. Кулик, І. І. Слинко, П. Т. Тронько⁹. Названі праці мали в основному описовий характер, не було піддано аналітичному розглядові важливі компоненти теми: взаємодія партизанів з регулярними військами, розвідувальна діяльність партизанських формувань та підпільних організацій, умови життя і боротьби народних месників, рейди партизанських з'єднань по ворожих тилах та ін. В той же час ці роботи не втратили своєї історіографічної цінності.

Усвідомлення з плином часу вагомості періоду Великої Вітчизняної війни в історичному процесі, його значення для долі радянського народу і всього людства зумовило дальше посилення інтересу громадськості до подій, явищ та героїки тих полум'яних літ. Це, в свою чергу, стимулювало відповідний творчий пошук науковців. Закономірному процесові розгортання дослідної та публікаторської роботи з історії минулої війни не перешкодила навіть тимчасова ліквідація відділу воєнної історії, свого часу створеного в Інституті історії АН УРСР замість Комісії з історії Вітчизняної війни (у 1970 р. його було відновлено під назвою — відділ історії Великої Вітчизняної війни). Під час відсутності в інституті структурного підрозділу для спеціалізованої розробки історії Великої Вітчизняної війни ця тематика продовжувала залишатися в полі зору наукових співробітників відділів історії радянського періоду, нової та новітньої історії, а також історії соціалістичних країн.

60—80-ті роки характерні для радянської історіографії Великої Вітчизняної війни великомасштабними дослідженнями, створенням насамперед серій капітальних праць, що стало результатом процесу переростання набутих істориками попередніх кількісних нагромаджень у якісні показники. Важливу роль у цьому відіграли заходи Центрального Комітету партії, спрямовані на розширення та інтенсифікацію зусиль, на підвищення науково-теоретичного рівня діяльності дослідників даної тематики.

У вересні 1957 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про видання праці «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», а в червні 1960 р. — «Про видання багатотомної праці «История Коммунистической партии Советского Союза», один з томів якої присвячувався періоду Великої Вітчизняної війни. У червні 1969 р. прийнято рішення ЦК КПРС про написання та видання багатотомної праці «История второй мировой войны. 1939—1945»¹⁰.

У республіці в цей час було вжито заходів до створення тритомної капітальної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» та багатотомної «Історії Україн-

⁸ Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. — Киев, 1956. — 472 с.

⁹ Клоков В., Кулик І., Слинко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957. — 220 с.; Тронько П. Безсмертя юних: З історії боротьби комс. підпілля України в роки Великої Вітчизн. війни. — К., 1957. — 76 с.

¹⁰ Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС. 1954—1961 годы. — М., 1961. — С. 111, 176; КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы. 1917—1968. — М., 1969. — С. 411; Вопр. историн. — 1969. — № 4. — С. 3—4; Очерки советской военной историографии. — М., 1974. — С. 48.

ської РСР», один з томів якої охопив період 1941—1945 рр. Науковці Інституту історії П. М. Балковий, В. І. Клоков, В. С. Коваль, М. В. Коваль, О. В. Мойсеев, Я. Ю. Пашко, І. І. Слинко, П. Т. Тронько та інші взяли активну участь у створенні цих фундаментальних праць і як їх автори, і як члени редакційних колегій. Перше видання згаданого тритомника українською мовою було здійснене в 1967—1969 рр. У 1970 р. ця праця удостоєна Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки, а в 1975 р. перевидана у переробленому та доповненому вигляді російською мовою. І все ж, відзначаючи загальновідомі достоїнства тритомника, водночас не можна також не констатувати, що ряд принципових питань, важливих тем у ньому лише позначено, інші відображено масою фактів, які, проте, не знайшли досить глибокого аналізу, не стали основою для ґрунтовних теоретичних узагальнень.

У 1977 р. вийшов у світ, а в 1984 р. був перевиданий російською мовою і в доповненому вигляді том «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945)» багатотомної «Історії Української РСР». Над його підготовкою працювали провідні науковці відділу історії Великої Вітчизняної війни (відповідальний редактор — В. І. Клоков. Він же був автором розділу про Велику Вітчизняну війну у короткому нарисі історії Української РСР, що витримав два видання)¹¹. Необхідно також згадати присвячені історії УРСР 1941—1945 рр. узагальнюючі праці П. Т. Тронька «Бессмертне подвига» (К., 1985), В. С. Ковалю «Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні» (К., 1970) і М. В. Ковалю «Все для перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945» (К., 1970).

Співробітники відділу опублікували також джерелознавчу працю «Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий» (К., 1985) і взяли активну участь у підготовці в Інституті історії партії при ЦК Компартії України тритомного збірника документів і матеріалів «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны», що витримав два видання (К., 1980; К., 1985).

Названі фундаментальні дослідження охоплюють, по суті, всі сторони історії республіки та Компартії України періоду Великої Вітчизняної війни. В них із залученням численних відомостей і статистичних даних розкрито воєнно-політичні події і явища, економічні та соціальні процеси, що відбувалися в той час на території УРСР. На фоні багатогранного життя всієї країни в цих працях з необхідною повнотою і достовірністю показано радянський патріотизм і героїчну боротьбу трудящих республіки на фронтах війни, у ворожому тилу, на окупованій ворогом території, у глибинних районах СРСР. Узагальнюючі праці дають багато нової інформації насамперед у показі особливостей бойових дій Червоної Армії в ході оборонних боїв, а згодом у наступальних операціях по визволенню території України. Вони висвітлили динаміку наростання всенародного опору населення в тилу ворога, розвиток антифашистської боротьби, очоленої партійним підпіллям, найважливіші бойові операції партизанських формувань. Представлено в працях і тему трудового вкладу українського народу в економічну перемогу СРСР над блоком фашистських держав на чолі з гітлерівською Німеччиною. Показано тут невтомну, звитязну працю мільйонів трудівників у ході перебудови народного господарства на воєнний лад і перетворення радянського суспільства в єдиний могутній військовий табір.

У 60—80-ті роки поряд із створенням фундаментальних серійних праць, що стало нині характерною ознакою радянської історичної науки, дослідники історії Великої Вітчизняної війни здійснювали інтенсивну поглиблену розробку її найважливіших аспектів і проблем. Нау-

¹¹ Історія Української РСР: Корот. нарис.— К., 1981.— 526 с.; Історія Української ССР; Крат. очерк.— Київ, 1982.— 544 с.

ковці інституту, прагнучи постійно бути у центрі цієї важливої роботи, виступають ініціаторами й виконавцями багатьох творчих задумів. Свою увагу вони зосередили на дослідженні, по-перше, ратного подвигу народів СРСР у захисті соціалістичної Вітчизни; по-друге, народної боротьби проти фашистів на окупованій території України; по-третє, трудового подвигу, здійсненого робітниками, колгоспниками, інтелігенцією по зміцненню радянського тилу; по-четверте, визвольної боротьби народів Європи та інших країн проти фашистських агресорів.

Розгортанню дослідної діяльності в галузі історії Великої Вітчизняної війни сприяло відзначення ювілейних річниць з дня Великої Перемоги радянського народу, а також відповідних дат, пов'язаних з визволенням від фашистів території Української РСР. Напередодні ювілеїв особливо пошквалювалися творчий пошук учених, а також популяризаторська робота. Їх стимулювали постанови ЦК КПРС про 30-річчя та 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років, а також постанова ЦК Компартії України про святкування 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників¹².

У дослідженнях співробітників Інституту історії дістала висвітлення різноманітна тематика, пов'язана з бойовими діями Радянських Збройних Сил під час оборони та визволення території республіки. В центрі уваги авторів ряду індивідуальних монографій і брошур, а також розділів у колективних працях — ратний подвиг трудящих Української РСР на фронтах Великої Вітчизняної війни, бойова співдружність народів СРСР у битві за Радянську Україну.

Створення і бойову діяльність народного ополчення УРСР одним з перших досліджував П. М. Балковий¹³. У невеликій за обсягом праці він, однак, далеко не вичерпав тему, яка потребує ґрунтовного опрацювання. Ратному подвигу молоді України на фронтах Великої Вітчизняної війни також одним з перших приділив значну увагу П. Т. Тронько, який видав у 1960 р. книгу «В боях за Вітчизну». Надалі в численних своїх працях він ще не раз повертався до цієї теми.

Центральній події стратегічної оборони радянських військ на території республіки — обороні Києва та Київського укріпленого району — присвятив монографію «Місто-герой на Дніпрі» (К., 1969) Я. Ю. Пашко. Вона була видана Політвидавком України у серії «Міста-герої». Сам учасник тих подій, автор розкрив перед читачем картину 74-денної оборони столиці УРСР у липні—вересні 1941 р. Сильною стороною книги є показ активної допомоги населення міста бійцям і командирам Червоної Армії. Однак у рецензії на цю працю відзначалися певні перебільшення в оцінках воєнно-політичних подій, пов'язаних з обороною Києва. Так, наврод чи відповідала справжньому станові речей теза про занепад морально-політичного духу гітлерівської армії у боях під Києвом. Звичайно, у фашистських військах уже з перших днів війни мали місце нервозність та занепокоєння, викликані впертим опором Червоної Армії. Але те, про що твердить автор, сталося значно пізніше.

Своєрідним продовженням теми монографії Я. Ю. Пашка є книга О. В. Мойсеева про ідейно-політичну роботу армійських політорганів у військах 1-го Українського фронту під час форсування Дніпра і визволення Києва, написана переважно на документах Центрального архіву Міністерства оборони СРСР. В ній та в іншій монографії, виконаній в інституті, показано ратну співдружність народів СРСР у вирішальній битві за Радянську Україну¹⁴. А в книзі Н. М. Руденко зроблено спро-

¹² Правда.— 1975.— 9 февр. 1984.— 17 июня; Рад. Україна.— 1979.— 26 серп.

¹³ Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України.— К., 1961.— 104 с.

¹⁴ Мойсеев О. В. Великая битва на Днепре: Идейно-полит. работа в войсках в период боев за Днепр и Киев.— Киев, 1963.— 248 с.; Коваль М. В. У горнилі війни: (Співдружність укр. народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизн. війни 1941—1945 рр.).— К., 1972.— 155 с.

бу висвітлити один з найменш з'ясованих сюжетів минулої війни — пропагандистську діяльність політорганів Червоної Армії серед військ противника на радянсько-німецькому фронті¹⁵.

Одним з невичерпних джерел могутності Збройних Сил СРСР у роки минулої війни були, як відомо, їх органічний і нерозривний зв'язок з найширшими масами трудящих, всебічна підтримка Червоної Армії радянським народом. По суті, вперше в українській радянській історіографії різні аспекти цієї теми порушили і в монографічному плані переважно на архівному матеріалі розкрили Л. І. Ткачова і один з авторів цих рядків¹⁶. В їхніх працях, які, звичайно, не вичерпують теми, в основних рисах на прикладі Української РСР простежено закономірності й специфіку розвитку животворних і дійових взаємозв'язків між армією і народом у період Великої Вітчизняної війни. Разом з тим, як зазначалося в рецензіях, матеріали цих праць подаються відірвано від того, що було здійснено Комуністичною партією у справі зміцнення зв'язків армії і народу у попередній, довоєнний період. Адже зроблене тоді стало фундаментом, на якому зростала бойова могутність Збройних Сил СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Більш інтенсивно здійснювалися в 60-ті роки науковцями інституту дослідження історії народної боротьби в тилу гітлерівських загарбників. Складовою частиною цієї проблематики є тема фашистського окупаційного режиму на захопленій ворогом території СРСР. Тотальний кривавий терор і пограбування населення, масове вигнання молоді на каторжні роботи у фашистську Німеччину, безмірні наруги і знущання — всі заходи і засоби фашистів були спрямовані на винищення і поневолення радянських людей, на хижачку колонізацію загарбаних земель. Ці питання, без висвітлення яких неможливо належним чином показати обстановку, умови, зрештою, самий об'єкт народної боротьби, розкриваються в ряді монографічних праць науковців інституту, а також у спеціальному збірнику¹⁷.

Широтою і систематичністю характеризуються дослідницькі зусилля науковців інституту у вивченні партизанського руху та діяльності підпільників України — складової частини боротьби всього радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Радянська історична література дає яскраве уявлення про розмах та ефективність цієї боротьби на Україні, про вирішальну роль Комуністичної партії в її організації та розвитку, про те місце, яке вона посідала в загальній боротьбі радянського народу проти фашистських загарбників, її соціальний характер та численні форми прояву^{17а}.

Певний вклад у висвітлення істориками УРСР конкретно-історичної, фактичної сторони народної боротьби в тилу ворога внесли науковці Інституту історії АН УРСР у плідній співдружності з їхніми колегами з Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вони в основному

¹⁵ Руденко Н. Н. Слово правды в борьбе с фашизмом: Пропагандистская деятельность политорганов Красной Армии среди войск противника на территории СССР. 1941—1944.— Киев, 1980.— 192 с.

¹⁶ Ткачова Л. І. Радянська Армія — українському народові.— К., 1971.— 164 с.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— 264 с.

¹⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 36 документів і матеріалів.— К., 1963.— 488 с. (Під редакцією і з передмовою Ф. П. Шевченка); Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944): Докл. и сообщения на XIII Междунар. конференции в Карловых Варах (Чехословакия).— М., 1965.— 388 с.; Коваль В. С. Імперіалізм і Україна. 1941—1945. К., 1966.— 268 с.; Коваль М. В. Історія пам'ятає!: Кривавий шлях фашистів на Україні.— К., 1965.— 114 с.; Кондратенко Л. В. Крах економічних планів німецько-фашистських захватчиків на Україні.— Киев, 1980.— 106 с.; Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні.— 1941—1944.— Киев, 1985.— 169 с. та ін.

^{17а} Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941—1944: Историкограф. очерк.— Киев, 1978.— С. 115.

з'ясували закономірності цієї боротьби, стадії її розвитку, головні прояви і наслідки. Крім названих вище капітальних праць, загальні питання історії партизанського руху на Україні розглянуто насамперед у фундаментальному двотомному виданні, що вийшло в світ до 40-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні¹⁸. В його підготовці взяли участь Ю. Ю. Кондуфор (голова головної редакційної колегії) А. М. Зеніна, Ю. І. Зінченко, В. І. Клоков (відповідальний редактор 2-го тому), М. В. Коваль, В. І. Кучер, П. Т. Тронько.

В цій праці зроблено спробу на основі всього доробку в дослідженні даної проблематики підсумувати вивчення історії народної боротьби на Україні в 1941—1944 рр. У порівнянні з попередніми це видання відзначається, по-перше, тяжінням авторів до комплексного проблемно-тематичного розгляду всієї сукупності питань; по-друге, прагненням до узагальнень як статистичних, так і теоретичних; по-третє, порушенням ряду нових тем (дезорганізація ворожих комунікацій, партизанські рейди, розвідка, роль дружби народів СРСР у партизанському русі, умови життя і боротьби партизанів та ін.).

Скажемо зразу: не все однаковою мірою вдалося авторам цієї фундаментальної праці. Деякі важливі питання не знайшли в ній повного з'ясування (такі, наприклад, як економічна агресія фашистських завоювників; народний опір заходам окупантів щодо запровадження примусової праці; бойова діяльність партизанів і підпільників у прифронтовій смузі в ході наступу радянських військ тощо), інші, на жаль,— не порушені взагалі (про буржуазні фальсифікації історії партизанського руху на Україні, про тактику партизанської боротьби, роль радянського тилу в допомозі партизанам).

Протягом останніх 25-ти років зусилля науковців інституту зосереджено на монографічному висвітленні окремих форм народної боротьби, що має велике значення для ґрунтовного висвітлення історії антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в 1941—1944 рр. Радянська історіографія республіки поповнилася таким чином рядом індивідуальних монографій, де показано величезне значення бойових дій партизанів і підпільників у порушенні комунікацій фашистських військ, розкриваються питання про пряму взаємодію народних месників з частинами діючої армії в ході проведення бойових операцій, про створення великих зон, що повністю контролювалися партизанами, про захист ними населення від вигнання до «рейху» та ін.¹⁹

Спеціальні праці, видані в різний час співробітниками Інституту історії АН УРСР, розкривають тісне бойове єднання партизанів України з народними месниками РРФСР, Молдавії, Білорусії, а також співдружність представників братніх народів СРСР у партизанських формуваннях та антифашистському підпіллі²⁰. Дуже мало поки що зроблено в справі дослідження ролі соціалістичних класів у народній боротьбі в тилу ворога*.

¹⁸ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине.— Киев, 1985.— Кн. 1. Борьба в подполье.— 399 с.; Кн. 2. Партизанская борьба.— 431 с. Див. також: Слинко І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні: На завершальному етапі визволення. 1944 р.— К., 1970.— 173 с. Тронько П. Т. В боях за Вітчизну.— К., 1960.— 148 с.; Дубина К. В годы тяжелых испытаний.— Киев, 1962.— 263 с.

¹⁹ Клоков В. И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск.— Киев, 1984.— 168 с.; Зинченко Ю. И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941—1944.— Киев, 1982.— 186 с.; Кучер В. И. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944).— К., 1974.— 238 с.; Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. 1941—1944.— К., 1983.— 141 с.; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства.— Киев, 1979.— 135 с.

²⁰ Слинко І. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні.— К., 1954.— 62 с.; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР.— К., 1972.— С. 149—177; Великий советский народ.— Киев, 1976.— 503 с. та ін.

* Виняток становить хіба що розділ М. В. Ковалю «Боротьба робітничого класу на окупованій фашистами території СРСР» у т. 5 «Истории советского рабочего класса» (М., 1984).

Підсумовуючи доробок науковців АН УРСР у розробці питань історії народної боротьби в тилу фашистських окупантів, слід підкреслити, що цю тему як одну з провідних в історіографії Великої Вітчизняної війни піддану найбільш ґрунтовному вивченню. Якщо в Інституті історії партії при ЦК Компартії України вона досліджується в історико-партійному плані, то предмет уваги співробітників Інституту історії АН УРСР — форми і методи цієї боротьби, її ефективність, воєнно-політичні наслідки.

При цьому такі теми, як умови життя і боротьби населення республіки під час фашистської окупації, специфіка партизанського руху в різних економічних та географічних регіонах, класифікація рейдів партизанських формувань та інші, висвітлені вперше в українській радянській історіографії.

Хоч територія Української РСР і була окупована ворогом, у радянському тилу діяли евакуйовані з республіки значні виробничі потужності, численні спеціалісти різних галузей народного господарства, науки й культури, які внесли чималий вклад у створення могутньої воєнно-економічної бази Радянського Союзу. Дослідження протягом тривалого часу в Інституті історії АН УРСР цієї важливої проблеми дало можливість у загальних рисах показати основні форми вияву трудового героїзму робітників, колгоспників, інтелігенції республіки у воєнній перебудові радянського суспільства, перетворенні його на єдиний могутній бойовий табір²¹. При цьому необхідно визнати серйозне відставання в розробці соціальної історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни, що є першочерговим завданням науковців інституту.

Нині для істориків, як ніколи, важливою є націленість на глибоке і конструктивне вивчення досвіду, нагромадженого Комуністичною партією при розв'язанні кардинальних проблем воєнного часу. У той тяжкий період господарники блискуче продемонстрували здатність, застосовуючи методи інтенсифікації, повністю використовувати вирішальні переваги соціалістичної економічної системи і в умовах гострих нестач, викликаних тимчасовою втратою найважливіших сировинних, індустріальних та сільськогосподарських районів країни, забезпечувати фронт новітньою бойовою технікою, спорядженням, продовольством.

Цінний досвід, вартий уваги сучасників, було нагромаджено в процесі господарського освоєння в 1941—1945 рр. східних районів країни, а також агропромислової взаємодії колективів підприємств, з одного боку, і колгоспів, радгоспів, МТС — з другого. Обґрунтовані належним чином практичні рекомендації, вироблені істориками на основі вивчення цих явищ, можуть бути використані при розв'язанні завдань, що їх висуває сьогодення.

Поряд з тематикою Великої Вітчизняної війни в інституті (спочатку у відділі нової та новітньої історії, а згодом у відділі історії Великої Вітчизняної війни) успішно розробляються питання історії другої світової війни. Ключові її теми — європейський рух Опору, діяльність інтернаціоналістів-антифашистів, допомога радянських партизанів і підпільників народам Східної Європи у боротьбі проти нацизму — висвітлюються у багатьох працях співробітників інституту. В них з широким використанням зарубіжних джерел, по суті, вперше розкрито перед радянським читачем яскраву картину героїчної боротьби слов'янських народів проти фашистських загарбників, показано активну участь зарубіжних антифашистів у народній боротьбі на території окупованої України, а радянських громадян з Української РСР — у

²¹ Коваль М. В. Социалистическая экономика — важнейший источник Победы советского народа в Великой Отечественной войне. — К., 1984. — 48 с.; Коваль М. В. Роль Украинской ССР в укреплении военной экономики страны // Советский тыл в Ве-

європейському русі Опору²². Праці В. І. Клокова з цієї тематики видано за рубежем*. Вказана тематика знайшла відображення у ряді досліджень з історії Чехословаччини, Польщі, Румунії, Угорщини періоду другої світової війни²³. Комплексне втілення історія політичної і бойової діяльності комуністів зарубіжних країн Європи, інтернаціоналістів-антифашистів у цей період дістала в колективній монографії за участю В. І. Клокова, В. С. Ковалю, Л. О. Лещенка, В. Н. Гулевича, А. М. Шлепакова, І. Ф. Чернікова та ін.²⁴

Праці, в яких порушено питання міжнародних відносин у 1939—1945 рр., зокрема зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки, показано обструкціоністську позицію правлячих кіл цієї країни щодо відкриття другого фронту в Європі, видав В. С. Коваль²⁵.

Тему інтернаціонального характеру руху Опору проти нацизму, згуртованості антифашистських сил у другій світовій війні навряд чи можна вважати вичерпаною. Адже там — коріння сучасної боротьби прогресивних сил європейських країн за мир і демократію. Нині на основі вивчення та всебічного узагальнення всесвітньо-історичного значення перемог Червоної Армії з'явилися реальні можливості для ґрунтовної наукової розробки проблеми їх впливу на суспільний світовий процес як у ході воєнних дій, так і в повоєнний, зокрема в сучасний період.

Навіть короткий історіографічний аналіз творчого доробку істориків Академії наук Української РСР дає підстави констатувати не тільки певні кількісні, а й якісні зрушення в монографічному освоєнні тематики Великої Вітчизняної війни. Можна констатувати й підвищення науково-теоретичного рівня виданої літератури, зростання професійної майстерності авторів. Історики інституту видали також велику кількість наукових та науково-популярних брошур і статей. Це свідчить про розуміння ними всієї важливості тенденції, яка закріпилася нині в радянській історіографії Великої Вітчизняної війни і полягає в тому, що видання наукових монографій стимулює появу цікавих науково-популярних праць з даної тематики. Не буде перебільшенням сказати, що нині досягнення історичної науки в розробці проблематики Великої

ликой Отечественной войне.— М., 1974.— Кн. 2.— С. 334—341; Коваль М. В. Роль рабочего класса и колхозного крестьянства в восстановлении народного хозяйства Украины (1943—1945 гг.) // Восстановление народного хозяйства освобожденных районов СССР в 1941—1945 гг.— М., 1983.— 254 с.; Коваль М. В. Рабочий класс УССР в период Великой Отечественной войны // Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность.— Киев, 1986.— С. 263—309; та ін.

²² Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945).— К., 1961.— 430 с.; Клоков В., Кудрицкий А., Бречак І. Далеко від Батьківщини: Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 рр.).— К., 1968.— 159 с.; Клоков В. І., Бречак І. М., Русак А. В. Під прапором інтернаціоналізму: Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941—1944 рр.— К., 1970.— 101 с.; Клоков В. И. Коммунистические и рабочие партии во главе антифашистской борьбы народов Европы // Освободительная борьба против фашизма. 1939—1945.— М., 1985.— С. 184—205 та ін.

* В. І. Клоков був членом редколегії і автором розділів, присвячених партизанській боротьбі і рухові Опору, в 7-у томі «Истории второй мировой войны. 1939—1945».

²³ Петерс І. А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни.— К., 1959.— 201 с.; Калениченко П. М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни.— К., 1957.— 215 с.; Пархомчук С. М. Народження нової Румунії: Антифашистський рух і перемога нар. демократії в Румунії (1941—1945 рр.).— К., 1961.— 268 с.; Держалюк Н. С. Венгерские интернационалисты в Великой Отечественной войне.— Киев, 1985.— 127 с. та ін.

²⁴ Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму.— К., 1970.— 499 с.

²⁵ Коваль В. С. Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1941 р.— червень 1943 р.). К., 1958.— 140 с. Коваль В. С. Они хотели украсть у нас победу: Очерки внеш. политики США во второй мировой войне.— Киев, 1964.— 404 с.; Коваль В. С. США во второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики. 1939—1941.— Киев, 1976.— 419 с. та ін.

Вітчизняної війни користуються особливо значним інтересом в широких читацьких масах.

Відзначаючи певні успіхи у монографічному дослідженні розглядуваної тематики, необхідно підкреслити, що наявні праці не завжди належним чином відображають усю глибину і складність такого всесвітньо-історичного явища, яким була Велика Вітчизняна війна. Подекуди складні теми і питання розробляються у фактографічній площині, не всі дослідження відзначаються глибиною задуму й оцінок. У ряді книг, особливо про партизанський рух, відсутній загальносоюзний фон, що перешкоджає поглибленому розкриттю теми. Не досить активно вводяться до наукового обігу нові архівні дані, внаслідок чого з'являються «вторинні» праці. Нерідко автори стали давати посилання на «останнє» видання, забуваючи пріоритет попередників — дослідження, де ці дані були опубліковані вперше. Іноді посилання на використану літературу взагалі не даються, внаслідок чого знижується науковий рівень книг і статей, відкривається шлях для проникнення в них запозичень і навіть для плагіату.

Звертаючись до раніше розроблених тем і питань без необхідного в таких випадках широкого залучення оригінального фактичного матеріалу, переказуючи давно відомі істини, автори таких праць (це, на жаль, певною мірою стосується й науковців Інституту історії АН УРСР) не збагачують науку новими положеннями та висновками. Усунення цих недоліків невіддільне від систематичної історіографічної роботи, яка потребує активізації. А поки що історіографічні підсумки досліджень окремих тем і проблем з історії Великої Вітчизняної війни підбиваються лише епізодично. Це, в свою чергу, стримує методологічні й теоретичні розробки. Тим часом першочерговим завданням науковців, зокрема й працівників відділу історії Великої Вітчизняної війни, є підготовка теоретичних досліджень як конкретного, так і узагальнюючого характеру.

Неперехідна актуальність вивчення воєнного періоду історії СРСР 1941—1945 рр. зумовлюється великим інтересом до нього з боку широких кіл радянської громадськості, потребами військово-патріотичного виховання, необхідністю дальшого вдосконалення теорії і практики військової справи. Це глибоко усвідомлюють вчені нашої країни, в тому числі науковці Інституту історії АН УРСР, які докладають усіх зусиль до дальшої розробки проблем історії Великої Вітчизняної війни.

П. Т. ТРОНЬКО (Київ)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Глибоке і всебічне вивчення історії краю, його міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, унікальних історико-культурних пам'яток є одним з основних напрямів дослідження історичної науки і, зокрема, однієї з її складових частин — історичного краєзнавства. Воно збагачує арсенал історичної науки численним фактичним матеріалом, розширює її джерельну базу. Висвітлення героїчної біографії наших міст і сіл, промислових і сільськогосподарських підприємств, історико-культурних пам'яток значною мірою сприяє важливій справі виховання трудящих в дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, ленінської дружби народів.

Цій роботі великого значення надавав В. І. Ленін. Він писав: «Ще більше конкретності у вивченні місцевого досвіду, деталей, дрібниць, практики, ділового досвіду, заглиблення у справжнє життя, і повітове,

і волосне, і сільське...»¹. Чимало ленінських праць написано на основі ґрунтовного аналізу місцевих джерел і матеріалів.

Керуючись ленінськими настановами, партія завжди підтримувала рух за вивчення рідного краю, сприяла розвитку його наукових та громадських форм, спрямовувала відповідно до потреб соціалістичного і комуністичного будівництва. Ще одним яскравим свідченням цього стали рішення XXVII з'їзду КПРС, який зажадав від суспільних наук наближення тематики і результатів досліджень до потреб практики, активної участі в реалізації грандіозної, спрямованої у майбутнє програми прискорення соціально-економічного розвитку країни. Як зазначалося в Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, «час ставить питання про широкий вихід суспільних наук на конкретні потреби практики, вимагає, щоб учені-суспільствознавці чутливо реагували на зміни, що відбуваються в житті, тримали в полі зору нові явища, робили висновки, здатні правильно орієнтувати практику. Життєздатними є лише ті наукові напрями, які йдуть від практики і повертаються до неї, збагачені глибокими узагальненнями і слухними рекомендаціями»². Високі вимоги з'їзду змушують нас критично осмислити набутий досвід, ще вимогливіше ставитись до перспективної тематики досліджень.

Вивчення місцевої історії в нашій республіці має глибокі її міцні корені. В дореволюційний час багато зусиль для розвитку краєзнавства доклали прогресивні діячі науки і культури: Т. Шевченко, І. Франко, М. Максимович, В. Пасек, Д. Яворницький, Л. Українка. Безперечний науковий інтерес становить діяльність ряду краєзнавчих товариств і організацій, зокрема, Київської археографічної комісії, Одеського товариства історії та старожитностей.

Свого найвищого розвитку історичне краєзнавство досягло в роки Радянської влади. З перемогою Великого Жовтня воно набуло нового змісту і організаційних форм, стало своєрідним виявом творчої активності трудящих мас — господарів своєї країни. Вирішальну роль у піднесенні краєзнавчої роботи в радянський період відіграло партійне керівництво нею. Всього в перше десятиріччя Радянської влади, за нашими підрахунками, діяло в республіці близько 60 краєзнавчих організацій³.

Основними об'єктами їх досліджень стали історія населених пунктів, промислових підприємств, робилися перші кроки у вивченні пам'яток. Найбільш вагомими результатами були здобуті у висвітленні історії фабрик і заводів. Цьому сприяла особиста багатогранна діяльність великого пролетарського письменника О. М. Горького. 7 вересня 1931 р. він виступив із статтею «Історія фабрик і заводів» в центральних газетах «Правда» і «Известия». Важливі завдання ставилися в ній перед науковими працівниками. Вказуючи, що основним творцем «Історії фабрик і заводів» мав виступати робітник, письменник разом з тим відзначав: «Скромність цієї позиції нашої ні в якому разі не зменшує нашої відповідальності, бо наше завдання: на матеріалі, який дає нам робітник, посилити, загострити його ідеологічне озброєння»⁴. Розглянувши пропозиції О. М. Горького, ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про видання серії збірників «Історія фабрик і заводів», яка була опублікована в «Правді» 11 жовтня 1931 року⁵. В нашій республіці при Академії наук в 1922 р. було створено Комісію краєзнавства, що здійснювала науково-методичне керівництво краєзнавчими осередками

¹ Ленін В. І. Н. Осинському // Повн. збір. творів.— Т. 54.— С. 237.

² Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 104.

³ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 2307, оп. 2, спр. 134, арк. 20—21.

⁴ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов // Сб. документов и материалов.— М., 1959.— С. 47—48.

⁵ Правда.— 1931.— 11 окт.

Києва, Харкова, Полтави, Одеси та інших міст. Співробітники наукових установ України подавали кваліфіковану допомогу заводським комісіям у написанні історії ряду підприємств республіки.

Дослідження проблем історичного краєзнавства не припинялося і в роки Великої Вітчизняної війни. Перебуваючи в евакуації, провідні українські вчені зверталися до вікової історії братніх народів СРСР, шукали в ній джерела героїзму радянських воїнів в роки найжорстокішої з воєн. У міру визволення території Української РСР від гітлерівців відновлювалася діяльність наукових і культурно-освітніх закладів, розгорталася краєзнавча робота, до якої залучались широкі кола місцевої інтелігенції, студентства, робітничої та сільської молоді. Республіканські й місцеві видавництва випускали наукові та науково-популярні книги, що висвітлювали історію, економіку, культурне життя окремих областей, районів, міст і сіл. Особливо збільшилося видання історико-краєзнавчої літератури напередодні всенародного святкування 40-річчя Великого Жовтня.

Помітним явищем у науковому і культурному житті Радянської України 60—70-х рр. і водночас могутнім стимулом дальшого розвитку історичного краєзнавства в республіці стала підготовка і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» — фундаментальної наукової праці, що започаткувала новий напрям в радянській історіографії. На сторінках 26-томного видання з партійно-класових позицій на основі величезної джерельної бази дано оцінку суспільним явищам і подіям в історії міст і сіл нашої республіки з найдавніших часів до наших днів. Сто тисяч авторів — професійних істориків, краєзнавців-аматорів — брали участь в її створенні. Ця праця одержала високу оцінку як в нашій країні, так і далеко за її межами. Вона удостоєна Державної премії СРСР, на неї опубліковано більш як 200 рецензій і відгуків. Першим досвідом всебічного уявлення про міста і села Української республіки назвав 26-томник академік Б. О. Рибаків⁶.

Важливу роль у підготовці багатотомного видання відіграли науково-дослідні установи Секції суспільних наук АН УРСР і, насамперед, Інститут історії, провідні вчені якого постійно подавали науково-методичну допомогу обласним редколегіям, відповідали за науково-теоретичний рівень представлених рукописів. На роботу з авторськими колективами був спеціально орієнтований відділ історії міст і сіл, створений згідно з постановою Президії АН УРСР від 5 вересня 1963 р. До підготовки праці також залучалися спеціалісти з інститутів економіки, археології, мовознавства, мистецтвознавства та літератури. Відділ проводив величезну роботу. Так, лише в 1964—1966 рр. — найбільш напружений час у підготовці багатотомника — співробітники відділу консультували більш як 1200 авторів нарисів та довідок⁷. За цей же період в «Українському історичному журналі» та місцевій пресі, бюлетені «Архіви України» публікувалися розробки з окремих найбільш важливих питань методики підготовки історії міст і сіл.

Завдяки чітко налагодженій роботі вдавалося не лише дотримуватися надзвичайно напруженого графіка виходів томів у світ, а й нарощувати темпи видання книг. Якщо в 1967 р. було видано томи по Харківській та Полтавській областях, в 1968 р. по Луганській (нині Ворошиловградській) і Львівській, а також по місту Києву, то в 1969 р. — по Дніпропетровській, Одеській, Чернівецькій, в 1970 р. — по Волинській, Донецькій, Запорізькій, в 1971 р. — Івано-Франківській, Київській, Миколаївській, в 1973 р. — по Житомирській, Ровенській, Сумській та Тернопільській областях. З виходом у світ в січні 1974 р. тому «Кримська область» було завершено видання «Історії міст і сіл Української РСР».

⁶ Лит. газ. — 1974. — 3 апр.

⁷ Центр. держ. арх. Жовтн. революції та вищих органів держ. влади УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 4633, оп. 1, спр. 44, арк. 100—101.

Головна редакційна колегія критично оцінила здобутки кожної обласної редколегії, кожного авторського колективу. Було відзначено великий вклад у підготовку видання академіків АН УРСР А. Д. Скаби, Ю. Ю. Кондуфора, членів-кореспондентів АН УРСР І. М. Мельникової, Ф. П. Шевченка, докторів історичних наук І. І. Компанійця, О. К. Касименка, Ю. О. Курносова, О. А. Парасунька, Д. І. Мишка, кандидатів історичних наук В. М. Зайцева, Л. В. Олійника, І. С. Слабеєва (відповідальний секретар видання), колективу Головної редакції УРЕ, очолюваного академіком АН УРСР, Героєм Соціалістичної Праці М. П. Бажаном.

Підбивши підсумки роботи, ЦК Компартії України вказав на велике громадсько-політичне і пізнавальне значення цього видання та зобов'язав партійні організації республіки широко використовувати «Історію міст і сіл Української РСР» в патріотичному й інтернаціональному вихованні трудящих. Було визнано за доцільне перевидати ряд томів російською мовою*.

Працюючи над багатотомником, співробітники Інституту історії АН УРСР подавали допомогу в роботі над аналогічними працями своїм колегам з братніх радянських республік. Так, досвід українських науковців вивчали спеціалісти з Інституту історії АН Естонської РСР, проблемної лабораторії з історії міст і сіл Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН БРСР⁸. Працівники Кабардино-Балкарського університету, спираючись на досвід істориків з УРСР, підготували на громадських засадах два томи нарисів історії міст і сіл своєї республіки⁹. Науково-методичними принципами та організаційними засадами 26-томника скористалися вчені НДІ мови, літератури та історії Калмикії при підготовці «Енциклопедії міст і сіл Калмицької АРСР»¹⁰. До Інституту історії АН УРСР зверталися не лише працівники науково-дослідних установ, а й краєзнавці-аматори з багатьох міст нашої країни. Наприклад, науковці інституту подали допомогу комісії по історії Прилутського району Саратовської області, надіславши їм методичні вказівки по написанню «Історії міст і сіл Української РСР»¹¹.

Помітну роль в популяризації досвіду вчених УРСР, у пропаганді його серед краєзнавців країни відіграла Всесоюзна конференція «З досвіду написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів» (Київ, 1972 р.). Провідні вчені АН СРСР академики І. І. Мінц, П. М. Поспелов, Є. М. Жуков, Б. О. Рибаків, М. П. Кім, О. М. Самсонов, О. Л. Нарочницький, чл.-кор. АН СРСР П. О. Жилін, д-р іст. наук Л. С. Гапоненко постійно цікавилися роботою українських вчених і подавали їм дійову допомогу. Цьому також сприяло обговорення результатів роботи, науково-методичних та організаційних принципів видання на бюро Відділення історії АН СРСР. Заслухавши і обговоривши доповідь голови Головної редколегії, бюро Відділення історії АН СРСР 5 лютого 1974 р. прийняло постанову «Про досвід підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР в 26-ти томах», в якій рекомендувало історичним установам Академії наук союзних республік, Сибірського відділення і філіалів АН СРСР, автономних республік і областей використовувати науково-організаційні принципи і методику роботи Головної редколегії і авторського колективу цього видання¹².

Позитивну роль в узагальненні досвіду вчених інституту відіграло

* Російською мовою були перевидані томи по Києву, Харківській, Одеській, Запорізькій, Донецькій, Чернігівській, Закарпатській, Дніпропетровській, Сумській, Львівській, Кримській, Миколаївській, Ворошиловградській областях.

⁸ Там же, оп. 2, спр. 44, арк. 29.

⁹ Там же, оп. 1, спр. 108, арк. 47.

¹⁰ Там же, спр. 101, арк. 10.

¹¹ Там же, оп. 2, спр. 22, арк. 47—48.

¹² Там же, оп. 1, спр. 44, арк. 6—7.

зацікавлене обговорення їх роботи на засіданні Президії АН УРСР 19 січня 1974 р. Президент АН УРСР, двічі Герой Соціалістичної Праці академік Б. Є. Патон сказав: «Ми можемо сьогодні на нашому засіданні без перебільшення відзначити, що ця багатотомна історія, безумовно, є великою подією в нашій історичній науці. В зв'язку з цим нам необхідно добитися того, щоб поширити досвід, набутий при підготовці цього видання...»¹³.

Активізація розробки історико-краєзнавчої тематики в республіці, посилення уваги до питань дальшого розвитку історичного краєзнавства з боку широких кіл громадськості зумовили організацію спеціального підрозділу в системі Академії наук Української РСР. Відповідно до постанови Президії АН УРСР «Про розвиток історико-краєзнавчих досліджень в Інституті історії АН УРСР» від 2 березня 1979 р. на базі існуючої структурної групи історії міст і сіл було створено відділ історико-краєзнавчих досліджень*. Цією ж постановою затверджувалися основні напрями його роботи: дослідження методологічних і теоретичних проблем історичного краєзнавства; науково-методичне керівництво підготовкою праць з історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів Української РСР; розробка наукових принципів вивчення пам'яток історії та культури, підготовка до видання разом з Міністерством культури УРСР, Держбудом УРСР, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури», науково-методичне керівництво цією роботою; наукове узагальнення досвіду діяльності історичних та історико-краєзнавчих музеїв, інших форм краєзнавчої роботи, розробка науково-методичних принципів побудови музеїв, зокрема, на громадських засадах; вироблення наукових рекомендацій щодо видання історико-краєзнавчої і туристської літератури.

Певним кроком вперед на шляху узагальнення досвіду історико-краєзнавчої роботи в республіці можна вважати підготовлену до публікації колективну монографію «Розвиток історичного краєзнавства в Українській РСР на сучасному етапі», у написанні якої взяли участь не лише співробітники відділення історико-краєзнавчих досліджень, а й викладачі ряду вищих навчальних закладів УРСР. У цій праці на великому фактичному матеріалі висвітлено місце та роль музеїв, вузів, шкіл республіки у вивченні місцевої історії. Особлива увага приділяється діяльності громадських форм історичного краєзнавства. Як відзначалося в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, «соціалізм розвиває всю різноманітність інтересів, потреб, здібностей людей, активно підтримує самодіяльність громадських організацій, які виражають цю різноманітність. Більше того, соціалізм потребує такої різноманітності, вбачаючи в ній необхідну умову дальшого піднесення творчої активності людей, ініціативи, змагання умів, талантів, без чого взагалі немислимий соціалістичний спосіб життя, немислимий рух уперед»¹⁴.

Важливе місце у роботі відділення займало дослідження історії населених пунктів республіки, зокрема, перевидання російською мовою томів по деяких областях з багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР». Оскільки за період, що минув, сталися значні зміни в економічному, політичному і культурному житті республіки, країни в цілому, Головна редколегія поставила завдання: переглянути всі нариси, опубліковані українською мовою, доопрацювати їх в світлі рішень з'їздів і Пленумів ЦК КПРС, що відбулися, теоретичних документів,

¹³ Там же, оп. 1, спр. 44, арк. 9.

* У 1984 р. був реорганізований у відділення історико-краєзнавчих досліджень з двома відділами: наукового забезпечення томів «Зводу пам'яток історії та культури» та «Історичного краєзнавства».

¹⁴ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 62.

присвячених ювілейним датам, а також партійних документів; широко використати додаткові документальні матеріали, нову монографічну і мемуарну літературу, ліквідувати допущені в українському виданні недоліки¹⁵. Перевидані російською мовою томи відрізнялись більш високим науково-теоретичним рівнем, якістю поліграфічного і художнього виконання. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне порушити питання про необхідність завершення перевидання «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою. В цьому нас також переконує практика використання матеріалів багатотомника у повсякденній роботі партійними, радянськими органами, громадськими організаціями, педагогічними та творчими колективами.

Авторський колектив «Історії міст і сіл Української РСР» широко пропагує зібрані матеріали серед населення. Наприклад, у Крелевському районі Сумської області з ініціативи райкому Компартії України при народному університеті культури було відкрито факультет з історії рідного краю, на якому з лекціями виступають автори сумського тому¹⁶. У Волинській області організовано народний університет «Волинь історична» і його три філіали у містах області. Його програма, розрахована на 3 роки, побудована на основі тому по Волинській області. У травні 1972 р. відбувся перший випуск. 92 слухачі одержали дипломи краєзнавців¹⁷.

Матеріали томів «Історії міст і сіл Української РСР» мають важливе значення для проведення навчальної, а також позаурочної роботи у вищих учбових закладах, технікумах, ПТУ, середніх школах. Причому це стосується не лише закладів історичного профілю. Підкреслюючи значення вищезгаданого видання, проректор Івано-Франківського інституту нафти і газу професор О. М. Снарський відзначив: «Ми, нафтовики, використовуємо цей матеріал не лише у проведенні виховної роботи, а й у лекціях. У книзі ми знаходимо цікаві дані про розвиток нафтової і газової промисловості». Студенти-медики, звертаючись до багатотомника, знаходять в ньому цінні статистичні дані про розвиток охорони здоров'я, мережу лікарняних закладів. Подібних прикладів можна навести чимало. «Історія міст і сіл Української РСР» допомогла значно вдосконалити викладання курсів історії УРСР та КІРС, збагативши їх місцевим матеріалом.

Цікавими в плані реалізації шкільної реформи є соціологічні дослідження, які провів Український НДІ педагогіки з метою виявлення практичної ефективності багатотомного видання. У Львівській області експериментом було охоплено 90 вчителів різних категорій з різних міст і сіл. Більш як $\frac{1}{3}$ опитуваних (32 чол.) виявились авторами нарисів і довідок для «Історії міст і сіл Української РСР», 89 чол. написали, що у різноманітних формах брали участь у підготовці книги, і це благотворно вплинуло на їх професійний рівень. 88 вчителів з опитуваних використовувать том «Львівська область» при підготовці до занять, 64 зачитують окремі фрагменти на уроках, 54 вважають за можливе доручити найбільш підготовленим учням виступати з повідомленнями на основі матеріалів тому¹⁸⁻²¹.

На основі матеріалів, зібраних в процесі підготовки видання, в Чернігівській області вчителями написано ряд посібників, які з успіхом використовуються у навчальному процесі. В Хмельницькій області видано посібник «Вивчення історії Хмельницької області»²². У Павлограді для вчителів району підготовлено спеціальний посібник для про-

¹⁵ Кулаковський В. М., Лугова О. І. Джерельна база російського видання «Історії міст і сіл Української РСР» // Третя республіканська наукова конференція.— К., 1986.— С. 57—58.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4633, оп. 1, спр. 85, арк. 68.

¹⁷ Там же, спр. 120, арк. 38.

¹⁸⁻²¹ Там же, спр. 112, арк. 55—57.

²² Там же, арк. 54.

²³ Там же, спр. 113, арк. 90.

ведення уроків-екскурсій у місцевому музеї²³. Ці та інші приклади свідчать про велике практичне значення дальшої розробки історії населених пунктів.

З вивченням історії краю тісно пов'язуються дослідження і написання колективної монографії з історії уславленого київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна. До редакційної колегії і авторського колективу увійшли провідні вчені Інституту історії АН УРСР, викладачі вузів Києва: член-кореспондент АН УРСР П. С. Сохань, доктори історичних наук В. О. Горбик, Є. М. Скляренко, М. Р. Плющ, П. П. Панченко, В. П. Горшков, С. М. Сирцова, кандидати історичних наук Є. П. Талан, О. І. Лугова, М. М. Лемещук, Г. І. Серебряков, а також відомі всієї країні новатори промислового виробництва: Герой Соціалістичної Праці, заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР, бригадир токарів В. П. Щербина, Герой Соціалістичної Праці О. Я. Донченко, ветеран партії, учасник Січневого повстання 1918 р. О. Є. Кураков, секретар парткому заводу О. С. Долбілов. На підставі договору про двостороннє співробітництво між Інститутом історії АН УРСР і «Арсеналом» було створено заводську групу по підготовці книги, яка займалася збиранням документів, фотографій та інших матеріалів. Вона виявила понад 900 оригінальних фотодокументів. Нові цікаві матеріали було знайдено у 18-ти центральних, республіканських, та місцевих державних і партійних архівах. Автори праці використали поточний архів заводу, періодичну пресу, писемні та усні спогади учасників революції, ветеранів праці²⁴. Можна без перебільшення сказати, що такої джерельної бази не знало жодне видання з історико-заводської тематики. Фундаментальний том з історії «Арсеналу», обсяг якого більш як 50 друкованих аркушів, стане гідним внеском у дослідження історії робітничого класу. Робота над книгою стала чудовим прикладом плідного співробітництва вчених-суспільствознавців і виробничників. Не можна не відзначити, що підготовка цієї праці певною мірою активізувала ідейно-виховну роботу на підприємстві, урізноманітнила її форми. Хорошою традицією на заводі стала організація виступів авторів тому по заводському радіо з циклом передач з історії підприємства, публікація статей по матеріалах книги у заводській багатотиражці. Великий інтерес у трудовому колективі викликали читальські конференції по розділах книги «Арсенал у передвоєнні роки. 1937—1941» та «Арсенал» в період відбудови. 1945—1950 рр.», в яких брали участь робітники підприємства, насамперед, його ветерани. Зібрані в процесі написання книги документи і матеріали були не лише використані на сторінках книги, а й повністю передані в заводський музей. Завдяки сформованому таким чином спеціальному документальному фонду спільними зусиллями робітників заводу, авторів книги і червоних слідопитів підшефних шкіл № 77 і № 89 були встановлені імена 96 арсенальців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Ці дорогі для заводчан прізвища викарбувано на пам'ятних стелах на території підприємства.

В свою чергу, співробітництво з працівниками заводу, поглиблене вивчення їх виробничої діяльності дало можливість відділенню історико-краєзнавчих досліджень обґрунтувати думку про доцільність широкого впровадження в практику нових, нетрадиційних форм морального стимулювання праці, яка знайшла підтримку на організованій ВЦРПС Всесоюзній науково-практичній конференції по соціальному розвитку трудових колективів (Москва, 1986 р.).

Досвід підготовки праці з історії заводу «Арсенал» та інших промислових підприємств заслуговує на всебічне вивчення і поширення. Першим кроком на шляху до цього можна вважати завершену у відділі

²⁴ Серебряков Г. І. До питання про написання історії заводу «Арсенал» // Республіканська друга наукова конференція з історичного краєзнавства.— К., 1982.— С. 114.

історико-краєзнавчих досліджень монографію доктора історичних наук Є. М. Скляренка «Історія фабрик і заводів Української РСР. Історіографія проблеми». В ній вперше в українській радянській історіографії на основі широкого кола джерел зроблено спробу узагальнити досвід підготовки праць з історико-заводської тематики, висвітлити керівну роль Комуністичної партії в розробці історії робітничого класу, визначити місце наукових працівників у цьому складному і багатоплановому процесі. На жаль, в українській історіографії ще не приділяється достатня увага вивченню історії колгоспів і радгоспів. Майже відсутні комплексні монографічні праці з цієї тематики. Колектив відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР разом з групою новаторів сільськогосподарського виробництва, партійних і радянських працівників Черкаської області виступив з ініціативою написання історії колгоспу «Здобуток Жовтня» Тальнівського району Черкаської області. Близько сорока років цей колгосп очолював один із зачинателів колгоспного руху на Україні, двічі Герой Соціалістичної Праці Ф. І. Дубковецький. В роботі над рукописом постійну допомогу науковцям подавали ветерани колгоспу, в тому числі його голова Герой Соціалістичної Праці, заступник Голови Верховної Ради УРСР, член ЦК Компартії України Т. А. Гаврилова. На сторінках праці, яку вже передано до видавництва, яскраво відображені ті величезні зрушення, що відбулися в соціально-економічному, суспільно-політичному житті колгоспного села Радянської України.

Підсумовуючи певні здобутки в дослідженні історії трудових колективів, не можна не спинитися і на невичерпаних резервах. Так, ще мало приділяється уваги висвітленню і пропаганді передового досвіду радянських трудових династій. На XXVII з'їзді КПРС підкреслювалося: «Необхідно широко вшановувати трудові династії, підтримувати добрі родинні традиції, виховувати молодь на досвіді старших поколінь»²⁵.

Серед невирішених проблем — підготовка спеціальної методичної літератури по використанню революційних, бойових і трудових традицій в практиці ідеологічної роботи партійних, профспілкових, комсомольських організацій промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, організація заводських і колгоспних музеїв тощо.

Одним з першочергових завдань відділу історико-краєзнавчих досліджень є розробка науково-методичних принципів вивчення пам'яток історії та культури, використання їх в справі комуністичного виховання трудящих. Про могутній потенціал соціалістичних традицій, пам'яток історії та культури говорили на XXVII з'їзді Комуністичної партії багато делегатів. Джерелом виховання народу назвав їх член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Є. К. Лигачов²⁶. В країні широко розгорнулася робота над багатотомним «Зводом пам'яток історії та культури народів СРСР». Його підготовка сприятиме виконанню поставлених XXVII з'їздом завдань по комуністичному вихованню трудящих, поліпшенню пропаганди, охорони та використання пам'яток історії. На основі «Зводу» буде складено географічний атлас пам'яток, зведено довідковий матеріал по пам'ятках, що дасть можливість ввести його у вітчизняні і міжнародні інформативні центри. Про масштаби цієї роботи говорить хоча б той факт, що нині на Україні налічується до 80 тис. пам'яток, які знаходяться на державному обліку. Причому ця кількість постійно зростає. За останні 10 років завдяки великій увазі з боку партійних, радянських і громадських організацій, активній пошуковій роботі вчених та ентузіастів-краєзнавців взято на облік понад 20 тис. пам'яток. Колектив відділу історико-краєзнавчих досліджень, у складі якого було створено відділ наукового забезпечен-

²⁵ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 63.

²⁶ Правда. — 1986. — 28 февр.

ня підготовки томів «Зводу пам'яток історії та культури», спільно з відповідними підрозділами Міністерства культури УРСР, Держбуду республіки, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури підготував фундаментальний каталог-довідник «Пам'ятки історії та культури Української РСР» (понад 100 друк. арк.). В ньому представлені короткі відомості про всі пам'ятки історії, археології, архітектури, монументального мистецтва, що перебувають на державному обліку. Ця робота дала можливість визначити історичну або художню цінність пам'яток, налагодити справу їх обліку безпосередньо на місцях. Крім каталога-довідника, відділенням підготовлені і видані матеріали про пам'ятки Харківської, Київської, Кримської, Чернігівської областей, міста Києва. У зв'язку з відсутністю загальносоюзної методики підготовки видання відділом було підготовлено два випуски «Методичних рекомендацій» (П. Т. Тронько, В. І. Тимофієнко). На черзі завершення підготовки томів «Зводу пам'яток історії та культури» по Харківській та Чернігівській областях, Києву та Севастополю.

Науково-методичне забезпечення томів «Зводу пам'яток історії та культури» співробітники відділу нерозривно пов'язують з дослідженням ряду теоретичних питань, зокрема, з історією становлення системи охорони пам'яток в СРСР, вивченням стану цієї справи у дожовтневий період тощо. Ці та багато інших питань знайшли своє відображення в монографії В. І. Тимофієнка та дисертаційних дослідженнях працівників відділення. У дванадцятій п'ятирічці планується підготовка монографій «Пам'ятники історії та культури УРСР», «Увічнення подвигу радянських воїнів в пам'ятках за кордоном», «Пам'ятки історії та культури в громадсько-політичному і культурному житті Української РСР в післявоєнні роки» і ряд брошур. Назріло питання про підготовку атласу «Пам'ятники історії та культури».

В дальшому розвитку досліджень з історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, музейного будівництва, пам'яток історії та культури помітну роль відіграють історико-краєзнавчі конференції. Співробітники відділу спільно з Інститутом історії СРСР АН СРСР, Кременчуцьким філіалом орденів Леніна і Жовтневої революції ХДПІ, ордена Леніна виробничим об'єднанням «Автокраз» провели Всесоюзну науково-практичну конференцію «Історія підприємств: соціальний розвиток трудового колективу», організували три республіканські наукові історико-краєзнавчі конференції — в Полтаві, Вінниці та Чернігові, подали практичну допомогу в проведенні VI-ої Подільської і Чернігівської регіональних історико-краєзнавчих конференцій. Надзвичайно важливо, що в краєзнавчих конференціях найактивнішу участь беруть не лише вчені й викладачі вузів, а й краєзнавці-аматори. Зустрічі з вченими, творчий обмін думками сприяє підвищенню кваліфікаційного рівня організаторів краєзнавчої роботи в містах і селах республіки, націлює їх на вирішення актуальних питань історичної науки. Водночас спілкування науковців з краєзнавцями-аматорами дає їм можливість ознайомитись із станом роботи на місцях, посилити увагу до проблем, які потребують негайного вирішення.

Істотною перешкодою в розширенні історико-краєзнавчих досліджень є відсутність чіткої системи координації цієї роботи. Не можна не визнати, що Наукова координаційна рада з проблеми «Історичне краєзнавство» АН УРСР, створена в 1983 р., ще не повною мірою виконує свої функції. Запорукою дальшого успішного розвитку історико-краєзнавчих досліджень в УРСР є зацікавлена участь в цій роботі відповідних міністерств і відомств, зокрема, Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерства культури УРСР та інших. З метою поліпшення координації досліджень вважаємо за доцільне порушити питання про організацію на базі історичних факультетів педагогічних інститутів та університетів республіки регіональних історико-краєзнавчих центрів.

В центрі уваги вчених повинна постійно знаходитись допомога школі. В зв'язку з шкільною реформою в СРСР назріла також потреба у вдосконаленні викладання цього предмету у школах та вищих навчальних закладах. Для цього у відділі розпочалася робота по підготовці програми даного курсу для педінститутів і відповідного підручника.

Наукові працівники, які займаються питаннями історико-краєзнавчих досліджень, мають докласти значних зусиль, щоб підняти цю важливу галузь історичної науки на більш високий рівень, перетворити її в могутній засіб комуністичного виховання трудящих.

І. М. МЕЛЬНИКОВА (Київ)

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ

В центрі уваги марксистсько-ленінської історичної науки завжди стояли проблеми, тісно пов'язані з найважливішими процесами світового суспільного розвитку.

Із закінченням другої світової війни, корінними змінами у співвідношенні сил на користь соціалізму і утворенням соціалістичної системи одним з важливих напрямів історичної науки стало глибоке вивчення закономірностей її становлення і розвитку, історії соціалістичних країн та їх спільного досвіду в будівництві нового життя, формування і удосконалення нових, соціалістичних міжнародних відносин.

Розвиток досліджень у цій галузі має велике науково-теоретичне й практичне значення. Вони сприяють повнішому розкриттю на конкретному історичному матеріалі інтернаціонального характеру ленінського революційного вчення про соціалістичну революцію і будівництво соціалістичного суспільства, міжнародного значення досвіду будівництва соціалізму в СРСР, вивченню й узагальненню досвіду братніх соціалістичних країн, дальшому зближенню та поглибленню дружби і всебічного співробітництва народів соціалістичної співдружності на основі спільності марксистсько-ленінської ідеології й суспільного ладу, корінних інтересів та цілей.

Актуальність цієї проблематики історичної науки на Україні посилюється прикордонним положенням Української РСР, її безпосереднім сусідством з більшістю європейських країн соціалістичної співдружності, здійсненням широких зв'язків по лінії поріднених міст і областей республіки та братніх країн соціалізму. Треба враховувати також і те, що з народами цих країн трудящих України, насамперед західноукраїнських областей, зв'язують традиції близьких взаємовідносин у минулому, прогресивні історичні зв'язки і революційна солідарність у боротьбі за соціальне й національне визволення. В нових історичних умовах, з возз'єднанням західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі і з встановленням нового суспільного ладу у сусідніх європейських країнах, їх переходом на шлях соціалізму ці прогресивні історичні традиції мають неабияке значення в розвитку братерської дружби і співробітництва між народами СРСР і сусідніми соціалістичними державами на основі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

З початку 50-х років дослідницька робота в галузі історії соціалістичних країн і соціалістичних міжнародних відносин стала важливим напрямом розвитку історичної науки на Україні, і насамперед в Інституті історії АН УРСР, а також на історичних кафедрах університетів

та інших вузів. У 1949 р. в інституті було створено відділ історії країн народної демократії, співробітники якого в наступні роки працювали у відділі проблем всесвітньої історії. З підготовкою наукових кадрів у 1965 р. створено відділ історії зарубіжних соціалістичних країн. Нині цією проблематикою займається відділ історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України.

Співдружність спеціалістів інституту у галузі вітчизняної і всесвітньої історії сприяє вивченню на основі історичного досвіду СРСР й інших країн соціалізму загального й особливого у зверненні соціалістичної революції і будівництві нового суспільства, історичних традицій дружби, революційних зв'язків, солідарності та інтернаціонального братерства народів соціалістичної співдружності, їх всебічного співробітництва і участі в ньому Української РСР.

Ряд досліджень, виконаних вченими інституту у співдружності з істориками вузів республіки, був присвячений міжнародному значенню Великої Жовтневої соціалістичної революції, її впливу на розвиток революційного руху в зарубіжних країнах, втіленню ідей ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму в утворенні світової соціалістичної системи¹⁻².

У 60-х роках важливим напрямом у діяльності відділу стала науково-теоретична розробка питань формування і розвитку соціалістичних міжнародних відносин, конкретно-історичне дослідження таких аспектів, як втілення принципів соціалістичного інтернаціоналізму в процесі взаємодії і всебічного співробітництва СРСР з країнами соціалістичної співдружності, участь у ньому Української РСР, її вклад у здійснення ленінської інтернаціоналістської зовнішньої політики.

Комплексному дослідженню цієї проблеми поклало початок видання в 1965 р. узагальнюючої колективної монографії, присвяченої всебічним зв'язкам УРСР із зарубіжними країнами соціалізму у два перші повоєнні десятиріччя (1945—1965), — «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны». Вона стала помітним явищем в радянській історіографії: на прикладі України було вперше широко показано участь союзних республік у багатоплановому співробітництві Радянського Союзу з братніми країнами соціалізму.

В 1974 р. вийшла у світ ще одна колективна праця вчених Інституту історії АН УРСР з цієї проблеми — «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970)». Авторів цієї праці — І. М. Мельникову, І. М. Кулинничу, П. С. Соханю — було удостоєно премії Академії наук УРСР ім. Д. З. Мануїльського. В монографії на широкому фактичному матеріалі показано активну участь Української РСР у політичному, економічному, науково-технічному й культурному співробітництві СРСР з братніми країнами соціалізму, діяльність масових громадських організацій Радянської України в справі розвитку інтернаціональних зв'язків, дружби й співробітництва з трудящими соціалістичних країн у другій половині 60-х років. До написання книги автори залучили широке коло різноманітних джерел: документальні матеріали КПРС і братніх комуністичних та робітничих

¹⁻² Сохань П. С. Пламенный революционер: Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова.— 2-е изд.— Киев, 1969.— 255 с.; Сохань П. С. Георгий Димитров и Украина.— К., 1982.— 106 с.; Мельникова И. Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг.— М., 1962.— 442 с.; Пруница С. Ю., Хланта О. В. Борьба за победу пролетарского интернационализма в чехословацком рабочем движении (1918—1938 гг.).— К., 1974.— 238 с.; Петерс И. А. Страны пролетарской солидарности: Поддержка чешскими и словацкими трудящимися дела соц. стр-ва в СССР (1926—1932).— Киев, 1980.— 167 с.; Кулиннич И. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки.— К., 1969.— 276 с.; Павленко В. В. Солидарність трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии, 1923—1934.— Киев, 1977.— 140 с.; Нерод В. А. Интернациональные связи трудящихся Украинской ССР и Польши. 1929—1933.— Киев, 1983.— 124 с.; та ін.

партій, архівні фонди, у тому числі й дані поточних архівів відомств, державних установ та громадських організацій, періодичну пресу тощо. Це дало можливість глибоко дослідити нові явища і форми співробітництва братніх країн у здійсненні планів комуністичного й соціалістичного будівництва, в спільній боротьбі на міжнародній арені за збереження й зміцнення миру, за усталення позиції світової системи соціалізму.

Продовженням комплексного дослідження теми буде колективна монографія «Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з країнами соціалістичної співдружності (70—80-ті роки)», яка готується до друку. Увага в ній акцентується на актуальних питаннях розвитку світової соціалістичної співдружності, зміцнення союзницьких відносин і зближення братніх країн соціалізму, поглиблення їх взаємовідносин і вдосконалення форм та методів всебічного співробітництва на новому етапі і якісно вищому рівні. Участь УРСР в інтернаціональній взаємодії Радянського Союзу з братніми країнами соціалізму висвітлено в плані розвитку суспільно-політичних взаємозв'язків, розв'язання завдань соціалістичної економічної інтеграції, науково-технічного прогресу, співробітництва в галузі науки та культури.

Серед підготовлених в інституті монографічних праць з питань двосторонніх зв'язків Української РСР з окремими соціалістичними країнами слід виділити такі фундаментальні дослідження, як І. Ф. Євсєєва — радянсько-польських³, П. С. Соханя — радянсько-болгарських⁴, І. М. Кулиничя — про зв'язки УРСР і НДР⁵, а також колективну монографію, присвячену участі Української РСР у радянсько-угорському співробітництві⁶.

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції вченими інституту підготовлено велику колективну працю «За дружбу з країною Великої Жовтня»⁷. Предметом дослідження в ній стала діяльність масових громадських організацій — спілок і товариств дружби й культурного співробітництва з СРСР у Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, їх соціальні функції й місце в суспільно-політичному житті європейських соціалістичних країн, роль цих організацій в інтернаціональному вихованні трудящих, у розвитку дружби з радянським народом.

Багатогранні інтернаціональні зв'язки й дружба з трудящими братніх країн стали невід'ємною частиною суспільно-політичного життя трудящих Радянського Союзу, в тому числі й Української РСР. Яскраве підтвердження цього — дружні контакти поріднених міст і областей. У середині 80-х років 23 області, 11 міст і 30 районів УРСР підтримували побратимські зв'язки з 84 округами, воеводствами, областями, містами і повітами братніх соціалістичних країн.

Вивченню й узагальненню майже двадцятип'ятирічного досвіду розвитку руху поріднених міст і областей соціалістичних країн і участі в ньому громадськості Радянської України присвячена колективна монографія «Породненные социалистическим интернационализмом»⁸. У книзі на конкретному історичному матеріалі висвітлюються дружні

³ Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960).— Киев, 1962.— 368 с.

⁴ Соханя П. С. Вогонь вічної дружби.— К., 1966.— 116 с.; Социалистический интернационализм в действии: Укр. ССР в советско-болгарском эконо., научно-техническом и культ. сотрудничестве, 1945—1965.— Киев, 1969.— 328 с.

⁵ Кулинич И. М. Економічні і культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949—1965).— К., 1966.— 103 с.

⁶ Українська РСР в радянсько-угорському співробітництві (1945—1970).— К., 1972.— 292 с.

⁷ За дружбу з країною Великої Жовтня: Діяльність товариств дружби з СРСР в европ. соц. країнах.— К., 1977.— 466 с.

⁸ Породненные социалистическим интернационализмом: Дружеств. связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма.— Киев, 1980.— 290 с.

зв'язки поріднених областей і міст УРСР та братніх країн соціалізму в їх зародженні, становленні й розвитку, розкриваються основні напрями, методи, масштаби й розмах участі широкої громадськості республіки в міжнародному співробітництві. Досліджуючи історію становлення і розвитку уз дружби поріднених областей та міст, автори монографії показують роль партійних комітетів, державних органів і громадських організацій у цілеспрямованому й планомірному зміцненні інтернаціональних зв'язків між трудящими України і братніх соціалістичних країн. На яскравих фактах і прикладах показані співробітництво робітничого класу й трудівників села поріднених міст і областей, роль і значення інтернаціонального соціалістичного змагання у соціалістичному й комуністичному будівництві в умовах соціалістичної економічної інтеграції країн-членів РЕВ, культурні зв'язки трудящих поріднених міст, співробітництво вузів-побратимів. У окремих розділах монографії в комплексі розглянуто суть і значення інтернаціональних взаємозв'язків та співробітництва трудящих прикордонних областей УРСР і воеводств, областей та повітів Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії. Праця містить ряд конкретних рекомендацій щодо удосконалення співробітництва між громадськими організаціями братніх країн соціалізму, що надає їй поряд з науковою та ідейно-політичною значущістю також і певної практичної цінності. З цією працею тематично стикується книга М. В. Знаменської, присвячена питанням громадсько-політичної діяльності Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами⁹. Хронологічно вона охоплює період з кінця 50-х до початку 70-х років.

Значний фактичний матеріал з історії соціалістичних міжнародних відносин містять історичні хроніки найважливіших подій розвитку дружби й співробітництва СРСР і ряду братніх країн соціалізму, підготовлені згідно з планом Наукової ради з історії країн соціалістичної співдружності. Вже видано літописи радянсько-польських, радянсько-угорських, радянсько-болгарських, здано до друку — радянсько-чехословацьких і радянсько-кубинських відносин. Готуються аналогічні праці, присвячені розвитку дружби й співробітництва СРСР з іншими соціалістичними країнами.

Результати здійсненої відділом дослідницької роботи з питань розвитку інтернаціональних зв'язків і співробітництва Української РСР з братніми країнами соціалізму використано при створенні інститутом ряду колективних узагальнюючих праць, зокрема, 9—11 томів «Історії Української ССР» і 3-го тому «Історії Києва».

Важливим напрямом дослідницької роботи відділу в рамках вивчення комплексної проблеми «Історія світової соціалістичної системи» є аналіз соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку зарубіжних соціалістичних країн, їх досвіду в будівництві нового суспільства, закономірностей становлення і розвитку світової соціалістичної співдружності. За минулий період з цієї проблеми вже опублікований ряд колективних праць. В одній з них, що вийшла у 1971 р. під загальною назвою «З історії соціалістичних країн», досліджуються питання революційних перетворень і соціалістичного будівництва в Болгарії, Німецькій Демократичній Республіці, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині. На фактичному матеріалі в книзі розкривається дія загальних закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму в конкретно-історичних і національних умовах цих країн, показано величезне значення досвіду будівництва соціалізму в СРСР і допомоги Радянського Союзу у всебічному розвитку й зміцненні міжнародного становища країн, що стали на шлях будівництва соціалізму. Питання культурної революції як однієї із закономірностей соціалістичного будівництва, її загальних і особливих рис у різних країнах, творчого використан-

⁹ Знаменская М. В. Дружба миллионов.— Киев, 1974.— 173 с.

ня ними досвіду, нагромадженого у цьому плані в Радянському Союзі, висвітлюються у колективній праці «Культурное строительство в европейских странах социализма» (1975 р.). Оpubліковано окремі монографічні дослідження з деяких загальних і конкретних питань історії соціалістичного будівництва в ряді країн, зокрема, УНР¹⁰, НДР¹¹, ПНР¹² та ЧССР¹³.

Загальним проблемам становлення і розвитку соціалістичної співдружності присвячена колективна монографія «Укрепление дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества»¹⁴. Як відзначається в рецензії, опублікованій у журналі «Вопросы истории» (1983, № 4), для цієї праці характерне поєднання теоретичного й історичного аналізу. В монографії всебічно висвітлено сутність соціалістичної співдружності як міжнародного союзу нового типу, досліджено закономірності її розвитку на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, поступового зближення братніх країн соціалізму. Всі процеси показано в динаміці. У політичній сфері — це розвиток і вдосконалення зв'язків та взаємодія правлячих марксистсько-ленінських партій, співробітництво по державній лінії, зміцнення союзницьких відносин і політичне згуртування країн співдружності, удосконалення військово-політичної Організації Варшавського Договору; у сфері економіки — розвиток соціалістичної економічної інтеграції як матеріальної основи співробітництва, вирівнювання рівнів економічного розвитку країн, нарощування сукупного економічного потенціалу співдружності; у науково-технічній галузі — поглиблення й удосконалення форм двостороннього та багатостороннього співробітництва на плановій основі, розвиток науково-технічної інтеграції. Культурне співробітництво країн соціалістичної співдружності досліджується в двох аспектах: у плані взаємодії національних та інтернаціональних рис духовної культури і в плані розвитку двосторонніх та багатосторонніх зв'язків, співробітництво в різноманітних галузях культури (освіта, література, мистецтво), взаємодопомога у розв'язанні завдань культурного будівництва. В заключному розділі монографії «Соціалізм і сучасний світ» аналізується дія однієї з основних закономірностей суспільного прогресу в нинішній час — зростаючого впливу реального соціалізму на світовий суспільний розвиток. Цей вплив простежується в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Особливо виділяється й найбільш докладно розглядається роль реального соціалізму, співдружності соціалістичних держав у боротьбі за мир і безпеку народів.

У 1985 р. опубліковано фундаментальну працю П. С. Соханя «Народная Республика Болгария в содружестве социалистических стран». Автор ставив перед собою завдання розглянути історичний досвід всебічного співробітництва НРБ з країнами соціалістичної співдружності, простежити основні тенденції і закономірності його розвитку на всіх етапах, показати місце і роль Болгарії в системі країн соціалістичної співдружності та значення такого співробітництва для успішного

¹⁰ Лукач Б. И. Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957—1970).— Киев, 1974.— 175 с.; Илку Ф. П. Победа социализма в венгерской деревне.— Киев, 1979.— 107 с.

¹¹ Кулинич І. М. Перша на німецькій землі.— К., 1974.— 127 с.; Кулинич І. М. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму.— К., 1976.— 270 с.; Кулинич І. М. Рабочий класс Германской Демократической Республики—ведущая сила в строительстве социалистического общества.— Киев, 1982.— 286 с.

¹² Лісевич І. Т. Культурне будівництво в Народній Польщі (1944—1948).— К., 1986.

¹³ Петерс И. А. Внешняя политика Чехословакии (1945—1960).— Киев, 1976.— 215 с.; Виднянский С. В. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии, 1969—1975.— Киев, 1979.— 210 с.; Мельникова І. М., Віднянський С. В. Чехословакиня: впевнена хода соціалізму.— К., 1985.— 134 с.

¹⁴ Укрепление дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества.— Киев, 1981.— 302 с. (Автори: І. М. Кулинич, І. М. Мельникова, П. С. Сохань, І. С. Хміль).

будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в ній. Всі ці завдання вченим успішно розв'язані. Праця П. С. Соханя написана на широкому документальному матеріалі, з залученням партійних і державних архівів НРБ, відзначається високим ідейно-теоретичним і професійним рівнем.

Історичний досвід світової соціалістичної співдружності переконливо свідчить, що відмінною рисою нового типу міжнародних відносин є участь у їх розвитку широких мас, що перетворює ці відносини в справді міжнародні. Це надає особливій актуальності проблемі зростання соціально-політичної активності мас, ролі громадськості у міжнародних зв'язках. Дружба й співробітництво на принципах соціалістичного інтернаціоналізму міцно ввійшли в життя народів країн соціалістичної співдружності. У розвиток співробітництва, у зміцнення довір'я і взаєморозуміння між країнами соціалізму вносять вагомий вклад їх громадські організації, діяльність яких сприяє інтернаціональному вихованню мас, розширенню безпосередніх контактів між трудящими соціалістичних країн.

Дослідження цих питань має велике науково-теоретичне й практичне значення. Підготовлена авторським колективом Інституту історії АН УРСР у 1983 р. монографія «Сотрудничество общественных организаций стран социализма» стала першою в історіографії працею на цю тему: В ній у науково-теоретичному аспекті розглянуто цілий комплекс питань, що характеризують суспільно-політичну активність мас як важливий фактор розвитку соціалістичних міжнародних відносин, глибоко розкрито об'єктивні умови зближення й згуртованості соціалістичних країн, підкреслюється організуюча і спрямовуюча роль комуністичних партій в інтернаціональній взаємодії, розвитку політичних, економічних, ідеологічних, культурних та інших взаємозв'язків між народами соціалістичної співдружності. На основі вивчення документів КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій, використання широкого фактичного матеріалу в праці досліджено основні напрями й форми співробітництва профспілкових, молодіжних, жіночих та інших громадських організацій, творчих спілок і товариств дружби соціалістичних країн. Інтернаціональні зв'язки, діяльність масових громадських організацій, підкреслюється в книзі, сприяють розширенню обміну досвідом соціалістичного й комуністичного будівництва, налагодженню контактів між трудовими колективами й громадами країн соціалізму, взаємному ознайомленню з історією, культурою, досягненнями братніх народів у будівництві нового життя. Велику увагу приділено в ній аналізу співробітництва трудящих братніх країн, їх громадських організацій у сфері економіки, виробничо-трудової діяльності. Особлива роль відводиться показові спільних дій громадських організацій країн соціалізму в такій важливій сфері міжнародного життя, як боротьба за збереження і зміцнення миру.

До 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції готується до видання нова праця, присвячена питанням розвитку суспільно-політичного руху в країнах соціалістичної співдружності за дружбу і співробітництво з СРСР — «Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества». В ній висвітлюється діяльність масових організацій — спілок і товариств дружби з СРСР у Народній Республіці Болгарії, Угорській Народній Республіці, Соціалістичній Республіці В'єтнам, Німецькій Демократичній Республіці, Республіці Куба, Монгольській Народній Республіці, Польській Народній Республіці, Соціалістичній Республіці Румунії, Чехословацькій Соціалістичній Республіці. Ці організації стали справжніми спадкоємцями і продовжувачами руху інтернаціональної дружби трудящих, який народився разом з перемогою Великого Жовтня та створенням першої в світі соціалістичної держави і пройшов усі випробування часом. На великому фактичному матеріалі з використанням радянських

і зарубіжних архівів показується роль товариств дружби у розвитку соціально-політичної активності й інтернаціональному вихованні трудящих, їх внесок у розв'язання завдань будівництва соціалізму в своїх країнах, у розширення й удосконалення соціалістичних міжнародних відносин. Ця праця являє собою продовження виданої в 1977 р. колективної монографії «За дружбу з країною Великого Жовтня», присвяченої діяльності товариств дружби з СРСР у європейських соціалістичних країнах до середини 70-х років. До неї включено нові розділи про такі ж товариства в інших, неєвропейських соціалістичних країнах (СРВ, МНР, Республіці Куба). Хронологічні рамки дослідження продовжено до середини 80-х років.

Слід також сказати про праці, які створюються співробітниками Інституту історії АН УРСР разом з науковими установами академій наук соціалістичних країн. Так, відповідно до плану наукового співробітництва АН СРСР та Чехословацької академії наук у галузі суспільних наук на 1981—1985 рр. Інститутом історії АН УРСР спільно з Чехословацько-радянським інститутом Чехословацької академії наук та Інститутом історичних наук Словацької академії наук розроблялася тема «Чесько-словацько-українські історичні зв'язки». Результатом була підготовка спільного наукового збірника. При визначенні його тематичного плану увага акцентувалася на питаннях міжнародного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції та її вирішального впливу на історичні долі українського народу і народів Чехословаччини, а також на висвітленні традиції інтернаціональної солідарності трудящих у боротьбі за соціальне й національне визволення, розвитку дружніх зв'язків на сучасному етапі, участі Української РСР у всебічному співробітництві й інтернаціональній взаємодії Радянського Союзу з Чехословацькою Соціалістичною Республікою. Планується випустити працю одночасно у видавництвах АН УРСР та ЧСАН.

У 1986—1990 рр. триватиме спільна робота дослідників Інституту історії АН УРСР та інститутів історичного профілю Болгарської, Польської та Словацької академії наук.

Розвитку міжнародних зв'язків Інституту історії АН УРСР сприяє участь його співробітників у роботі двосторонніх комісій істориків СРСР та інших соціалістичних країн, у наукових конференціях, які ними проводяться, та публікаціях їх матеріалів. Наукові відрядження до зарубіжних соціалістичних країн і прийом учених цих країн, інші контакти інституту з науковими установами історичного профілю академій наук соціалістичних держав сприяють розширенню джерелознавчої бази досліджень, ознайомленню з проблемами, результатами і перспективними планами наукових розробок дослідників у братніх країнах соціалізму.

Підбиваючи деякі підсумки дослідницької роботи науковців інституту в галузі історії країн соціалістичної співдружності, не можна не зазначити, що видані праці не були позбавлені і окремих недоліків. Головний з них, на нашу думку, полягав у тому, що мало місце спрощене висвітлення складних процесів становлення нового суспільного ладу і розвитку відносин між соціалістичними країнами. Правомірно зосереджуючи увагу на показі історичних досягнень країн соціалістичної співдружності, автори згадуваних праць водночас не приділяли достатньої уваги аналізу труднощів об'єктивного та суб'єктивного характеру, що впливають на хід подій та розв'язання проблем, що висувуються життям. Недостатньо розробленими залишаються питання історіографії найважливіших проблем історії міжнародних відносин соціалістичних країн. Більш предметною і аргументованою має бути критика сучасних антинаукових буржуазних і ревізіоністських концепцій історії світового соціалізму.

Все це потребує дальшого удосконалення дослідницької роботи, підвищення науково-теоретичного рівня праць, що готуються в інститу-

ті, поглибленого наукового аналізу складних історичних явищ і узагальнення нагромадженого історичного досвіду.

Згідно з планом наукових досліджень Інституту історії АН УРСР на 1986—1990 рр. відділ історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України продовжуватиме роботу в рамках комплексної проблеми «Історія світової соціалістичної системи», зокрема по темі «Зближення країн соціалізму — закономірність історичного розвитку». Мета її — далі поглиблене вивчення історичного досвіду братніх країн соціалізму, їх інтернаціональної взаємодії у розв'язанні актуальних проблем розвитку соціалістичного суспільства, розширенні масштабів і підвищенні ефективності всебічного співробітництва, а також у вирішенні зовнішньополітичних завдань.

На конкретному історичному матеріалі, що характеризує сучасні соціально-політичні процеси в країнах соціалістичної співдружності, досліджуватимуться зростання провідної ролі робітничого класу та зміни в соціальній структурі суспільства, становлення й зміцнення соціалістичного способу життя, дальший розвиток соціально-політичної активності народних мас і підвищення ролі трудових колективів та громадських організацій у зміцненні дружби й розширенні співробітництва та взаємодії братніх країн на новому історичному етапі. Досліджуватиметься вклад Української РСР у співробітництво Радянського Союзу з країнами соціалістичної співдружності, у розвиток соціалістичної економічної інтеграції і реалізацію завдань Комплексної програми науково-технічного прогресу країн—членів РЕВ до 2000 року.

Вивчення нових процесів і явищ у розвитку світової соціалістичної співдружності, дії об'єктивної закономірності неухильного зближення братніх країн соціалізму, їх інтернаціональної взаємодії дасть цінний матеріал для дальшої розробки комплексної проблеми про закономірності розвитку світової соціалістичної системи, для показу соціалістичного інтернаціоналізму в дії, ролі Радянського Союзу як головного фактора зміцнення світових позицій соціалізму.

Орієнтиром і методологічною основою в розробці всього комплексу актуальних питань сучасного розвитку світової системи соціалізму, яка справляє дедалі зростаючий вплив на долі світу й соціальний прогрес людства, є історичні рішення XXVII з'їзду КПРС, прийнята ним нова редакція Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, а також документи чергових з'їздів комуністичних і робітничих партій країн соціалістичної співдружності.

І. С. ХМІЛЬ (Київ)

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ КЛЮЧОВИХ ПИТАНЬ ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Вагому частку у науковому доробку Інституту історії АН УРСР становлять дослідження з загальної історії. Це — насамперед праці, які присвячені аналізу проблем світового розвитку та міжнародних відносин у тих аспектах, що тією чи іншою мірою стосуються історії українського народу й становлять міжнародний контекст цієї історії. Нині ця проблематика вивчена досить широко і охоплює значні хронологічні рамки.

Наукова розробка інститутом відповідних проблем завжди була співзвучною ідейно-політичним потребам того чи іншого етапу розвитку нашого суспільства, світового революційного руху. Так, у перші роки існування наукової установи, коли прогресивне людство розгортало бо-

ротьбу з фашизмом, українські радянські історики напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни створили ряд праць, які викривали агресивний характер німецького імперіалізму. Було розкрито, зокрема, імперіалістичну, грабницьку сутність німецько-австрійської окупації України у 1918 р., використання реакційними колами Німеччини в ролі ландскнехтів української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, показано непримиренну боротьбу українського народу проти поневолювачів, виявлені ним героїзм і самовідданість. Після війни дослідження цих проблем набуло дальшого розвитку.

Нові умови, що склалися на міжнародній арені у післявоєнний період й визначили завдання радянської історичної науки, у тому числі Інституту історії АН УРСР, в розробці питань загальної історії. Щодо цього у новій редакції Програми КПРС зазначено: «Важливим завданням суспільної науки була й лишається боротьба проти буржуазної ідеології, ревізіонізму і догматизму». А це означає: «...Нести народам правду про реальний соціалізм, внутрішню і зовнішню політику Радянського Союзу, активно пропагувати радянський спосіб життя, наступально, аргументовано розкривати антинародний, нелюдський характер імперіалізму, його експлуаторську суть»¹.

Зрозуміло, що такого роду завдання перебували і перебувають у центрі уваги науковців інституту, які ведуть досліду роботу в кількох наукових напрямках. Одним з них є вивчення питань історії світового розвитку, міжнародних відносин і радянської зовнішньої політики, насамперед у тих аспектах, що безпосередньо стосуються Української РСР. Початок їх розробки було покладено в 50-х роках. З часом вона набула систематичного характеру, що знайшло своє відображення у ряді публікацій науковців інституту. Зокрема, цикл праць Р. Г. Симоненка було присвячено викриттю імперіалістичної політики Антанти та США щодо України в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни². Зовнішньополітична боротьба Української РСР у той же період проти імперіалістичної інтервенції, на захист завоювань революції була висвітлена в монографії автора цих рядків³⁻⁴.

Викриттю Паризької мирної конференції 1919 — 1920 рр. як штабу міжнародного імперіалізму по керівництву антирадянською інтервенцією присвячена праця А. Д. Скаби⁵. У книгах Д. М. Сташевського показано експансіоністську діяльність у Європі після першої світової війни Американської адміністрації допомоги, викрито її підступні дії проти нашої країни, в тому числі України, показано боротьбу прогресивних сил США за визнання СРСР⁶.

У працях О. А. Макаренка і А. М. Шлепакова викриті агресивні плани та дії міжнародного імперіалізму і його найманців щодо СРСР і, зокрема, Української РСР у міжвоєнний період. Показано зростання загрози війни, яка стала особливо зловісно з приходом до влади у Ні-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС.— К., 1986.— С. 55, 52—53.

² Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр.— К., 1957.— 303 с.; Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р.: Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні.— К., 1962.— 438 с.; Симоненко Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні, друга половина 1919 — березень 1921.— К., 1965.— 303 с.

³⁻⁴ Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність Української РСР, 1917—1921.— К., 1962.— 352 с.

⁵ Скаба А. Д. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов.— Киев, 1971.— 158 с.

⁶ Сташевський Д. М. Експансія США в Європі під виглядом «допомоги», 1919—1923.— К., 1960.— 310 с.; Сташевський Д. Н. Прогресивные силы США в борьбе за признание Советского государства, 1917—1933.— Киев, 1969.— 216 с.; Сташевський Д. М. Провал політики міжнародного імперіалізму, 1917—1924.— К., 1957.— 135 с.

мечнині фашизму. Чільне місце відвели автори висвітленню зусиль Радянського Союзу щодо відвернення цієї загрози, його кроків, спрямованих на гарантування своєї власної безпеки⁷.

Історичними актами стали возз'єднання з УРСР і БРСР їх західних земель та входження до складу Союзу РСР прибалтійських республік. В роки другої світової війни радянській дипломатії довелося вести напружену боротьбу за визнання західними державами нових кордонів Радянського Союзу. Ця боротьба, насамперед у тих аспектах, що стосуються возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, розкрита В. С. Ковалем⁸.

Як відомо, загальне визнання вкладу українського народу в перемогу антигітлерівської коаліції у другій світовій війні знайшло вияв у наданні УРСР права бути однією з держав — засновниць ООН. Україна стала ще активніше у єдиному строю радянської дипломатії сприяти справедливому, демократичному розв'язанню післявоєнних проблем збереження та зміцнення миру й міжнародної безпеки. Учасі УРСР у виробленні мирних договорів з країнами, що виступали у війні на боці фашистської Німеччини, у діяльності ООН, насамперед у перший період існування цієї організації, присвячені монографія Л. О. Лещенка⁹, окремі розділи як у багатотомній «Історії Української РСР», так і в ряді інших колективних праць інституту¹⁰.

Своєрідним етапним підсумком досліджень, виконаних вченими інституту в 50—60-х роках з питань, пов'язаних з міжнародним аспектом історії Української РСР у радянський період, стала колективна праця «Україна і зарубіжний світ»¹¹. У ній на основі попередніх розробок учених на багатому конкретно-історичному матеріалі показано велику життєву силу ленінських принципів зовнішньої політики, глибокий гуманізм її соціалістичних цілей, широкий демократизм у здійсненні її конкретних завдань. Якнайповніше виражаючи та обстоюючи інтереси усіх народів Союзу РСР, у тому числі українського, вона завоювала авторитет і визнання усіх прогресивних сил планети. У практичному здійсненні цієї політики, починаючи з ленінського Декрету про мир, завжди найактивнішу участь брала Українська РСР, що переконливо показали науковці Інституту історії.

Іншим важливим аспектом загальної історії, якому приділяється значна увага в науково-дослідній роботі інституту, — це історія міжнародної солідарності робітничого класу, всіх прогресивних сил планети. Особливо яскраво ця солідарність виявилася в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за захист її завоювань, проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Здійснено ряд досліджень про вплив Великого Жовтня на окремі зарубіжні країни та піднесення там руху солідарності з Країною Рад, наслідування її революційного прикладу. Так, розгортання революційного руху в країнах Центральної і Південно-Східної Європи під безпосереднім впливом ленінських ідей та Жовтневої революції розкрито у праці, створеній колективом вчених інституту¹². Видані монографії про піднесення слідом за перемогою Великого Жовтня революційного та демократичного руху в Польщі (П. М.

⁷ Макаренко А. А. Империалистические происки в отношении Украины, 1924—1929.— К., 1967; Шлепаков А. М. В роки зростання воєнної небезпеки, 1929—1940.— К., 1963.— 54 с.

⁸ Коваль В. С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини, 1939—1941.— К., 1979.— 271 с.

⁹ Лещенко Л. О. Україна на міжнародній арені, 1945—1949.— К., 1969.— 283 с.

¹⁰ Див.: Великі звершення.— К., 1967.— С. 255—287.

¹¹ Україна і зарубіжний світ.— К., 1970.— 512 с.

¹² Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн, 1917—1920 рр. // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР.— К., 1957.— Т. 10.— 440 с.; Інтернаціональна сила ленінських ідей: В. І. Ленін і революційний рух у країнах Центральної і Південно-Східної Європи.— К., 1970.— 519 с.

Калениченко)¹³, в Румунії (С. М. Пархомчук)¹⁴, серед української еміграції в США і Канаді (А. М. Шлепаков)¹⁵. Досліджено також розвиток революційних подій у той час в Німеччині, Угорщині, Болгарії, Японії та деяких інших країнах, що знайшло своє відображення в колективному виданні інституту «Під впливом ідей Великого Жовтня»¹⁶.

Рухові солідарності міжнародного пролетаріату з Країною Рад в перші роки її мирного будівництва і насамперед таким його виявам, як допомога радянському народові в подоланні голоду і розрухи, викриття планів нової антирадянської інтервенції, поширення правди про владу Рад, присвятив свої дослідження О. А. Макаренко¹⁷. Важливу роль у історії міжнародного робітничого руху відіграла створена у ті роки організація «Міжнародна робітничка допомога». Її діяльність стала також предметом досліджень вчених інституту¹⁸.

Значну увагу науковцями інституту було приділено історії міжнародної пролетарської солідарності попередніх періодів. В результаті були підготовлені колективні праці з цих проблем стосовно періодів 1917—1923 і 1924—1932 рр.^{19–20}. Остання з них вийшла у світ, коли частина її авторів разом з іншими науковцями Інституту історії влилися у число співробітників новоствореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Тому книга ця стала виданням двох інститутів.

З усього цього випливає, що Інститут історії АН УРСР своїми дослідженнями історії міжнародної пролетарської солідарності в новітній період зробив у радянську історіографію значний вклад. Праці науковців розкривають й утверджують пролетарський інтернаціоналізм як визначальну рису, притаманну робітничому класові за самою його соціальною природою. Вони служать справі інтернаціоналістського виховання трудящих, боротьби проти буржуазної ідеології та будь-яких її проявів.

Інститут продовжив і розвинув традиції, закладені в республіці ще в 20-ті роки у справі сходознавчих досліджень. Головну увагу вчені зосередили на проблемах новітньої історії країн Сходу, на висвітленні впливу, що його зробила на ці країни Жовтнева революція, розвитку національно-визвольної боротьби їх народів, а також на питаннях солідарності з цією боротьбою та її підтримки з боку трудящих Радянського Союзу.

Зокрема, ряд монографічних праць присвячено Туреччині. Ця країна після поразки в першій світовій війні опинилася перед дилемою, бути їй чи не бути незалежною та цілісною державою. Імперіалісти Антанти і США сходилися на тому, щоб розділити між собою «оттаманську спадщину». Однак інакше розпорядилася історія. Турецький народ піднявся у той складний період на національно-визвольну боротьбу. На

¹³ Калениченко П. М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі, листоп. 1917—жовт. 1919.— К., 1971.— 343 с.

¹⁴ Пархомчук С. М. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії.— К., 1967.— 264 с.

¹⁵ Шлепаков А. М. Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді.— К., 1957.— 520 с.

¹⁶ Під впливом ідей Великого Жовтня: З історії міжнародного революційного руху, 1917—1924.— К., 1969.— 253 с.

¹⁷ Макаренко А. А. Мировой пролетариат — Стране Советов: Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской Стране, 1921—1923.— К., 1963.— 282 с.; Макаренко А. А. Могучая сила пролетарской солидарности: Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921—1925 гг.— М., 1976.— 319 с.

¹⁸ Под знаменем пролетарской солидарности: К 50-летию организации «Международная рабочая помощь». — Киев, 1971.— 176 с.; Забарко Б. М. Классовая борьба и международная рабочая помощь: Из истории международной пролетарской солидарности, 1924—1929.— Киев, 1974.— 224 с.

^{19–20} Международная солидарность трудящихся, 1917—1923.— К., 1978.— 345 с.; Движение международной солидарности, 1924—1932.— К., 1980.— 393 с.

допомогу йому прийшли радянські республіки. Саме про це ґрунтовно й розповів у своїй праці Д. М. Філіпенко²¹.

Розвиток радянсько-турецьких відносин у наступні десятиріччя та процеси, що відбувалися у самій Туреччині, досліджено у працях І. Ф. Чернікова. В них, зокрема, докладно висвітлено участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з цією країною²².

Про інтерес учених інституту до подій на Близькому і Середньому Сході в цілому, а також до питань участі Української РСР у відносинах Радянського Союзу з державами цього регіону яскраво свідчить колективна праця «Україна і Близький та Середній Схід». Книга відкривається екскурсом в історію зв'язків народів нашої країни з народами Сходу, починаючи з стародавніх часів. Та основну її частину становлять розділи, присвячені участі УРСР у політичних, економічних і культурних відносинах з державами, розташованими на Близькому і Середньому Сході, після другої світової війни²³. Коло питань, порушених у цьому виданні, було розширене в ряді наукових збірників²⁴.

Основні проблеми народів Сходу — це насамперед проблеми національно-визвольного руху в цілому. Тому, зрозуміло, вчені інституту не обійшли своєю увагою у своїх дослідженнях історію боротьби цих народів проти колоніалізму. У колективній праці «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму» на основі марксистсько-ленінського аналізу показано закономірність краху колоніальної системи імперіалізму, розкрито основні проблеми молодих держав, що виникли на руїнах цієї системи, висвітлено всебічну підтримку національно-визвольного руху на всіх його етапах з боку Радянського Союзу і, зокрема, Української РСР²⁵.

Черговим кроком інституту в цьому напрямі стало видання у 1976 р. колективної праці, у якій порушено ряд актуальних питань, пов'язаних із становищем на Півдні Африки²⁶. Насамперед було піддано гострому викриттю покровительство режиму апартеїду ПАР з боку міжнародного імперіалізму, показано самовіддану боротьбу поневолених південноафриканських народів за своє самовизначення, розкрито провідну роль Союзу РСР у справі мобілізації прогресивної громадськості світу на підтримку цієї боротьби. Були видані також праці, у яких висвітлені окремі сторінки історії національно-визвольного руху в окремих країнах, зокрема таких, як Ірак, Малі, Алжир²⁷.

Дослідження, виконані вченими Інституту історії АН УРСР з проблем історії національно-визвольного руху в світі, особливо в країнах Сходу, є істотним вкладом в радянську історіографію цих проблем. На конкретно-історичному матеріалі в них показано закономірності розвитку революційного процесу, зміцнення в останньому союзу сил світового соціалізму і національного визволення, їх позицій у боротьбі проти ім-

²¹ Філіпенко Д. М. Друзі й вороги революційної Туреччини, 1918—1922.— К., 1968.— 206 с.

²² Черніков І. Ф. Радянсько-турецькі відносини в 1923—1935 рр.— К., 1962.— 135 с.; Черніков І. Ф. Турецька республіка в 50—60-ті роки ХХ ст.— К., 1967.— 128 с.; Черніков І. Ф. В інтересах миру и добрососедства: О советско-турецких отношениях в 1935—1970 гг.— Киев, 1977.— 188 с.

²³ Україна і Близький та Середній Схід: Українська РСР у політичних, економічних і культурних зв'язках СРСР з країнами Близького та Середнього Сходу.— К., 1968.— 240 с.

²⁴ З історії зарубіжного Сходу.— К., 1972.— 232 с.; Країни Сходу: Історія і сучасність.— К., 1974.— 206 с.; Арабський Схід на шляхах антиімперіалістичної боротьби і соціального прогресу.— К., 1976.— 201 с.

²⁵ У боротьбі за ліквідацію колоніалізму: Зовнішньополітична боротьба Радянського Союзу за остаточну ліквідацію колоніалізму та участь у ній Української РСР.— К., 1974.— 364 с.

²⁶ За освоєння Юга Африки.— К., 1976.— 353 с.

²⁷ Зибіна Г. Г. Шлях Іраку до незалежності.— К., 1969.— 150 с.; Філіпенко Д. М. Разбитые окопы: Из истории антиколониальной борьбы малийского народа.— Киев, 1974.— 271 с.; Фролкин Н. М. Крестьянство в алжирской революции, 1954—1962.— Киев, 1976.— 126 с.; Хворостяный И. М. Политика, нефть, доллары.— К., 1983.— 174 с.

періалізму і таких його антинародних породжень, як колоніалізм та неокolonіалізм, расизм і апартеїд, фашизм й націоналізм, шовінізм і мілітаризм.

У науково-дослідній роботі інституту поступово зростає й питома вага досліджень з історії імперіалістичних держав. Викриттю антикомуністичної політики та ідеології США у період після другої світової війни була присвячена праця автора цих рядків²⁸. В ряді праць було висвітлено історію формування національного складу американського суспільства, розвитку його соціальної структури, загострення в ньому соціальних суперечностей²⁹. Становище в американських профспілках, їх ставлення як до зовнішньої, так і до внутрішньої політики Вашингтона, внутріполітична боротьба в Сполучених Штатах Америки у зв'язку з їх агресивною війною у В'єтнамі розглянуті в ряді праць В. А. Лівень³⁰.

Предметом дослідження вчених інституту стали й окремі аспекти післявоєнної історії провідних західноєвропейських країн. В. Н. Гулевич розкрив, наприклад, такі зловісні тенденції у розвитку ФРН після її включення у воєнну систему НАТО, як зростання мілітаризму, реваншизму і неофашизму, показав боротьбу миролюбних сил проти цих тенденцій тощо³¹. Проблеми робітничого руху у Великобританії, антиробітничу політику її буржуазних партій і тактику їх дій розглянув у своїх працях В. О. Горбик³². Характерною рисою імперіалізму в новітній час, особливо після розпаду колоніальної системи, стала масова міграція робочої сили та надексплуатація її капіталом у самих його цитаделях. Це явище проаналізоване М. М. Фролкіним на прикладі Франції³³.

Свій високий професіоналізм вчені інституту, що вивчають проблеми сучасного капіталізму, виявили у колективній праці, присвяченій соціальної структури буржуазних країн та їх соціальної політиці. Результати цього дослідження вийшли двома випусками. В першому з них розкриті загальні риси й закономірності капіталістичного світу в розрізі поставленої проблеми³⁴. У другому — представлено аналіз соціальної структури та соціальної політики головних капіталістичних держав³⁵.

Праці, видані інститутом з питань історії імперіалістичних держав, дають незаперечне підтвердження дальшого поглиблення загальної кризи капіталізму, загострення притаманних йому суперечностей, показують його приреченість як суспільної системи.

У 1978 р. вчені інституту, що займаються історією зарубіжних держав (як розвинутих капіталістичних, так і тих, що розвиваються), були переведені до новоствореного в системі АН УРСР Інституту соціальних

²⁸ Хміль І. С. Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США.— К., 1975.— 325 с.

²⁹ Шлепаков А. Н. Иммиграция и американский рабочий класс.— М., 1966.— 500 с.; Шлепаков А. Н. США: социальная структура общества и его национальный состав: Истор. очерк.— Киев, 1976.— 236 с.; Хмель І. С. Социальные контрасты и проблемы США.— Киев, 1976.— 150 с.

³⁰ Лівень В. А. Американські профспілки і зовнішня політика США, 1960—1968 рр.— К., 1969.— 120 с.; Лівень В. А. Война во В'єтнаме и внутріполітичеськая боротьба в США.— Киев, 1972.— 112 с.; Лівень В. А. Профсоюзы США и социальная политика правительства.— Киев, 1975.— 231 с.

³¹ Гулевич В. Н. Миролюбні сили ФРН у боротьбі проти мілітаризму та реваншизму, 1955—1966 рр.— К., 1968.— 326 с.; Гулевич В. Н. У боротьбі проти загрози неонацизму в ФРН, 1965—1971.— К., 1972.— 196 с.; Гулевич В. Н. Класи і політичні партії ФРН.— К., 1974.— 287 с.

³² Горбик В. А. Правящий класс и рабочее движение в Англии, 1959—1964.— Киев, 1968.— 156 с.; Горбик В. А. Антирабочая политика правительства консерваторов и положение трудящихся в послевоенной Англии.— Киев, 1974.— 111 с.; Горбик В. А. Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии.— Киев, 1977.— 233 с.

³³ Фролкин Н. М. Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время.— Киев, 1975.— 286 с.

³⁴ Социальная структура и социальная политика развитых капиталистических стран.— Киев., 1978.— 187 с.

³⁵ Социальная структура и социальная политика США, Великобритании, ФРГ, Франции и Канады.— Киев, 1980.— 401 с.

і економічних проблем зарубіжних країн. Вони стали ядром його наукових підрозділів.

Після 1978 р. коло наукових досліджень інституту в галузі загальної історії дещо звузилось. На передній план вийшли дослідження зарубіжної історіографії з проблем історії України, які проводилися й раніше. Вченими інституту та при його координуючій ролі науковцями ряду інших суспільствознавчих установ АН УРСР було видано ряд колективних праць, у яких викривалися антирадянські видання на Заході, спрямовані проти Української РСР, фальсифікаторські тлумачення історії її розвитку як складової частини Союзу РСР³⁶. Виконанню цих актуальних завдань присвячено й кілька індивідуальних монографій³⁷.

Всі вони є важливим надбанням нашого ідеологічного арсеналу. Проте з точки зору сьогоденних вимог підхід до справи у них дещо спрощений. Правильно, що в арсеналі буржуазної пропаганди, спрямованої проти Української РСР, найбільше використовується український буржуазний націоналізм. Та менше уваги приділено авторами названих праць висвітленню того моменту, що цією пропагандою займаються і «науково» обслуговують її не тільки організації та центри, створені у різний час з охвиста української буржуазно-націоналістичної контрреволюції та поплічників німецького фашизму. Імперіалістична реакція причетна до цієї справи не лише тим, що утримує ці організації і центри. Гальванізація та пропаганда українського буржуазного націоналізму як одного з різновидів націоналізму, культивованого імперіалізмом, стала функцією багатьох ланок ідейно-політичної надбудови буржуазних суспільств Заходу. До цієї функції, і насамперед в США, давно прилучилися й державні органи та служби, що відають питаннями «психологічної війни», і за контрактами з останніми — престижні університети та їх дослідні центри. При цьому, чим менше аргументів дає апологетам капіталізму сучасна дійсність, тим більше вони звертаються до фальсифікацій історії, насамперед історії першопрохідця соціалізму — Радянського Союзу.

Виходячи з цього, науковці інституту у 80-х роках розгорнули критичний аналіз всього фронту сучасної буржуазної історіографії історії України, причому на всю багатоглибину. В результаті ними було опубліковано ряд праць³⁸. Разом з тим практика науково-дослідної роботи інституту збагатилася поєднанням вивчення позитивної розробки питань історії Української РСР в буржуазній історіографії з критикою реакційних тенденцій в ній. Ця практика показала свою плідність під час підготовки багатотомної «Історії Української РСР» російською мовою. Своїми дослідженнями із загальної історії вчені інституту дали науково обгрунтовані відповіді на ряд актуальних питань міжнародних відносин, світового розвитку та ідеологічної боротьби. Ними висвітлено яскраві сторінки історії радянської зовнішньої політики та участі у її проведенні Української РСР. На історичному досвіді українського народу розкрито велику правду про соціалізм, його життєдайну силу, показано неспроможність буржуазних фальсифікаторів заперечити цю правду.

³⁶ Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму.— К., 1974.— 239 с.; Буржуазний націоналізм — знаряддя ворогів суспільного прогресу і міжнародної розрядки.— К., 1979.— 309 с.

³⁷ Варварцев М. М. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму.— К., 1974.— 191 с.; Варварцев М. М. Буржуазне «українознавство» — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму.— К., 1976.— 184 с.; Симоненко Р. Г. На утриманні реакції: Український буржуазний націоналізм — ворог миру і суспільного прогресу.— К., 1977.— 142 с.

³⁸ Правда історії против фальсифікаторів: Критика буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України.— Київ, 1982.— 252 с.; Варварцев Н. Н. Націоналізм в обличчя советології: Критика сучасної буржуазної історіографії України.— К., 1984.— 261 с.; Ткаченко В. Н. Критика буржуазних фальсифікацій розвитку культури Української ССР.— Київ, 1984.— 160 с.

Оцінюючи в цілому позитивно доробок Інституту історії АН УРСР в галузі загальної історії, не можна разом з тим не визнати й певних недоліків у цій справі. Вони мали місце й у визначенні науково-дослідних завдань, зокрема їх пріоритетів, а також і в якості виконаних досліджень.

Як одна з ланок загальносоюзного фронту історичних досліджень інститут покликаний забезпечувати насамперед вивчення проблем історії України, і цим має керуватися й при виборі тем для своїх досліджень із загальної історії. Головними серед цих тем мають бути ті, що так чи інакше зв'язані з історичним минулим Української РСР або специфікою її повсякденної участі у міжнародних справах. Однак, як це видно з наведеного огляду, значну частину доробку інституту з загальної історії становлять розрізнені країнознавчі дослідження. Іноді в залежності від уподобань дослідників один з них вивчав, скажімо, політичну систему Великобританії, інший — ідейно-політичну боротьбу в ФРН, третій — соціальну структуру суспільства в США тощо. Такі праці, якщо не дублювали, то були в ліпшому разі фрагментарними вкрапленнями в широкий масив тих досліджень, що здійснюються спеціалізованими установами АН СРСР. Зрозуміло, вони явно виходили за рамки виконання інститутом його головних завдань, спричиняли невиправдане розпошення власного наукового потенціалу.

Що ж до тих проблем загальної історії, які має насамперед досліджувати Інститут історії АН УРСР, то увага науковців до них ще не стала постійною, системною. Так, висвітлення історії участі Української РСР у здійсненні завдань радянської зовнішньої політики, зокрема участі республіки у відносинах СРСР з розвинутими капіталістичними державами і країнами, що розвиваються, а також у діяльності ООН, хронологічно доведено лише до початку 70-х років. Відповідні питання, на жаль, залишилися й поза колом наукових інтересів Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, куди відійшли основні спеціалісти з цих питань.

Важливим аспектом багатовікової історії українського народу є його зв'язки з передовими, демократичними силами зарубіжних країн. Цей аспект, хоча й висвітлено, починаючи з дорадянських часів, однак досить вузько. Тобто переважно показано, як такі зв'язки виявлялися на території України. Тільки останнім часом зроблено поворот до вивчення їх як частини загальноісторичного, міжнародного процесу, і потрібні ще значні зусилля, щоб відтворити з достатньою повнотою і глибиною місце і роль України в цьому процесі.

Незадовільним у дослідній справі слід визнати й те, що тематика деяких досліджень інституту з питань загальної історії, хоча й є слушною із загальнотеоретичних міркувань, проте часто не пов'язана з тим, наскільки вона актуальна для сьогоdnішнього світового розвитку, ідейно-політичної боротьби на міжнародній арені. Що ж стосується критики буржуазних історіографічних концепцій, то вона нерідко має ту ваду, що не враховує конкретно-історичних обставин і мотивів, якими зумовлюються ідеологія і політика імперіалізму. Подолати ці хиби — це одна з важливих передумов того, щоб піднести, як на це вказав XXVII з'їзд КПРС, наступальність у справі «викриття ідеологічних диверсій, і в доведенні правдивої інформації про реальні досягнення соціалізму, соціалістичний спосіб життя»³⁹.

Відповідно до вимог, поставлених перед суспільними науками XXVII з'їздом партії, інститут передбачає на дванадцять п'ятирічку і дальшу перспективу зосередити зусилля своїх співробітників, що вивчають проблеми загальної історії, на ряді актуальних наукових напрямів. Насамперед це — критика сучасної буржуазної, в тому числі буржуазно-націоналістичної і клерикально-націоналістичної, історіографії історії

³⁹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 50.

Української РСР. Найближчими завданнями щодо цього є, по-перше, підготовка відповідних критико-аналітичних розробок для семитомної колективної праці інституту з історії класів і соціальних верств Української РСР; по-друге, підготовка двотомного видання, в якому має бути піддана критиці сучасна буржуазна історіографія по всьому періоду багатовікової історії українського народу.

Вже тепер планується добиватися, щоб критика буржуазної історіографії ставала інтегральним елементом кожного майбутнього дослідження з вітчизняної історії. Тому наукові сили, що займаються тепер такою критикою, будуть дедалі більше переключатися на розробку методологічних проблем загальної історії, викриття соціальних, економічних, гносеологічних коренів кризи, що її переживає буржуазна історіографія разом з ідеологією, яку обслуговує.

Передбачається також надати системного характеру дослідженням питань, пов'язаних з участю Української РСР у здійсненні завдань радянської зовнішньої політики, і при цьому не обмежувати справу розглядом тільки того, що робиться нею на державному рівні, а й узагальнювати діяльність її громадських організацій — профспілок, комсомолу, товариств дружби з зарубіжними країнами, комітету захисту миру, творчих спілок. Це в попередніх дослідженнях, на жаль, не знайшло належного відображення, і в результаті широку демократичну основу, на якій здійснюється радянська зовнішня політика, сповна не розкрито. Набудуть дальшого розгортання також дослідження історичних зв'язків України із зарубіжними країнами в дореволюційні часи. На цій основі, зрештою, мається на меті створити капітальну працю, що відтворила б міжнародний контекст розвитку українського народу за всю його багатовікову історію.

СТАН ВИВЧЕННЯ ОБЩИННОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ СЕЛЯН І РЯДОВИХ КОЗАКІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ХVІІІ ст.

Дослідження форм общинного землеволодіння є однією з найважливіших проблем соціально-економічної історії Лівобережної України ХVІІІ ст. Окремі аспекти її вивчені ще недостатньо. Саме одному з них і присвячена дана публікація.

На початку ХVІІІ ст. на Лівобережній Україні існували земельні володіння вільних селян та рядових козаків, а також землекористування феодально залежних селян. Основою перших¹ у період колонізації краю була займанщина — тобто заселення вільних земель. Поширеною формою козацького й селянського землеволодіння на Лівобережжі, як показали праці дореволюційних (І. В. Лучицький, М. М. Ковалевський, В. А. Мякотін) і радянських істориків (П. Ф. Лаптін, В. А. Романовський), було общинне.

Вперше питання про общину на Україні розглянув у своїх працях один з відомих представників російської буржуазної науки І. В. Лучицький. На основі широкої джерельної бази, в тому числі й архівного матеріалу, автор виявив існування общинного землеволодіння у північних районах Лівобережжя переважно в формі сябринства, а у центральних та південних — у формі волосної общини².

Вчений переконливо довів, що нові землі ще в ХVІ—ХVІІ ст. на Лівобережній Україні заселяли, як правило, групи родичів. Вони володіли і фактично користувалися цими землями. Останні належали не окремим селянам, а всій общині чи сімейній групі. Як один з прикладів, В. І. Лучицький наводив історію землеволодіння у с. Білики. Ще в 1560 р. сімейній групі Біликів була видана урядом грамота на володіння Лукарівськими землями. У ХVІІ ст. вона розпалася на 8 менших сімейних груп: три сім'ї Ярмоличів, дві — Смоличів та три — Біликовичів. Усім їм була видана (1646 р.) підтверджувальна грамота на володіння землями їх «продка» Білика. На початку ХVІІІ ст. земля, що знаходилася в загальному користуванні, була поділена між цими сімейними групами³.

І. В. Лучицький уперше дослідив питання про походження сябринного землеволодіння. Сябринство, на думку автора, це така форма общини, що виникла в процесі розпаду великої сім'ї на окремі менші сімейні групи, пов'язані між собою спільністю походження, кровною спорідненістю і збереженням загального володіння землями їх предків. Сябринні землі були поділені на частини (паї) відповідно до кількості сімей. Паї не були постійними володіннями, а переходили шляхом переділів від однієї сімейної групи до іншої.

¹ Острась Е. С. Крестьянское землевладение и его эволюция на Левобережной Украине (вторая половина XVII—XVIII вв.) // Вопр. истории СССР.— Харьков, 1984.— Вып. 29.— С. 98—105.

² Лучицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // Отечественные записки.— Спб., 1882.— № 11.— С. 92—116; Лучицкий И. В. Общинное землевладение в Малороссии // Устоп.— 1882.— № 7.— С. 39—60; Лучицкий И. В. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. (отгиск из газ. «Земский обзор»).— 1883.— № 6.— С. 72—77; Лучицкий И. В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в.— Киев, 1884.— 313 с.; Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— Спб., 1889.— 33 с.; Лучицкий И. В. Формы заимочного владения в Малороссии // Юрид. вестник.— 1890.— № 3.— С. 391—424.

³ Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— С. 11—17.

Заслугує на увагу опис автором принципів землеволодіння й правових відносин у сябринному господарстві, а також процес розкладу сябринної общини⁴.

І. В. Лучицький показав також відмінності останньої на Лівобережній Україні від сільської чи волосної общини Росії. Це, зокрема, нерівність розмірів земельних ділянок членів сябринної общини, свобода передавання паїв як членам цього ж сябринного союзу, так і за згодою останніх у сторонні руки. Крім того, автор вказує й на виникнення шляхом договорів штучних сябринних об'єднань⁵.

І. В. Лучицький багатو зробив і для дослідження форм общини, яка існувала в центральних та південних районах Лівобережжя. Найпоширенішою формою там спочатку була волосна община, до якої входило кілька сіл, що спільно володіли землею. Внаслідок зменшення кількості вільних земель, основною причиною чого, як твердить автор, було утворення великих маєтків, і виникнення у зв'язку з цим гострих суперечок між рядовими козаками та феодално залежними селянами за угіддя в другій половині XVIII ст. у південних полках почалося розмежування земель як між окремими селами, так й їх жителями⁶.

Виникла сільська община, яка повністю розпоряджалася вільною громадською землею. В багатьох селах без її згоди не відбувався навіть продаж останньої. Так, община с. Мицалівки Золотоніського повіту (1791 р.) ухвалила рішення про заборону продажу землі й складання купчих «без сільського сходу»⁷.

І. В. Лучицький відкрив існування примусової сівозміни — своєрідного методу впливу общини на порядок користування землею. Трипільна система ведення господарства давала право члену общини мати одну ділянку землі у кожному з трьох полів. Дві частини відводилися під засів, а третя — під пар та вигін. Община сама визначала порядок сівозміни. Громадську землю не можна було огороджувати і перетворювати в приватну власність. Це положення, зазначав автор, було юридично закріплене у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» — зводі феодальних законів XVIII ст. В ньому, зокрема, зазначалося, що той, хто огородив громадську землю, повинен повернути її громаді. Це положення общини використовували, на думку І. В. Лучицького, у жорсткій боротьбі за свої землі з міцніючим класом феодалів⁸.

Таким чином, І. В. Лучицький у своїх працях уперше довів, що на Лівобережжі існувала общинна форма землеволодіння. На основі значного архівного матеріалу він дослідив різні форми общини та розкрив причини її розкладу. Вчений вказав на помилки окремих дослідників, які заперечували існування останньої на Україні. «Коли говорять про общинне землеволодіння, — писав він, — то, звичайно, розуміють під цим той порядок користування земельними угіддями, при якому існують як необхідна принадлежність переділи через конкретні проміжки часу земель і поділ землі на рівномірні ділянки. Завдяки цьому ходячому уявленню й вкоренилася так міцно, можливо, думка про те, що в Малоросії зовсім не існує общинного землеволодіння, як немовби протилежного характеру та природі малороса. Однак на ділі поняття про общинне землеволодіння значно ширше, форми общинного землеволодіння вкрай різноманітні й землеволодіння з переділами земель є не більш як одна з різновидів общини. Описи, що не так давно з'явилися, общинних порядків у Великоросії виявили вже факт існування общини без переділів та при нерівномірних ділянках»⁹.

⁴ Там же.— С. 16—17.

⁵ Там же.— С. 19, 19 зв., 32.

⁶ Лучицький І. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в.— С. 111.

⁷ Лучицький І. В. Формы замочного владения в Малороссии.— С. 407—409.

⁸ Лучицький І. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в.— С. 114.

⁹ Там же.— С. 109.

І. В. Лучицький уважно вивчав дослідження, в яких висвітлювалося питання про існування общини на Україні. Так, у рецензії на працю Є. С. Филимонова «Румянцевський генеральний опис Суразького повіту 1767 р.», опублікованій у 1888 р., він довів, що спроба автора книги спростувати «думку про існування в Малоросії общинного землеволодіння» йому не вдалася, оскільки наведені ним архівні документи не підтверджують цього. Спираючись на них, І. В. Лучицький зазначив, що у Суразькому повіті «незаперечним, однак, є факт значного поширення володіння общинними лісовими угіддями». І не тільки ними. «Об'єктом общинного землеволодіння, — підкреслив учений, — як це видно з книги Филимонова, були й сінокоси та орні землі»¹⁰.

І. В. Лучицький у своїх працях допустив і ряд недоліків, характерних для всієї буржуазної історіографії¹¹. Так, витіснення козаками селян з громадських земель, на думку автора, відбувалося тому, що перші вважали себе основними заїмщиками, оскільки поселилися там рідше від других¹². У даному випадку він не звернув уваги на те, що суперечки між козаками й селянами за общинні землі особливо загострилися в другій половині XVIII ст., коли посилювався процес закріпачення селянства. Шляхом витіснення селян з громадських земель рядові козаки прагнули захистити останні від загарбання старшиною. Представники панівного класу часто захоплювали і ті общинні землі, якими поряд з козаками користувалися й феодално залежні селяни. Звичайно, ці недоліки все ж не применшують той вклад, який вніс учений у розробку питання про общину на Лівобережжі.

З критикою зазначених висновків І. В. Лучицького виступили відомі дослідники історії України Д. І. Багалій та О. Я. Єфименко¹³. Вони заперечували існування в XVIII ст. будь-якої общини на Лівобережжі, яку ототожнювали з російською сільською общиною. «Про таку общину, яка була й є у Великоросії, — помилково писав Д. І. Багалій, — не може бути тут і мови: ні періодичних переділів, ні рівномірності ділянок ми не знаходимо в малоросійських займанщинах». Автор неправильно вважав, що на Лівобережній Україні «у більшості випадків особиста подвірна власність утвердилася дуже швидко, общинні порядки не встигли встановитися в громадських земельних володіннях»¹⁴.

Проте наявність особистого подвірного землеволодіння, як довели класики марксизму-ленінізму, ще не означає відсутності общини. Ф. Енгельс у своїй праці «Марка» писав, що «община передала свої землі окремим особам тільки для використання їх як орної землі і лук... Але й користування полем і лукою було підпорядковане контролю і регулюванню з боку общини...»¹⁵.

Зовсім інакше поставився Д. І. Багалій до праці І. В. Лучицького «Збірник матеріалів для історії общини та громадських земель у Лівобережній Україні XVIII ст. (Полтавська губернія)». В рецензії на цю книгу вчений не тільки дав їй високу оцінку, а й підтримав точку зору автора про існування общини на Лівобережжі. Аналізуючи на основі документів роль громади, яка давала дозвіл на будівництво греблі, створення хуторів на спільній землі, на відведення в особисте володіння

¹⁰ Лучицкий И. В. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. // Юрид. вестник. — 1889. — Кн. 12. — С. 604.

¹¹ Лаптин П. Ф. Проблемы общины в трудах И. В. Лучицкого // Средние века. — 1963. — № 23. — С. 221, 222.

¹² Лучицкий И. В. Формы занемочного владения в Малороссии. — С. 412.

¹³ Багалей Д. И. Рецензия на работу Лучицкого И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // Киев. старина. — 1883. — № 2. — С. 409—415; Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст. // Киев. старина. — 1883. — № 12. — С. 560—592; Єфименко А. Я. Дворичное землевладение в Южной Руси // Русская мысль. — 1892. — Кн. 4. — С. 156—177; кн. 5. — С. 1—16.

¹⁴ Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII в. — С. 579, 592.

¹⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 19. — С. 323.

окремих земельних ділянок своїм членам, купувала та продавала останні тощо, автор рецензії робить правильний висновок про те, що такі функції могли належати тільки справжньому власнику земель, тобто общині¹⁶.

Як і Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко у своїх дослідженнях висвітлює різні аспекти аграрної історії нашої країни, зокрема проаналізувала характер сяринного землеволодіння на Лівобережній Україні. Як й І. В. Лучицький, вона також вважала, що сяринне землеволодіння формувалося двома шляхами: в результаті розкладу сімейної общини та об'єднання «окремих трудових осередків», тобто «чисто договірним шляхом»¹⁷.

У своїх працях О. Я. Єфименко розглядала сімейну общину як інститут, властивий всім народам. Причинами її розкладу, на думку автора, були розвиток приватної власності на землю й зменшення кількості вільних земель. Вона дослідила також роль тиску на общину з боку представників панівного класу в процесі її розпаду¹⁸.

Незважаючи на значні успіхи в дослідженні цього питання, автор не зміг усвідомити того, що общинна форма землеволодіння, як і кожне історичне явище, перебуває у безперервному розвитку. Існування різних її видів залежало від тих соціально-економічних та політичних умов, в яких община розвивалася. Так, О. Я. Єфименко помилково вважала, що на Лівобережжі до закріпачення селян домінуючою формою було подвірно-ділянкове землеволодіння і лише після нього виникає общинне¹⁹.

Досліджуючи типи общини, автор не зрозуміла динаміки їх розвитку, процесу перетворення однієї форми в іншу, існування одночасно кількох їх видів (на Лівобережній Україні сяринна, волосна й сільська общини). Автор визнала єдину форму на зразок феодальної общини Росії, з її правом на всю землю, що оброблялася, та обов'язковою наявністю переділів. Саме у цьому питанні розходилися її думки з висновками Лучицького про общину на Україні²⁰.

На підтримку положень і висновків І. В. Лучицького про общину на Лівобережжі виступив відомий учений, автор ряду праць з даної проблеми М. М. Ковалевський. Спираючись на численні архівні джерела, зібрані І. В. Лучицьким, автор показав безпідставність думок тих дослідників, які намагались довести індивідуальний характер землеволодіння на Україні, відсутність на території Лівобережжя в XVIII ст. його общинних форм²¹. Однією з форм общинного землеволодіння на Лівобережній Україні, на думку автора, було сяринство, яке за своїм характером нагадувало дільове землеволодіння* на півночі Росії, описане О. Я. Єфименко. Воно сформувалося у період розкладу сімейної общини. Особливістю сяринних об'єднань була спільність майна його членів, які мали в ньому певні долі. Важливим був висновок М. М. Ковалевського про формування (у процесі розкладу сяринної общини) сільської земельної общини, члени якої були пов'язані вже не єдністю походження, а спільністю економічних інтересів²².

Іншою формою общини, на думку Ковалевського, була волосна. Учений розглянув етапи її формування і причини розподілу ріллі в

¹⁶ Багалей Д. И. Рецензия на «Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украинѣ XVIII в. (Полтавская губерния)» // Киев. старина.—1884.—Кн. 9.—С. 145—146.

¹⁷ Скакун О. Ф. Община в працях О. Я. Єфименко // Питання історії народів СРСР.—К., 1970.—Вип. 9.—С. 158.

¹⁸ Там же.—С. 159—160.

¹⁹ Єфименко А. Я. Указ. соч.—С. 10.

²⁰ Там же.—С. 13—15.

²¹ Ковалевский М. Общинное землевладение в Малороссии (Оттиск из журн. «Юридический вестник»).—1885.—№ 1.—С. 50.

* Дільове землеволодіння—форма общинного володіння землею, де кожна сім'я мала право користуватися певною часткою усіх видів угідь.

²² Ковалевский М. Указ. соч.—С. 54—55.

центральных та південних районах Лівобережжя. Це, насамперед, бажання рядового козацтва захистити общинні землі від старшинської верхівки, що намагалася захопити їх разом із селянами, що на них жили, і в зв'язку з цим постійні суперечки між козаками та феодально залежними селянами за орні угіддя²³.

Таким чином, М. М. Ковалевський не тільки підтримав положення І. В. Луцицького про українську общину, а й показав різні її форми, що виникли у процесі історичного розвитку, причини поступового розкладу. Заслугою автора, зокрема, є те, що він, як і Луцицький, виступив проти окремих істориків, які намагалися довести відсутність на Україні общинного землеволодіння та підкреслювали, що для неї характерне так зване індивідуальне подвірне землеволодіння. Це один з аргументів буржуазно-націоналістичної «теорії» про виключність української нації, в тому числі історії селянства²⁴.

У 1885 р. вийшла праця Є. С. Филимонова, в якій автор зробив спробу дати короткий історичний нарис процесу формування землеволодіння на Лівобережжі²⁵. У ній, як і в рецензованій І. В. Луцицьким праці²⁶, висловлено ряд думок про економічні відносини на Україні. Є. С. Филимонов, як і деякі його попередники, зайняв з цього питання помилкову позицію. Він вважав, що основними рисами общини є рівність наділів та щорічні їх переділи. Автор намагався довести відмінність сябринного землеволодіння від общинного, ігноруючи те спільне, що їх об'єднувало, насамперед наявність суспільної власності на землю²⁷. Це спільне й свідчило про те, що сябринне землеволодіння було не особливою формою, а одним з видів общинного.

Більшість висновків та узагальнень цього автора, незважаючи на залучені до його праць значний архівний матеріал, не мали належного наукового обґрунтування. Тому деякі дослідники аграрної історії Лівобережжя поставилися до них з недовірою, вважаючи їх дуже сміливими, а іноді фантастичними²⁸, що відповідає дійсності.

Значний вклад у розробку проблеми общини на Україні вніс В. А. М'якотін. Найпоширенішою формою на Лівобережжі автор вважав общинну форму землеволодіння. Після визвольної війни 1648—1654 рр., на думку В. А. М'якотіна, відбулися деякі зміни у джерелах формування сябринних відносин. Якщо раніше вони виникали, як правило, в результаті розкладу родової общини, то у другій половині XVII ст. — першій половині XVIII ст. утворювалися штучні сябринні об'єднання, члени яких часто вже не мали родинних зв'язків²⁹.

В. А. М'якотін відзначав як важливе свідчення існування права сябринних союзів володіти землею й розпоряджатися нею фактами продажу орних угідь у сторонні руки, які відбувалися тільки за згодою всіх сябрів. Він підкреслив роль духовних та світських феодалів у загарбання сябринних земель, захопленні й скупки значної їх частини в козаків і селян. Внаслідок цього до кінця XVIII ст. сябринне землеволодіння на Лівобережній Україні майже зникло³⁰.

На думку автора, в процесі розкладу сябринних союзів відбувалося перетворення їх у сусідську общину*. Проте, як доведено класиками

²³ Там же.— С. 66, 68.

²⁴ Лаптин П. Ф. Проблемы общины в трудах И. В. Луцицкого // Средние века.— 1963.— № 2.— С. 216.

²⁵ Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения: Краткий ист. очерк малорусского землевладения.— Пермь, 1895.— Вып. 2.— 64 с.

²⁶ Филимонов Е. С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда. 1767 г.— Вятка, 1888.— 32 с.

²⁷ Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения: Краткий ист. очерк малорусского землевладения.— С. 41.

²⁸ М'якотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии. Б/м, б/д.— С. 91 92 (сноска).

²⁹ Там же.— С. 107.

³⁰ Там же.— С. 124.

* Мається на увазі сільська община; М'якотин В. А. Указ. соч.— С. 120, 122.

марксизму-ленінізму³¹, сусідська община зовсім не виключала наявності у ній подвірного землеволодіння. Вона могла передати, наприклад, частину орних угідь в індивідуальне користування, зберігаючи за собою право розпоряджатися сінокосами та лісами.

У центральних і північних районах Лівобережжя, як підкреслює автор, існувала волосна община, яка виникла в результаті швидкого заселення краю. Причинами її розкладу він вважає зменшення кількості вільної землі, дальший розвиток феодальних відносин, закріпачення селян та поділ єдиної волосної общини на сільські, де, в свою чергу, спостерігалось відокремлення козацьких общинних земель від залежних від феодала селянських³².

Значний вклад у вивчення общини на Україні внесли радянські історики. Ряд важливих питань цієї тематики розглядалися в доповіді В. А. Романовського «Основні проблеми історії феодалізму на Лівобережній Україні у XVII—XVIII ст.», з якою він виступив на четвертій сесії міжреспубліканського симпозиуму з аграрної історії, що відбулася в 1961 р. у Ризі. Використовуючи дослідження дожовтневих і радянських авторів, присвячені общині на Україні, В. А. Романовський вважав, що широке розповсюдження общинного землеволодіння на півдні Лівобережжя було основною причиною повільного зростання чисельності маєтків у цьому регіоні³³.

Окремі питання, пов'язані з общиною, розглянуті в монографіях радянських дослідників, присвячених різним аспектам історії феодалізму на Україні³⁴. Значну увагу цій темі приділено у книзі Д. І. Мишка. В ній здійснено спробу історіографічного аналізу праць, у яких дискутувалися питання про створення й функціонування сябринних союзів. Критично аналізуючи ці видання, автор, на нашу думку, нечітко охарактеризував різні форми землеволодіння. Наприклад, він твердить, що М. Довнар-Запольський неправильно вважає, що сябринне є однією з форм общинного землеволодіння³⁵. В даному разі погодитися з автором не можна, оскільки М. Довнар-Запольський у цьому питанні був правий. Община у своєму розвитку проходила різні етапи, відповідно до яких змінювались й її форми. Відмінність типів общинних відносин не виключає їх приналежності до общини в цілому. Так, сімейна община відрізнялася від волосної чи сільської лише рівнем розвитку общинних відносин, в основі яких знаходилися різні форми суспільної власності. Одним із ступенів розвитку общини були сябринні союзи, які спільно (по долях, частинах) володіли в певні періоди орними або сінокосними землями, пасовищами або лісовими угіддями.

Не можна погодитися і з твердженням Д. І. Мишка про те, що захоплення феодалом общинних земель та покріпачення селян зумовлювало той факт, що «община швидко втрачала свої самоврядувальні права і роль її зводилась нанівець»³⁶. Звичайно, залежність останньої від феодала позбавляла її деяких правових прерогатив, змінювала економічні функції тощо. Однак загалом община продовжувала своє існування, пристосовуючись до нових умов. Сільська община, зокрема, являла собою становий орган покріпаченого селянства, характерний для структури феодального суспільства у цілому. Існування общини певною мірою стримувало засилля феодалів, захищало існування селянина як

³¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 323.

³² Мякотин В. А. Указ. соч.— С. 171, 172.

³³ Романовский В. А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII—XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961.— Рига.— 1963.— С. 191—192.

³⁴ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст.— К., 1960.— 361 с.; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності.— К., 1963.— 289 с.

³⁵ Мишко Д. І. Назв. праця.— С. 105.

³⁶ Там же.— С. 282.

дрібного виробника. В результаті повільного розвитку продуктивних сил сільська община, у тому числі й закріпачена, була для селян більш менш зручною формою організації сільськогосподарського виробництва.

Значним вкладом у вивчення общинного землеволодіння є монографічні дослідження і статті, присвячені окремим аспектам історіографії проблеми³⁷. Важливе місце серед цих видань займають дослідження П. Ф. Лаптіна. В усіх своїх працях, у тому числі в книзі, присвяченій общині у російській історіографії останньої третини XIX ст. — початку XX ст., автор розглядає окремі аспекти її історії й на Україні. Особливо це стосується двох статей, присвячених І. В. Лучицькому, де П. Ф. Лаптін не тільки переконливо та аргументовано показав значення дослідження вченими общини, а і критично підійшов до окремих його поглядів на її особливості на Лівобережній Україні. Так, віднесення Лучицьким общини другої половини XVII — XVIII ст. до первісного, архаїчного типу з посиланням при цьому на відсутність у ній періодичних переділів земель він вважає антиісторичним. П. Ф. Лаптін переконливо довів, що останні існували, як правило, в ранній період історії общини. Пізніше, у процесі її розкладу, вони зникли. Таким чином, відсутність періодичних переділів в общині на Лівобережжі, як вважає автор, і з чим не можна не погодитися, свідчить про пізній етап у її розвитку³⁸. До цього слід додати, що в новітніх дослідженнях доведено, що загальні переділи у російській общині — явище дуже рідке. Вони могли проводитися епізодично лише в тому випадку, коли з різних причин доводилося впорядкувати общинне земельне господарство у цілому³⁹.

П. Ф. Лаптін дав високу оцінку працям І. В. Лучицького про сябринство як форму общинних відносин на Україні, що виникло в зв'язку з історичними особливостями й характером заселення Лівобережжя. «Сябринний інститут, показаний І. В. Лучицьким, — зазначив автор, — ще раз підтверджував общинну теорію і став важливим аргументом у боротьбі із її противниками. Своїм дослідженням сябрів російський учений розкрив глибокі корені общинних відносин, виявив ті зміни та еволюцію, яких вони зазнали для того, щоб, зрештою, перерости в приватноправові відносини»⁴⁰.

Водночас автор показав помилковість поглядів Лучицького щодо причин виникнення сябринного землеволодіння на Лівобережній Україні, яке він вивчав без зв'язку із соціально-економічними й політичними умовами тієї епохи. Організація на нових землях господарства переселенців, в основному найбідніших селян — потребувала значних матеріальних затрат і застосування великої кількості тягла. Це було не під силу окремим селянам та козакам, що й змушувало їх створювати об'єднані сябринні господарства. Крім біднішого селянства, в колонізації Лівобережжя брали участь і великі землевласники, які намагалися захопити на цій території кращі землі. Тому селяни об'єднувалися не тільки для освоєння земель та ведення господарства, а й для того, щоб уберегти їх від загарбання великими феодалами⁴¹. Таким чином, у своїх дослідженнях з історіографії общини на Україні П. Ф. Лаптін зробив ряд нових, цікавих висновків.

Питання про общинне землеволодіння на Лівобережжі у XVIII

³⁷ Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в.— К. 1971.— 297 с.; Лаптин П. Ф. Проблемы общины в трудах И. В. Лучицкого // В кн.: Средние века.— № 23.— С. 216—228; Лаптин П. Ф. І. В. Лучицький про общину на Україні // Укр. іст. журн.— 1970.— № 6.— С. 127.— 130.; Скакун О. Ф. Община в працях О. Я. Ефименко // Питання історії народів СРСР.— 1970.— Вип. 9.— С. 156—163; Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины.— Киев, 1966.— 123 с.

³⁸ Лаптин П. Ф. Проблемы общины в трудах И. В. Лучицкого.— С. 216, 221.

³⁹ Александров В. А. Сельская община в России (XVII — нач. XIX вв.).— М., 1976.— С. 203.

⁴⁰ Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — нач. XX вв.— С. 219.

⁴¹ Лаптин П. Ф. Проблемы общины в трудах И. В. Лучицкого.— С. 222.

ст. висвітлюється в монографії О. І. Гуржія⁴². Автор проаналізував різні його форми, розкрив причини розкладу сябринного землеволодіння, показав, що останнє існувало не тільки серед селянства, рядового козацтва, а й представників правлячого класу. В монографії проаналізовані також общинні відносини, що склалися у центральних, південних і деяких північних районах Лівобережної України. Широко висвітлено права общини щодо купівлі та продажу землі, господарських будівель тощо. Автор справедливо зауважує, що община ділилася на селянську громаду та козацьке «товариство»⁴³. Проте не показано їх становище в період посилення закріпачення селянства, змін у той період прав і функцій цих груп общини. Недоведеним здається й висновок автора про те, що на Лівобережжі до середини XVIII ст. домінуючим було приватне землеволодіння селян та рядових козаків⁴⁴. Дійсно, в той період рілля знаходилася переважно в приватному володінні. Однак ліси, луки, сіножаті належали, як правило, всій общині. В деяких селах вони розподілялися між селянською громадою і козацьким «товариством» або передавалися окремим жителям. Та навіть і в цьому випадку без згоди общини цю землю не можна було продавати, або заставляти.

Таким чином, дослідження дореволюційних і радянських істориків свідчать, що основною формою землеволодіння на Лівобережній Україні у XVIII ст. було общинне. На півночі району воно існувало в формі сябринних об'єднань, у центральних та південних районах — в формі волосної общини. У процесі їх розкладу виникла сільська община, яка існувала переважно протягом II половини XVIII ст. За соціально-економічним становищем у той період в останній виділилися залежна селянська община, члени якої разом із землею стали власністю феодала, й козацьке «товариство» — община, що залежала тільки від держави. Різними були їх функції та права. Захоплення феодалами общинної землі не означало ліквідації общини. Питання про місце останньої у структурі феодальної держави залишається ще не вивченим. Відомо, що селянська община, потрапивши під владу феодалів, продовжувала існувати. Однак досі не з'ясовано, наприклад, як, коли і при яких обставинах вона втрачала чи зберігала ті, чи інші права та функції, як поєднувалося існування подвірного й общинного володіння землею. Не до кінця зрозуміла також роль общини у виконанні селянами феодальних податей і повинностей. Ці питання мають, на наш погляд, стати предметом спеціального вивчення дослідників.

Н. О. ГЕРАСИМЕНКО (Київ)

⁴² Гуржій А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — Киев, 1986. — 132 с.

⁴³ Там же. — С. 51.

⁴⁴ Там же. — С. 56.

50-річчя початку національно-революційної війни Іспанського народу

СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ УРСР
З ПАТРІОТАМИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ІСПАНІЇ (1936—1939 рр.)

В. К. ГУСАРОВ (Київ)

Історія модрівського руху в нашій країні у 1922—1948 рр. в основному знайшла своє відображення у радянській історіографії¹. Проте питання солідарності Міжнародної організації допомоги борцям революції в СРСР та її Всеукраїнської секції з Іспанською республікою в період національно-революційної війни 1936—1939 рр. висвітлено ще недостатньо.

Автор даного повідомлення на основі документів Комінтерну, МОДР і періодичної преси прагне заповнити цю прогалину. Він розглядає форми й методи проведення в УРСР масових кампаній солідарності, спрямованих на подання моральної та матеріальної допомоги республіканській Іспанії.

Найвищим виявом піднесення робітничого і демократичного руху в капіталістичних країнах у другій половині 30-х років стала національно-революційна війна іспанського народу.

У лютому 1936 р. в результаті виборів до парламенту в Іспанії було сформовано уряд Народного фронту, що здійснив ряд демократичних перетворень. Місцева реакція, підтримувана Гітлером та Муссоліні, не могла примиритися з існуванням Іспанської республіки. 18 липня 1936 р. у країні спалахнув фашистський заколот, який завдяки активній діяльності Комуністичної партії Іспанії протягом кількох днів був в основному придушений робітниками й народною міліцією країни.

Щоб запобігти остаточному розгрому заколотників, Німеччина та Італія почали в Іспанії відкриту інтервенцію. У політичному відношенні урядам цих держав було дуже важливим добитися придушення Народного фронту, який своїм прикладом сприяв посиленню антифашистської боротьби в країнах Європи. У стратегічному відношенні, підкреслювала газета «Правда», «фашизм гарячково готує світову війну, намагається одержати новий плацдарм — на південному заході Європи, в тилу у Французької республіки, при вході в Середземне море. Благородний і миролюбний народ Іспанії перешкоджає войовничим планам підпалювачів війни»².

Іноземна збройна інтервенція, потурання імперіалістичних держав країнам-агресорам призвели не лише до швидкої зміни сил на користь заколотників, а й змінили характер війни, перетворивши її у боротьбу народу за незалежність та суверенітет Іспанії. Враховуючи

¹ Аврус А. И. МОПР в борьбе против белого террора и фашизма, 1922—1939.— Саратов, 1976.— 263 с.; Иваненко В. В. Очерк истории мопровского движения на Украине (1933—1937): Учебное пособие.— Днепропетровск, 1982.— 92 с.; Аврус А. И., Бабиченко Л. Г., Львунин Ю. А. Верность пролетарскому интернационализму: Очерки истории Сов. секции Международной организации помощи борцам революции, 1922—1948.— Саратов, 1983.— 150 с.

² Правда.— 1936.— 17 окт.

цю обстановку, Комуністична партія країни заявила, що «боротьба, яка відбувається в Іспанії, не може розглядатися тільки як громадянська війна між іспанцями: вона вийшла за межі громадянської війни і перетворилася насамперед у війну національно-революційну»³.

Боротьба проти фашизму в цій країні була насамперед боротьбою за мир. Г. Димитров зазначав, що «...для фашистських держав завоювання Іспанії є однією з важливих умов підготовки ними світової війни. Дати їм можливість укріпитися в Іспанії — це значить допомогти їм посилити свою підготовку до війни. Справжня правда у цьому питанні полягає саме в тому, що поразка іспанського народу збільшила б у сто разів загрозу війни й значно прискорила б її розв'язання з боку фашистських агресорів. Перемога іспанського народу, навпаки, висунула б новий бар'єр на шляху розв'язання війни. Хто серйозно хоче збереження миру, той повинен зробити все, щоб фашистські інтервенти були якнайшвидше вигнані з Іспанії та щоб іспанський народ міг забезпечити свою свободу і незалежність»⁴.

Наступні події підтвердили правильність поглядів керівництва міжнародного комуністичного руху. Через п'ять місяців після придушення героїчного опору іспанського народу фашистська Німеччина розв'язала другу світову війну.

Широкий рух солідарності з Іспанією розгорнувся в усьому світі. Одним з перших братню руку допомоги цій країні подав Радянський Союз. Значний вклад у справу зміцнення солідарності з іспанським народом, який вів справедливу боротьбу проти сил фашизму та агресії, внесла Міжнародна організація допомоги борцям революції в СРСР, в тому числі й її Всеукраїнська секція. Вони активно відгукувалися на всі важливі події, пов'язані з класовою і національно-визвольною боротьбою зарубіжного пролетаріату, подавали йому моральну та матеріальну допомогу, повсякденно втілювали в життя настанови В. І. Леніна про те, що «...інтернаціоналізм полягає не у фразах, не у висловленні солідарності, не в резолюціях, а в ділі»⁵.

5 серпня 1936 р. ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції в СРСР звернувся до всіх модрівських організацій країни із закликом взяти активну участь у масовому русі трудящих Радянського Союзу щодо подання допомоги іспанському народу. В ньому, зокрема, говорилося: «Обов'язок кожного модрівця, кожного осередку МОДР — організації міжнародної пролетарської солідарності — допомагати і брати найактивнішу участь у зборі коштів у фонд славного іспанському народу»⁶.

У відповідь на цей заклик у кампанію по збору коштів включилися й модрівці України. До вересня 1936 р. вони вже внесли в фонд допомоги республіканській Іспанії 548 500 крб.⁷

12 вересня 1936 р. газета «Правда» опублікувала відкритий лист робітниць московської «Трехгорки»⁸, які звернулися до всіх жінок СРСР із закликом подати допомогу іспанським жінкам та їх дітям. Мільйони радянських трудівниць одноставно відгукнулися на цей заклик. Так, робітниці швейної фабрики ім. МОДР м. Артемівська Донецької області протягом короткого часу зібрали понад 500 крб., домогосподарки Жовтневого району Дніпропетровська — 800 крб. З ініціативи активісток Міжнародної організації допомоги борцям революції Дніпропетровського металургійного заводу ім. В. І. Леніна на підприємстві було зібрано 2500 крб.⁹⁻¹⁰

³ История Коммунистической партии Испании.— М., 1961.— С. 137.

⁴ Димитров Г. Год героической борьбы испанского народа.— М., 1937.— С. 8.

⁵ Ленін В. І. Криза назріла // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 265.

⁶ Правда.— 1936.—5 авг.

⁷ Комуніст.— 1936.—28 верес.

⁸ Правда.— 1936.—12 сент.

⁹⁻¹⁰ Социалистический Донбасс.— 1936.—16 сент.; Звезда.— 1936.—16, 20 сент.

Значну допомогу трудящим Іспанії подали дружини робітників і службовців залізничного депо й вагоноремонтного заводу м. Жмеринки. У вересні 1936 р. вони внесли в фонд допомоги 622 крб., а у жовтні — 505 крб.¹¹.

Активну участь у зборі коштів для дітей та жінок Іспанії взяли члени МОДР — студенти Вінницької вищої комуністичної сільськогосподарської школи. Вони зібрали і переслали в ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції 1600 крб.¹².

Дізнавшись про те, що трудящі СРСР лише протягом тижня надіслали в Іспанію 7 млн. крб., міністр закордонних справ цієї країни Альварес дель Вайо у заяві кореспонденту ТАРС високо оцінив гуманність радянських людей. «Я добре знаю той ентузіазм, який завжди виявляють громадяни Радянського Союзу в будь-якому величезному починанні гуманістичного характеру... Немає слів, якими ми могли б висловити вам по-справжньому нашу вдячність. У пам'яті іспанських дітей, яким тепер надається допомога в результаті благородного акту солідарності народів СРСР, це збережеться назавжди»¹³.

З метою пошквалювання роботи по збиранню коштів для республіканської Іспанії колектив московського автозаводу ім. Сталіна прийняв рішення відраховувати четверту частину свого одногоденного заробітку у фонд продовольчої допомоги жінкам та дітям — жертвам фашистської агресії в Іспанії. У прийнятій на зборах резолюції від імені 35-тисячного колективу заводу зазначалося: «Ми закликаємо населення нашої неосяжної щасливої Батьківщини... наслідувати наш приклад... віримо, що в нашій країні не буде жодної людини, яка б не відгукнулася на наш заклик і не прийшла б на допомогу іспанському народу»¹⁴.

У відповідь на почин автозаводців модрівська організація харківського заводу «Серп і молот» внесла в фонд Міжнародної організації допомоги борцям революції 6500 крб. та збільшила свої ряди в період проведення цієї кампанії на 600 чол. До 19-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції допомога, що її подали жінкам і дітям Іспанії робітники заводу, становила 20 тис. крб.¹⁵. Модрівці інструментального цеху Харківського тракторного заводу взяли на себе зобов'язання до повної перемоги іспанського народу над фашизмом щомісяця відраховувати у фонд допомоги 1% місячного заробітку¹⁶. Аналогічне рішення прийняли й члени МОДР київського заводу «Укркабель»¹⁷.

Модрівські організації України встановили дружнє листування з трудящими Іспанії. Так, робітники і службовці київського заводу «Укркабель» у своїх листах повідомляли про солідарність радянських людей з іспанським народом, хід обговорення проекту нової Конституції СРСР, про роботу МОДР тощо. Ці листи були опубліковані в газеті «Мундо Обреро» — органі ЦК Компартії Іспанії¹⁸.

В одному з листів бійці народної міліції з Більбао писали: «Дорогі товариші із заводу «Укркабель»! З великою повагою оцінюємо ми той факт, що країна трудящих — СРСР допомагає іспанським робітничим сім'ям і що в усіх містах та селах збирають кошти на продовольство для іспанських робітничих сімей. Ще раз ви показали фашистським країнам, що іспанські робітники не одинокі, що країна

¹¹ МОПР за работой.—1936.— № 10.— С. 12; Більшовицька правда.—1936.— 14 жовт.

¹² Більшовицька правда.—1936.—10 жовт.

¹³ Правда.—1936.—26 сент.

¹⁴ Там же.—22 сент.

¹⁵ Ударна листівка харківського заводу «Серп і молот».—1936.— № 31.—7 листоп.

¹⁶ Темп.—1937.—18 янв.

¹⁷ Интернациональный маяк.—1937.— № 1.— С. 14—15.

¹⁸ Ударный кабельник.—1936.—12 дек.

соціалізму уважно стежить за подіями, які розгортаються в Іспанії, й подає свою допомогу, щоб робітничі сім'ї не відчували ні у чому нестатку. Ми, товариші, висловлюємо вам вдячність і обіцяємо боротися до останньої краплі крові, щоб фашизм не переміг»¹⁹.

Радянські люди з великою увагою стежили за подіями в Іспанії, раділи успіхам республіканської армії, переживали її невдачі. Солидарність з іспанським народом стала практичною школою інтернаціонального виховання цілого покоління радянської молоді, усіх громадян СРСР, які своїми практичними діями підтвердили правильність слів Г. Димитрова про те, що «проти фашизму та війни потрібні не пусті слова, не платонічні побажання, а дії»²⁰.

В результаті активної діяльності, яку розгорнула радянська громадськість, в Іспанію, починаючи з вересня 1936 р., могутнім потоком ішла різного роду матеріальна допомога. На кошти, зібрані МОДР СРСР і профспілками, були закуплені й направлені у цю країну продукти харчування, одяг тощо. Так, 18 вересня з Одеси вийшов в Іспанію перший пароплав «Нева» з продовольством, за ним туди направилися «Кубань», «Зирянін», «Турксиб» та інші суда. Вони доставили в Іспанію близько 1 тис. т масла, понад 4200 т цукру, 300 т маргарину, 250 т кондитерських виробів, 4130 т пшениці, 3500 т борошна, 2600 т копченої риби, 300 т сала, майже 2 млн. банок консервів, 125 тис. банок згущеного молока, кави і какао, 1000 ящиків яєць, а також 10 тис. комплектів одягу, в основному дитячого²¹.

У русі солідарності з іспанським народом активну участь брали також і модрівці — колгоспники та службовці. Так, члени артїлі ім. Комінтерну Одеської області перерахували в 1937 р. у фонд допомоги патріотам Іспанії 5 тис. крб., а осередок МОДР при Наркомземі УРСР у Києві за третій квартал 1937 р. зібрав понад 5247 крб.²².

Друга річниця початку антифашистської війни іспанського народу (липень 1938 р.) була відзначена по всій Країні Рад масовою кампанією протесту проти фашистської агресії й посиленням збору коштів для допомоги республіканцям. Це дало змогу МОДР СРСР та іншим радянським громадським організаціям до грудня 1938 р. зібрати 14 млн. крб., на які було закуплено продовольство для відправлення в Іспанію²³.

Рух солідарності трудящих СРСР з іспанським народом мав великий вплив на демократичні елементи в інших капіталістичних країнах. 13 серпня 1936 р. у Парижі був створений Міжнародний комітет координації допомоги Іспанії, до якого ввійшли національні комітети з 36 держав. СРСР представляла в ньому Радянська секція МОДР. Міжнародний комітет виконував функцію сполучної ланки між усіма національними комітетами й іспанським урядом. Він мав інформувати національні комітети про потреби трудящих Іспанії для того, щоб вони направляли туди необхідні продукти і товари. Важливим завданням комітету було викриття злочинних планів фашизму та реакції²⁴.

Особливо велику роботу щодо подання допомоги іспанським дітям проводила Радянська секція МОДР. Жертвами фашистської агресії стали десятки тисяч дітей, батьки яких загинули на фронтах війни. Радянські люди зробили все, щоб врятувати їх життя.

¹⁹ Там же.—7 ноябр.

²⁰ Димитров Г. Народный фронт борьбы против фашизма и войны.— М., 1937.— С. 22.

²¹ Солидарность народов с Испанской республикой, 1936—1939.— М., 1972.— С. 228—229.

²² Интернациональный маяк.—1937.— № 18.— С. 14; № 19.— С. 14.

²³ Правда.—1938.—8 дек.

²⁴ Материалы к двухлетию героической борьбы испанского народа.— Иваново. 1983.— С. 13—14.

Весною 1937 р. в СРСР прибув з Астурії перший пароплав з хлопцями й дівчатами віком від 3 до 16 років. У листопаді того ж року в нашій країні вже перебували 2848 іспанських дітей²⁵. Загалом Радянський Союз прийняв понад 4 тис. іспанських дітей і дав їм можливість здобути освіту та одержати роботу²⁶.

Відправляючи своїх дітей у Країну Рад, трудящі Іспанії були переконані в тому, що уряд СРСР, радянські люди докладуть усіх зусиль, щоб виховати їх всебічно розвиненими, грамотними людьми, патріотами-інтернаціоналістами. Про це, зокрема, свідчить напутній лист бійця Іспанської республіканської армії своєму 13-річному синові Хозе Каталла, який перебував в одному із санаторіїв Криму. «...Я особливо зацікавлений,— писав боєць,— щоб ти, мій сину, став справжнім комуністом, я хочу щоб, повернувшись в Іспанію, незалежно від того, коли це буде, ти був досвідченою людиною і міг сказати будь-де і будь-кому: «Товариші, це наслідки мого перебування в СРСР, ці наслідки принесуть користь любимій Батьківщині — Іспанії!».

Я хочу, щоб, повернувшись в Іспанію, ти міг сказати, що всім цінним, що є в тобі, ти зобов'язаний вітчизні робітників усіх країн — Радянському Союзу. Вір, мій сину, що ця країна — твоя рідна країна»²⁷.

У листі з Бердянського дитячого санаторію Феніса Арегі писала своїм батькам в Іспанію: «Дорогі мої тато, мама, сестри і брати. Пишу цей лист вам з країни сонця — Радянського Союзу... Всього у нас досить. Але ще більше я рада тому, що маю таких приемних дорогих друзів — радянських людей... Про мене не хвилюйтесь, я в країні сонця»²⁸.

У липні 1937 р. в Москву прибули представники баскського уряду. Вони ознайомилися з роботою санаторіїв для іспанських дітей на південному березі Криму. Після цього їх прийняли у Наркоматі охорони здоров'я СРСР. Під час розмови голова делегації Піо Ібарра заявив: «Короткий строк перебування наших дітей у щасливій країні соціалізму вже дав свої хороші результати. Маленькі баски забувають про страхіття війни, вони життєрадісні і веселі... Ми бачили вияви піклування про наших малят. Наші діти живуть у прекрасних умовах. Ми ніскільки не сумніваємося, що наші маленькі баски повернуться до себе на батьківщину фізично і морально сильними людьми, стануть свідомими бійцями за вільну демократичну Іспанію»²⁹.

Тепло й радісно зустріли іспанських дітей (106 чол.), які прибули в столицю України у жовтні 1937 р., модриці Києва. Серед зеленого масиву святошинського лісу на кошти Міжнародної організації допомоги борцям революції були відкриті будинок-інтернат, де розмістилися іспанські діти, клуб та кімната відпочинку. Їх забезпечили одягом, білизною, підручниками іспанською мовою. Навчалися вони в святошинській школі № 140³⁰.

Шефство над цим будинком-інтернатом взяли комітет МОДР заводу «Укркабель» і юні члени Міжнародної організації допомоги борцям революції з піонерського загону ім. Чапаєва київської школи № 61. Шефи й підшефні проводили спільні інтернаціональні вечори. На одному з них, що відбувся у січні 1938 р. в клубі заводу, іспанським дітям були вручені піонерські галстуки та різні подарунки³¹. За зраз-

²⁵ Солидарность народов с Испанской республикой, 1936—1939.— С. 230.

²⁶ Аврус А. И. МОПР в борьбе против террора и фашизма.— 1922—1939.— Саратов, 1976.— С. 245.

²⁷ На зміну.—1937.—2 лип.

²⁸ Там же.—18 лип.

²⁹ Там же.—22 лип.

³⁰ Там же.—16, 26 жовт.

³¹ Ударный кабельник.—1938.—17 марта.

кову інтернаціонально-масову і шефську роботу Київський обком МОДР виніс у 1938 р. подяку комітету Міжнародної організації допомоги борцям революції заводу «Укркабель» та вручив йому перехідний Червоний прапор³².

19 жовтня 1937 р. в Харків прибула велика група іспанських дітей, яких тепло зустріли піонери міста. Їх розмістили у Помірках, виділили два приміщення для школи-інтернату й 10 учителів, які добре знали іспанську мову. В 131-й школі м. Харкова був створений гурток, де діти вивчали російську та іспанську мови³³.

Шефство над дітьми, які прибули у Харків, узяли завком МОДР і завком профспілки харківського заводу «Серп і молот». 24 листопада 1937 р. на підприємстві були проведені загальноміські збори модрівців, присвячені подіям в Іспанії. На збори запросили й іспанських дітей, яким були вручені подарунки — лижі та санки. Виступаючи на мітингу, 12-річна Естер Вісанте сказала: «Ми були свідками фашистського бомбардування. Ми дуже раді, що ви нас зустріли тепло... ми обіцяємо відмінно вчитися, щоб приїхати в Іспанію працювати, створювати таку щасливу країну, як Радянський Союз»³⁴.

Всі іспанські діти, які приїхали у СРСР, здобули загальну і професійну освіту, причому значна частина їх — вищу. На вечорі, присвяченому 10-річчю перебування іспанських дітей у Радянському Союзі, що відбувся в 1947 р. у Москві, зазначалося, що тільки в столиці й Московській області 50 чол. закінчили вищі учбові заклади та технікуми, 150 чол. стали студентами різних вузів, 95 закінчували навчання у технікумах³⁵.

Багато іспанських юнаків у роки Великої Вітчизняної війни пішли добровольцями в Радянську Армію й зі зброєю в руках захищали свою другу Батьківщину.

Після закінчення війни багато з них повернулися в Іспанію, частина залишилася у СРСР, окремі поїхали у латиноамериканські країни, де в еміграції проживали їх батьки.

Трудящі Іспанії та їх діти назавжди зберегли почуття глибокої поваги і сердечної вдячності до радянського народу, який прийшов до них на допомогу у найтяжчі роки фашистської агресії. Про це, зокрема, свідчить лист, переданий групою республіканців послу Радянського Союзу в Мексичі, куди були привезені їх діти після 7-річного перебування у СРСР. «Ми ніколи не забудемо й ніколи не забудуть наші діти, — писалося в листі, — доказів любові, одержаних від Радянського уряду та радянського народу... Наші діти знайшли у Радянському Союзі батьківське піклування і сердечну любов усього народу.

Навіть у страшні роки війни, коли Радянський Союз боровся за своє власне існування проти нацистських загарбників... іспанські діти перебували в умовах, за яких вони не бачили важких злигоднів, одержуючи все необхідне, й навчалися. Передаємо за все це нашу вічну вдячність Радянському уряду та народу»³⁶.

Під час візиту в СРСР у травні 1984 р. король Іспанії Хуан Карлос I при зустрічі із земляками, які проживають у Радянському Союзі, високо оцінив гуманну і безкорисливу допомогу, яку подали трудящі Країни Рад дітям патріотів Іспанії. Звертаючись до них, він відзначив: «Тут ви здобули освіту, одержали професію, створили домашнє вогнище. Багатьох з вас зв'язують з радянським народом тісні, кровні зв'язки. Тут пройшла більша частина вашого життя. Радян-

³² Там же.—25 марта.

³³ На зміну.—1937.—22 жовт.

³⁴ Молотарка.—1937.—21, 27 листоп.

³⁵ Информационный бюллетень ЦК МОПР СССР.—1947.— № 10.— С. 24—25.

³⁶ Там же.—1946.— № 6/7.— С. 39.

ський народ дав вам можливість зберегти ваші національні риси, вашу культуру»³⁷.

Таким чином, боротьба іспанського народу за свободу й незалежність, героїзм республіканських бійців на фронтах, самопожертва населення в тилу знаходили глибокий відгук та співчуття серед мод-ривців СРСР. Виховані Комуністичною партією, трудящі нашої країни, віддані справі миру і демократії, прекрасно усвідомлювали, що національно-визвольна війна народу Іспанії — це боротьба демократії й прогресу проти фашизму та реакції в усьому світі, проти загрози нової світової війни.

Участь Радянської секції МОДР у русі солідарності з іспанським народом становила важливий етап у вихованні широких трудящих мас у дусі ідей і принципів пролетарського інтернаціоналізму. Прагнення особистою участю в боротьбі перекрити дорогу фашизму — такою була відповідь десятків тисяч наших співвітчизників на італо-німецьку агресію в Іспанії. Це прагнення було підготовлене активною діяльністю Комуністичної партії, МОДР й інших громадських організацій у справі виховання трудящих СРСР у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

³⁷ Правда.—1984.—12 мая.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З РЕСПУБЛІКАНСЬКОЮ ІСПАНІЄЮ (1936—1939 рр.)

Я. С. ЛЯЛЬКА (Львів)

У липні 1936 р. реакційні сили Іспанії, очолювані генералом Франко, за активною допомогою фашистських правлячих кіл Італії та Німеччини вчинили заколот проти уряду Народного фронту. Війна, що розгорілася в країні, привернула увагу всього прогресивного людства. Воно піднялося на захист Іспанської республіки, добре розуміючи, що тим самим захищає і свою свободу й мир, оскільки прихід фашизму до влади в ній призвів би до зміцнення його позицій у всьому світі.

Кампанію солідарності з Іспанською республікою очолював Комуністичний Інтернаціонал та його секції. Спираючись на рішення VII конгресу Комінтерну і досвід, нагромаджений міжнародним робітничим рухом у боротьбі проти фашизму й загрози війни, він мобілізував трудящих на відсіч фашистської агресії. «Навколо республіканської Іспанії створився широкий масовий рух солідарності, який охопив майже всі країни світу,— відзначалося в доповіді делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну на XVIII з'їзді партії.— Це наймогутніший рух солідарності трудящих з часу імперіалістичної інтервенції проти Країни Рад. Він набуває різних форм, починаючи від збирання грошей, проведення масових мітингів і демонстрацій, створення комітетів захисту Іспанії, аж до політичних страйків і формувань загонів добровольців»¹. Згідно з останніми уточненими даними, не менш як 50 тис. «волонтерів свободи» боролися в інтернаціональних частинах проти фашистських заколотників та італо-німецьких інтервентів².

¹ Цит. за: Коммунистический Интернационал.—1939.— № 3.— С. 126.

² Мещеряков М. Т. Испанская республика и Коминтерн.— М., 1981.— С. 62.

Події в Іспанії перебували у центрі уваги Компартії Західної України (КПЗУ), комуністичних організацій Північної Буковини і Закарпаття. В друкованому органі ЦК КПЗУ — газеті «До наступу» вказувалося, зокрема, на необхідність «створити широкий Народний фронт і фронт Миру, щоб своєчасно перешкодити злочинним планам контрреволюції»³. У маніфесті «За волю, за щасливе майбутнє українського народу» ЦК КПЗУ закликав західноукраїнських трудящих наслідувати приклад іспанських братів і єдиним фронтом боротися проти загрози фашизму та війни⁴.

У ряді міст і сіл краю були створені комітети допомоги Іспанській республіці, захисту Іспанії, товариства друзів демократичної Іспанії. Вони приділяли багато уваги справі поширення правдивої інформації про події в цій країні, закликали робітників і селян подати допомогу місцевим антифашистам.

Про свою солідарність з іспанським народом трудящі західноукраїнських земель заявляли під час масових мітингів і демонстрацій. У перших лавах при цьому йшов робітничий клас. Так, 20 вересня 1936 р. робітники-будівельники Львова заявили на своїх зборах про «братерську солідарність з іспанським пролетаріатом, який веде героїчну боротьбу»⁵. Рішуче засудили фашистські уряди Італії та Німеччини за підтримку зазолотників і висловили солідарність з іспанськими трудящими учасники масового робітничого мітингу в Тернополі⁶.

Боротьба волелюбного народу Іспанії за свободу дістала також широку підтримку серед трудового селянства, демократичної інтелігенції, прогресивної молоді краю. «Ми, комсомольці нашої поневоленої Західної України,— відзначалося у зверненні ЦК Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ) до борців проти фашизму в Іспанії,— з революційною чуйністю стежимо за вашою героїчною боротьбою. Клянемося смертю наших замучених фашизмом товаришів, що всі наші сили, серце і душу віддамо для вас, браття!... Ми все пожертвуємо для тих ідеалів, за які ви кров'ю поливаєте свою землю, за свободу і вільну батьківщину! Честь вам і слава!»⁷. Гнівом і ненавистю до паліїв війни, братерською любов'ю до іспанського народу, вірою в його нескореність пройняті резолюції солідарності прогресивної молоді краю, зокрема, м. Дрогобича⁸, а також багатьох сіл однойменного повіту — Болехівців, Даляви, Добрівлян, Колпця, Михайлівців, Ясениці тощо⁹.

Кампанія підтримки народу Іспанії набула особливо масового характеру на західноукраїнських землях в 1937—1938 рр. Так, у липні 1937 р. Львівський міський окружком КПЗУ закликав партійні організації і весь робітничий клас спрямувати «свої сили на організацію допомоги іспанському народові»¹⁰. В жовтні того ж року в Ужгороді відбулися масові робітничі збори, на яких комуніст С. Варга ознайомив присутніх із зверненням Народного фронту Іспанської республіки до світової демократичної громадськості про подання їй моральної і матеріальної допомоги. У відповідь їх учасники прийняли резолюцію, в якій, зокрема, відзначалося: «Ми, ужгородські трудящі, заявляємо, що всіма силами будемо підтримувати іспанський народ. Вимагаємо, щоб Чехословаччина стала на бік іспанського народу і надсилала йому зброю. Геть фашистську інтервенцію в Іспанії! Зброю

³ До наступу.—1936.—Серп.-верес.

⁴ Держ. арх. Львів. області, ф. 139, оп. 1, спр. 2245, арк. 10—11 (далі — ДАЛО).

⁵ Трубина Robotnicza.—1936.—27 wrzes.

⁶ ДАЛО, ф. 11, оп. 29, спр. 7642, арк. 2.

⁷ Досвітні вогні.—1937.—Січ.

⁸ ДАЛО, ф. 11, оп. 29, спр. 7859, арк. 6.

⁹ Трубина Młoduch.—1937.—3 stycz.

¹⁰ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 254, арк. 5 (далі — ПА ІІП).

Мадриду!»¹¹. Про підтримку республіканської Іспанії заявили також робітники Берегового, Луцька, Перемишля, Стрия, Станіслава, Володимира, Рави-Руської, Рогатина та інших міст¹².

Широку кампанію допомоги іспанським трудящим проводила підпільна і легальна комуністична, а також прогресивна преса. В ній систематично публікувалися матеріали, в яких викривалися злочини фашистських заколотників та інтервентів, розповідалося про героїзм народу Іспанської республіки, про допомогу їй з боку всього прогресивного людства¹³. Газета «До наступу», зокрема, писала, що «боротьба іспанських робітників і селян іде не тільки за свободу іспанського народу, це є рівночасно боротьба всіх працюючих світу проти ворожих сил фашизму і війни»¹⁴. В газеті «Досвітні вогні» було вміщено переклад вірша відомого польського поета В. Броневського «Честь і динаміт», присвяченого героїчній боротьбі іспанського народу проти фашизму¹⁵, а «Трубна Мłoduch» опублікувала твір радянського поета М. Светлова «Гренада» у перекладі Ю. Тувіма¹⁶. «Трубна Robotnicza» надрукувала звернення Р. Роллана «До всіх народів! На допомогу Іспанії!», який закликав усіх демократів й антифашистів стати на захист республіканської Іспанії, посилити боротьбу проти фашизму¹⁷.

Широкого розмаху набула кампанія збору коштів у фонд допомоги Іспанській республіці. Про це повідомляв комендант Станіславської воеводської команди поліції. «ЦК МОДР,— писав він комендантам повітових команд,— у зв'язку з подіями в Іспанії наказав підлеглим своїм організаціям проводити збір коштів на допомогу іспанським комуністам і солдатам мадрідського уряду»¹⁸.

Серед трудящих розповсюджувалися значки і марки, поштові листівки «No Pasaran» («Не пройдуть!») з видами зруйнованих іспанських міст і пам'яток культури та мистецтва, з фотографіями Д. Ібаррурі, яку називали «Passionaria» («Полум'яна»). За даними ЦК МОДР, з 1 жовтня по 31 грудня 1936 р. модрівські активісти розповсюдили близько 8 тис. таких листівок.

Протягом перших місяців національно-революційної війни іспанського народу у Львівському, Станіславському й Тернопільському воеводствах було зібрано у фонд допомоги 44,8 тис. злотих. Як відзначалося в циркулярі Станіславської воеводської команди поліції повітовим командам від 29 грудня 1936 р., «компартія розгорнула другу збірку на користь Іспанії, яка протягом трьох тижнів повинна дати 60 тис. злотих з 3-х воеводств Східної Малополющі»¹⁹. На Буковині у фонд допомоги Іспанській республіці було зібрано 52 тис. левів, на Закарпатті — 50 тис. крон²⁰. Орган закарпатських комуністів — газета «Мункаш уйшаг» писала, що допомога трудящих західноукраїнських земель іспанському народові свідчить про те, «...які глибокі коріння має антифашистська міжнародна солідарність, яке почуття обов'язку панує у всіх сферах широких народних мас»²¹.

¹¹ Шляхом Жовтня: 36. документів. Т. IV, 1934—1938. — Ужгород, 1964.— С. 385—386.

¹² ДАЛО, ф. 220, оп. 1, спр. 129, арк. 1.

¹³ До наступу.—1936.—Серп-верес.; Walka mas.—1937.—Kwiec.; Карпат. правда.—1937.—24 січ., 1 серп.; Досвітні вогні.—1937.—Січ.; Trybuna Robotnicza.—1936.—2, 9, 16 sierp.

¹⁴ До наступу.—1937.—Берез.

¹⁵ Досвітні вогні.—1937.—Січ.

¹⁶ Trybuna Młoduch.—1936.—22 listop.

¹⁷ Trybuna Robotnicza.—1936.—6 grud.

¹⁸ Держ. арх. Івано-Франків. області, ф. 2, оп. 1, спр. 1449, арк. 115 (далі — ДА ІФО).

¹⁹ ДА ІФО, ф. 68, оп. 1, спр. 353, арк. 115.

²⁰ Курило В. М., Панчук М. І., Троян М. В. В авангарді боротьби за возз'єднання.—К., 1985.—С. 190.

²¹ Мункаш уйшаг.—1937.—20 лип.

Героїчна боротьба трудящих республіканської Іспанії проти фашистських заголотників й інтервентів дістала широку підтримку серед української трудової еміграції Канади, США, Аргентини, Франції й Бельгії. Її представники взяли активну участь у русі солідарності з Іспанською республікою. Вже 13 серпня 1936 р. центральні виконавчі комітети Товариства Український робітничо-фермерський дім (ТУРФ Дім), Робітничого запомогового товариства (РЗТ) і Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні (Тодовирназу) надіслали уряду республіканської Іспанії спільну телеграму, в якій від імені 12 тис. членів товариств і багатьох їх прихильників передали «братерський привіт іспанським робітникам і селянам у їх боротьбі в обороні своєї республіки»²². Водночас центральні виконавчі комітети цих організацій звернулися до українців — робітників і фермерів Канади — з відозвою «Допоможіть боротьбі іспанського народу», в якій закликали до захисту Іспанської республіки²³. Газети «Українські робітничі вісті», «Народна газета», «Фармерське життя» широко висвітлювали його героїчну боротьбу за свободу, викривали злочини франкістів та італо-німецьких інтервентів²⁴.

Українці — робітники і фермери Канади — взяли активну участь у тижні допомоги республіканській Іспанії, яка проходила з 30 травня по 9 червня 1937 р. ЦВК ТУРФ Дім опублікував відозву «Даймо допомогу демократичній Іспанії», в якій закликав підтримати іспанських борців у їх боротьбі за демократію й щастя народу, проти фашизму й війни²⁵. 17—18 липня 1937 р. у Вінніпегу проходила всекрайова конференція української секції Компартії Канади. Її учасники надіслали на ім'я Генерального секретаря ЦК Компартії Іспанії Х. Діаса телеграму солідарності з іспанським народом: «Ми прирікаємо якнайширше підтримати вашу боротьбу аж до остаточної перемоги. Більшість канадського українського народу стоїть за вами»²⁶. Трудящі українці Канади подали іспанському народу значну матеріальну допомогу²⁷.

Широку кампанію підтримки трудящих республіканської Іспанії організував «Союз українських робітників» (СУР) США. При його місцевих відділах і товариствах було створено комітети допомоги іспанському народові. «Від імені тисяч українців, лемків, закарпатців, перебуваючих в Сполучених Державах, — зазначалося в надісланій 31 серпня 1936 р. президенту Іспанської республіки М. Асанья телеграмі, — Комітет скликання Народного Конгресу тих емігрантів вітає геройську боротьбу іспанського Народного фронту проти кривавого фашистського повстання. Ми спільно віримо, що трудящі Іспанії досягнуть перемоги і здавлять фашистських ворогів народу. Прирікаємо нашу піддержку»²⁸. Емігранти-українці підтримали ініціативу Компартії США організувати з 30 травня по 9 червня 1937 р. тиждень допомоги трудящим республіканській Іспанії. У зв'язку з цим відомий громадський діяч і поет М. Тарновський опублікував у газеті «Українські щоденні вісті» статтю «Партія робітничого класу кличе на допомогу народній Іспанії». В ній він закликав українську прогресивну громадськість «приєднатися до кампанії допомоги героїчному народові Іспанії»²⁹.

Українська трудова еміграція США взяла участь в кампанії збору коштів у фонд допомоги Іспанській республіці, зокрема, для купів-

²² Укр. робітн. вісті.—1936.—14 серп.

²³ Фармер. життя.—1936.—19 серп.

²⁴ Укр. робітн. вісті.—1937.—9, 11, 13, 16, 22 січ.; Фармер. життя.—1936.—26 серп.; 23 і 30 верес.; 18 і 25 листоп.; 2 і 23 груд.

²⁵ Укр. робітн. вісті.—1937.—27 трав.

²⁶ Там же.—20 лип.

²⁷ Ковальчук О. О. Проти сил війни і реакції.—Ужгород, 1984.—С. 25.

²⁸ Укр. щоденні вісті.—1936.—2 верес.

²⁹ Там же.—1937.—23 жовт.

лі автоамбулаторії (на заклик Центрального комітету української секції «Міжнародного робітничого ордену» * та ЦВК «Союзу українських робітників»). Уже 5 квітня 1938 р. секретар ЦВК СУР М. Ракочій передав для цього 1 тис. доларів³⁰.

На захист республіканської Іспанії виступив також Лемко-Союз — організація української трудової еміграції США і Канади. Це питання стояло, зокрема, на порядку денному VI з'їзду Лемко-Союзу, який відбувся 3—5 вересня 1937 р. у Нью-Йорку³¹.

Яскравим проявом інтернаціональної солідарності з героїчною Іспанією була безпосередня участь добровольців із західноукраїнських земель і представників трудової еміграції краю у боях проти франкістів та інтервентів. КПЗУ, Буковинський крайком Компартії Румунії і Закарпатський крайком Компартії Чехословаччини закликали трудящих вступати до лав інтернаціональних бригад. Комендант Стрийської повітової команди поліції 11 грудня 1936 р. у зв'язку з цим доносив: «ЦК КПЗУ у Львові доручив усім організаційним осередкам вербування добровольців до «Червоної Армії» в Іспанію... Вербувальна кампанія ведеться дуже сильно на території Самбірського і Турківського повітів»³².

Добровольці з Польщі нелегально переходили кордон і з допомогою чехословацьких комуністів виїжджали до Іспанії. «Одержано інформацію, — повідомляв 10 березня 1937 р. комендант Рава-Руської повітової команди поліції, — що у Чехословаччині, в Моравській Оставі знаходиться бюро, яке вербує добровольців для військ республіканської Іспанії. Воно посилає добровольців офіційно через Париж і Марсель в Барселону або нелегально через Німеччину і Швейцарію — у Францію. Завербовані добровольці повинні мати лижні костюми, бо вони переходять кордон Чехословаччини під виглядом спортсменів. Гроші, документи, а також вказівки, у якому місці буде збір, вони отримують від спеціальних інформаторів ЦК Компартії Польщі»³³. Інколи добровольці спеціально вербувалися на вугільні шахти Бельгії і Франції, щоб звідти виїхати до Іспанії і боротися проти фашизму. Чимало тих, кому не вдалося встановити зв'язок з вербувальниками, вирушали до Іспанії, не маючи ні потрібних документів, ні грошей, ризикуючи потрапити до рук поліції.

Окупаційні власті чинили всілякі перешкоди виїзду добровольців. Так, Тернопільське воеводське управління в листі від 12 січня 1937 р. повітовим старостам і коменданту воеводської команди поліції повідомляло, що «ряд більш або менш відомих членів Компартії покинули Польщу й направилися до Іспанії, щоб взяти участь у боротьбі на боці урядових військ», і просило «докласти всіх зусиль, щоб перешкодити виїздам в Іспанію, а також можливості ведення агітації в цьому напрямі»³⁴.

Організацією переправки добровольців із Західної України до Чехословаччини займався член Політбюро ЦК КПЗУ Ю. Завадський. Тільки з травня по грудень 1937 р. до Іспанії виїхали близько 100 інтернаціоналістів — українців, поляків та ін. За дорученням ЦК КПЗУ добровольців переправляв М. Дмитришак, а також закарпатські комуністи О. Борканюк, Д. Попович, І. Турянця, М. Васик, М. Тараконич³⁵.

Добровольці із Західної України діставалися до Іспанії й іншими шляхами. Так, 30 квітня 1937 р. комендант Тернопільської воеводської

* Інтернаціональне товариство взаємної матеріальної допомоги.

³⁰ Кравчук П. За вашу і нашу свободу. — Торонто, 1976. — С. 73.

³¹ Лемко. — 1937. — 24 верес.

³² Під прапором Жовтня (1929—1939 рр.): Документи і матеріали. — Львів, 1966. — С. 348—349.

³³ ДАЛО, ф. 220, оп. 1, спр. 33, арк. 121.

³⁴ Там же, ф. 123, оп. 1, спр. 142, арк. 5.

³⁵ Ajzner S. Polska a wojna domowa w Hiszpanii, 1936. — Warszawa, 1968. — S. 334; Ленін. молодь. — 1971. — 6 лип.

команди поліції інформував повітових комендантів про те, що «комунисти мають намір використати нагоду організації з Польщі екскурсій на Всесвітню виставку в Парижі для нелегальної відправки завербованих добровольців в іспанську урядову армію»³⁶.

Серед перших добровольців, які виїхали до Іспанії із Західної України восени 1936 р., був секретар Львівського окружного КСМЗУ Ю. Великанович³⁷.

У Франції Ю. Великанович був схоплений і кинутий до тюрми. Однак за допомогою французьких комуністів йому вдалося вирватися на волю. Тільки на початку літа 1937 р. він та Г. Каннер дісталися до Іспанії³⁸.

У звіті за липень 1937 р. Львівський міський окружком КПЗУ повідомляв, що в Іспанію переправлено 21 добровольця³⁹. До інтернаціональних бригад, зокрема, вступили львівські комуністи М. Путько, Б. Більграер, Я. Вика, Л. Кашуба, З. Каннер, А. Заяць, брати Кірхнери, Ю. Шпац, секретарі Холмського окружного КПЗУ — М. Олексюк, Коломийського окружного КСМЗУ — Ю. Дрогобичев, Княгининського повітового комітету КПЗУ — І. Вальчун, а також І. Лихочвор (с. Бокійма), брати Краєвські (с. Війниця Дубнівського повіту), І. Рапопорт (Борислав), І. Козуля й С. Вдов'як (Сколе) та ін.⁴⁰

На допомогу іспанському народові прибули понад 40 добровольців з Північної Буковини і близько 100 — із Закарпаття. Серед них — секретарі Чернівецького повітового комітету Компартії Румунії — А. Вайсман та Чернівецького міського комітету комсомолу — Б. Юрграу, керівник комсомолу Закарпаття І. Еберт, комуніст, староста с. Люта Великоберезнянської округи М. Головка, робітники І. Ботош (Ужгород), І. Молнар (Берегове), І. Желізняк (с. Чанадієве Свалявської округи) та ін.⁴¹ За даними Компартії Чехословащини, в складі загонів чехословацьких добровольців налічувалося 58 українців⁴².

В ряди інтернаціональних бригад вступили також сотні представників західноукраїнської трудової еміграції⁴³. «Народна газета» відзначала, що «присутність українських бійців в іспанській армії з різних частин західноукраїнських земель та з різних частин світу — найкраще свідчення того, що український народ є проти фашизму, що він ненавидить його за усе те, що він приніс народові Західної України, що він несе Іспанії й цілому світу»⁴⁴.

З великою теплою любов'ю зустрічали трудящі Іспанської республіки бійців-антифашистів з різних країн. Ці зустрічі перетворювалися на мітинги інтернаціональної дружби. Так, один з добровольців М. Кос писав у «Народну газету»: «Коли ми дісталися на територію Іспанії, то нас зустріли великі маси жінок, дітей, стариків. Всі вони, піднявши вгору затиснені п'ястуки, співали «Інтернаціонал» та вигу-

³⁶ ДАЛО, ф. 123, оп. 1, спр. 142, арк. 10.

³⁷ Там же, ф. 243, оп. 1, спр. 89, арк. 169.

³⁸ Укр. щоденні вісті.—1939.—16 лип.

³⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 254, арк. 3.

⁴⁰ ДАЛО, ф. 243, оп. 1, спр. 89, арк. 8; спр. 120, арк. 2—12; ДА ІФО, ф. 68, оп. 1, спр. 766, арк. 12; Гапончук Г. І. Так веліла совість.—Львів, 1985.—С. 155—157.

⁴¹ Нариси історії Північної Буковини.—К., 1980.—С. 302; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації.—Ужгород, 1980.—С. 92.

⁴² Ротман М. Є. Про участь закарпатських добровольців у національно-революційній війні іспанського народу (1936—1939 рр.): Матеріали ХХІ наукової конференції Ужгородського університету: Серія історії.—Ужгород, 1967.—С. 71.

⁴³ Кудрицький А. В. Трудова українська еміграція і французький рух опору // Укр. іст. журн.—1968.—№ 6.—С. 73; Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині, 1941—1944.—Львів, 1966.—С. 25—26; Народна газ.—1937.—29 трав., 17 черв., 7 груд.; 1938.—5, 14 лют.; Укр. робітн. вісті.—1937.—7 верес., 30 лип.; Укр. щоденні вісті.—1937.—23 лют., 8, 10 жовт., 9 листоп.; 1938.—21 груд.; Мункаш уйшаг.—1937.—5, 19 верес.

⁴⁴ Народна газ.—1938.—5 берез.

кували «Геть фашизм!», «Хай живе демократія!»... Таке повторювалося майже на кожній залізничній станції⁴⁵.

По прибутті в Іспанію добровольці-антифашисти одразу мали направлятися в м. Альбасете, де знаходилася база інтернаціональних формувань. Після певної підготовки (через 2—3 місяці) їх відправляли звідти на фронт. П. М. Іванович, наприклад, прибув на базу 6 серпня 1936 р. А вже в листі від 4 вересня він повідомляв: «Ми прибули на фронт під Ірун якраз під час фашистського наступу 2 вересня. Нас витиснули з позицій, а на другий день ми перейшли в контратаку... Я дуже горжуся тим, що маю можливість боротися за свободу трудящих»⁴⁶. Серед перших захисників Іспанської республіки був також М. О. Євчук. «Вже два місяці в боях,— писав він у листі до газети «Українські робітничі вісті».— Бувало тут всіляко: гаряче, холодно, весело й сумно. Але загалом добре, бо все ж ми мали перевагу над фашистами... Є тут навіть дуже багато українців— з Парижа, Сент-Етьєна, Ліона, Денена, Карвана, Острікура, Ліля, Дюнкерка, Мелена і т. д. Добрі з них солдати і багато з них мають важні пости. Гордіться тим, що українці є теж в Іспанії і борються разом з іншими народами за найпекучішу справу людства: мир, свободу і демократію»⁴⁷.

Восени 1936 р. західноукраїнські добровольці-антифашисти у складі батальйонів ім. Я. Домбровського, Г. Димитрова, Е. Тельмана, В. Чапаєва обороняли Мадрид. У лютому 1937 р. вони брали участь у битві на р. Харама, де знову вирішувалася доля столиці республіки, у березні— в наступі республіканської армії на Гвадалахарському фронті та в інших військових операціях.

Навесні 1937 р. у зв'язку з прибуттям додаткових контингентів добровольців-антифашистів з багатьох країн світу були створені нові інтернаціональні підрозділи. В червні того ж року польський батальйон ім. Я. Домбровського був переформований у 150-у інтернаціональну бригаду (згодом 13-у). У її складі було виділено батальйон ім. Х. Палафокса— героя національно-визвольної війни іспанського народу проти військ Наполеона. 8 липня 1937 р. до батальйону ввійшла новосформована рота ім. Т. Шевченка. Вона складалася переважно з добровольців, які прибули із Західної України, а також представників української трудової еміграції з Франції, Канади, США, Аргентини та інших країн. Командиром роти був С. Томашевич, комісаром— Н. Дем'янчук. Командування 13-ї бригади ім. Я. Домбровського відзначало великий внесок роти ім. Т. Шевченка у спільну справу боротьби проти фашизму⁴⁸.

Українські інтернаціоналісти воювали також в інших підрозділах бригади ім. Я. Домбровського, зокрема, у ротах ім. Н. Ботвіна (входила до складу батальйону ім. Палафокса), ім. А. Міцкевича, яка з листопада 1937 р. була переформована в батальйон, у кулеметній роті ім. Л. Варинського та ін.

Більшість українських інтернаціоналістів, які прибули з Канади, воювала в складі батальйону ім. Мекензі-Папіно (два видатні керівники повстання 1837—1838 рр. у Нижній Канаді). Він входив до 15-ї інтернаціональної бригади ім. А. Лінкольна. У 3-й роті названого батальйону була сформована українська секція ім. М. Кривоноса. 8 вересня 1937 р. газета «Українські щоденні вісті» повідомляла, що в секції налічується близько 50 добровольців.

У середині липня 1937 р. 13-а бригада ім. Я. Домбровського і 15-а бригада ім. А. Лінкольна брали участь у боях з франкістами під Бру-

⁴⁵ Там же.—1937.—14 жовт.

⁴⁶ Przegląd.—1936.—N 2.—С. 48.

⁴⁷ Укр. робітн. вісті.—1937.—22 берез.

⁴⁸ Народна газ.—1938.—9 берез.

нете⁴⁹. Перша наступала на сильно укріплені позиції противника в районі Вілья-Франко-дель-Кастільйо і Романільйос. 17 липня батальйон ім. Палафокса відбив атаку марокканської кінноти. Тоді ж прийняла бойове хрещення і рота ім. Т. Шевченка⁵⁰. Під Брунете загинуло багато її бійців, зокрема, виходець з Волині М. Якимчук, що прибув до Іспанії з Канади.

Наприкінці серпня 1937 р. 13-а й 15-а бригади брали участь у наступі республіканської армії на Арагонському фронті. Великою сміливістю відзначилися там батальйони ім. Х. Палафокса та ім. Я. Домбровського. Вони глибоко проникли в тил противника в районі Сарагоси, розбивши зустрічні підрозділи франкістів і захопивши кілька десятків полонених та велику кількість зброї. Проте фашисти підтягли підкріплення, і обидва батальйони опинилися в оточенні, з якого змушені були виходити з боями, зазнаючи значних втрат. Генеральний комісар інтернаціональних бригад Л. Лонго з цього приводу сказав: «Це була справжня Одиссея, сповнена натхненного героїзму, витримки і стійкості, ініціативи і активності»⁵¹. Особливу мужність і героїзм тоді виявили, зокрема, бійці роти ім. Т. Шевченка Н. Дем'янчук, С. Томашевич, Й. Коновалюк, В. Павлусевич, Й. Петраш, В. Лозовий та ін. Ці бойові заслуги були відзначені наказом командування⁵².

Велику відвагу у боях проти фашистів на Арагонському фронті виявили бійці-українці 15-ї бригади ім. А. Лінкольна. Так, батальйон ім. Мекензі-Папіно в жовтні 1937 р. відзначився під Фуентес-де-Ебро. Боець його української секції О. Мельниченко у своєму повідомленні до «Народної газети» писав: «Частина нашого батальйону, що складається з бійців-українців, є взірцева. Вона є прикладом міцної дисципліни і високої моралі»⁵³. В грудні 1937 р. у складі батальйону ім. Мекензі-Папіно воювали 40 українських інтернаціоналістів⁵⁴.

13-а й 15-а бригади брали участь у бою під м. Теруелем, які тривали з 1 по 24 грудня 1937 р. 20 грудня у бою загинув політичний комісар роти ім. Т. Шевченка Н. Дем'янчук, який користувався любов'ю і пошаною у бійців. «Народна газета» писала, що він був зразковим бійцем і вчив шевченківців героїчно боротися проти фашистів⁵⁵. Після смерті Н. Дем'янчука політичним комісаром роти ім. Т. Шевченка став С. Краєвський. На початку лютого 1938 р. 13-у бригаду ім. Я. Домбровського було перекинуто на Андалузський фронт, в Естремадурську провінцію, де її бійці взяли участь у жорстоких боях проти ворога на ділянці Сьєрра-Кемада і Сьєрра-Асебуче. Батальйони ім. Палафокса та ім. Міцкевича зуміли непомітно пройти в тил фашистів і розгромити їх. Вони захопили сотні військовополонених і велику кількість зброї. Проте успіх виявився тимчасовим. Того ж дня фашисти перейшли в контрнаступ. Бригада ім. Я. Домбровського змушена була відступити⁵⁶. В нерівному бою бійці роти ім. Т. Г. Шевченка С. Томашевич і П. Краєвський загинули, В. Криса, О. Мельниченко і П. Шпирка дістали тяжкі поранення⁵⁷.

На початку березня 1938 р. 13-у бригаду без поповнення втрат, яких вона зазнала в Естремадурі, було знову перекинуто на Арагонський фронт, в район м. Бельчіте. Там розпочався великий наступ франкістів, і бригаді довелося вести проти них тяжкі оборонні бої. Під натиском переважаючих сил ворога 9 вересня рота ім. Т. Шев-

⁴⁹ Солідарность народов с Испанской республикой.— М., 1972.— С. 14.

⁵⁰ Шевченко Ф. П. Рота ім. Т. Г. Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії. // Укр. іст. журн.—1961.—№ 1.— С. 107.

⁵¹ Коммунистический Интернационал.—1938.— № 11.— С. 81.

⁵² Шевченко Ф. П. Назв. стаття.— С. 107.

⁵³ Народна газ.—1937.—14 жовт.

⁵⁴ Там же.—18 груд.

⁵⁵ Народна газ.—1938.—14 лют.

⁵⁶ Солідарность народов с Испанской республикой.— С. 202.

⁵⁷ Народна газ.—1938.—5 серп.

ченка під командуванням С. Воропая разом з усією 13-ю бригадою змушена була відступити до м. Каспе. Бої тривали безперервно. Відбиваючи натиск фашистів, бійці роти неодноразово переходили в контратаки. 16 березня смертю хоробрих полягли С. Воропай та С. Краєвський⁵⁸. В критичну хвилину на допомогу шевченківцям прийшли бійці роти ім. Ботвіна. Мужність, виявлену ними під час оборони м. Каспе, відзначив прославлений генерал республіканської армії, командир 35-ї дивізії Е. Лістер. 23 березня рота ім. Т. Шевченка (командир — П. Іванович, політкомісар — І. Грицюк) захищала м. Леріду⁵⁹.

25 липня 1938 р. бригада ім. Я. Домбровського взяла участь у наступі республіканської армії на р. Ебро. Особливо жорстокі бої точилися в районі міст Корбера і Гандеса, а також на висотах Сьєрра-Пандольс і Сьєрра-Кабальс. 21 вересня під час контрнаступу франкістів в оточення потрапив батальйон ім. Палафокса. Тоді особливо відзначилися бійці рот ім. Т. Шевченка та ім. Н. Ботвіна, які героїчно захищали кожний метр землі⁶⁰. На той час першою з них командував М. Литвин, політкомісаром був О. Мельниченко. Відбиваючи атаки франкістів, шевченківці і ботвінці не раз переходили в контратаки. Коли ворог увірвався в їхні окопи, вони захищалися до останньої гранати. Багато бійців і командирів загинули в рукопашному бою, серед них — М. Литвин, М. Гусаров та ін.

За героїзм, виявлений під час наступу на р. Ебро, 13-а бригада була нагороджена вищою урядовою нагородою Іспанської республіки — медаллю «За хоробрість». Медалі було удостоєно також багатьох бійців роти ім. Т. Шевченка, зокрема, П. Шпірка (документ на неї нині експонується у Львівському історичному музеї), а М. Боднарчук одержав іменний годинник, який представлено в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. Спочатку як рядовий боець, а потім як командир взводу у всіх боях роти брав участь М. Продеус. Коли загинув М. Литвин, він повів шевченківців у бій, в якому дістав тяжке поранення. У битві проти франкістів під час форсування р. Ебро відзначилися також українські добровольці батальйону ім. Мекензі-Папіно та інших підрозділів бригади ім. А. Лінкольна⁶¹.

Велику відвагу у боях проти франкістів виявили українські добровольці інших підрозділів 13-ї бригади. У батареї ім. Б. Гловацького, зокрема, воювали 13, а ім. В. Врублевського (командував нею член КПЗУ З. Каннер) — 32 українці⁶². В. Лозовий був політкомісаром 3-го взводу роти ім. А. Міцкевича. 3 жовтня 1937 р. він командував цією ротою, а в листопаді 1937 р., після переформування останньої в батальйон, був призначений його політкомісаром. ЦК Компартії Іспанії нагородив В. Лозового грамотою, а командування бригади ім. Я. Домбровського — орденом.

Відав своє життя за визволення іспанського народу Ю. Великанович, а разом з ним і двоє його товаришів. Деякий час він був редактором українсько-польського бюлетеня, який видавався в м. Альбасете. Ю. Великанович підтримував тісні зв'язки з бійцями-українцями. З літа 1937 р. він перебував у складі роти ім. Т. Шевченка, під Лерідою дістав поранення. Після одужання знову відправився на фронт, воював у спеціальному батальйоні кулеметників 15-го корпусу республіканської армії. У боях на р. Ебро Ю. Великанович разом із своїми товаришами В. Величком та І. Рапопортом брав участь у відбитті ряду атак франкістів. 4 вересня 1938 р. всі троє загинули в одному

⁵⁸ Там же.—24 черв., 24 жовт.

⁵⁹ Там же.—26, 30 трав., 24 черв., 5 серп.

⁶⁰ Солидарность народов с Испанской республикой.— С. 206.

⁶¹ Кравчук П. Назв. праця.— с. 105—285.

⁶² Народна газ.—1938.—30 трав., 5 серп., 7 жовт.; Wojskowy Przegląd Historyczny.—1959.— № 2.— S. 127; 1963.— № 1.— S. 125.

окопі. Газета «Українські щоденні вісті» писала про них як про народних героїв⁶³.

Трудящі краю уважно стежили за боротьбою своїх земляків проти фашистів в Іспанії. Так, М. Продеус у своїх спогадах згадував, як у роту ім. Т. Шевченка прибули добровольці з Борислава й один з них (І. Рапопорт) передав йому листа від товариша по боротьбі, старого комуніста А. Гайдука. В ньому, зокрема, йшлося про те, що робітники Борислава і Львова знають про роту ім. Т. Шевченка і пишуться українцями, які «б'ють в Іспанії фашистів». Новоприбулі привезли із Західної України зібрані її трудящими гроші та подарунки для бійців⁶⁴.

Діяльність українських інтернаціоналістів в Іспанії викликала захоплення у трудящих західноукраїнських земель, запалювала їх на боротьбу проти гнобителів. У листі, надісланому політв'язнями Дрогобича бійцям роти ім. Т. Шевченка, висловлювалася «гордість з того, що там, де кипить найзавзятіша боротьба з лютим ворогом людства — фашизмом, не забракло борців нашої землі — Західної України»⁶⁵.

Тісні зв'язки з добровольцями-українцями протягом усієї національно-революційної війни іспанського народу підтримували українські робітничо-фермерські організації Канади, США, Аргентини, Франції та інших країн. Вони подавали їм матеріальну допомогу, піклувалися про їхні сім'ї, зокрема, надіслали 1 тис. пар черевиків тощо⁶⁶. У квітні 1938 р. командир роти ім. Т. Шевченка П. Іванович і політичний комісар І. Грицюк надіслали до «Народної газети» листа, в якому від імені бійців висловили українській прогресивній еміграції Канади «щире подяку за моральну й матеріальну допомогу»⁶⁷.

Понад два роки західноукраїнські інтернаціоналісти поряд з представниками багатьох інших народів мужньо боролися проти франкістів та італо-німецьких інтервентів, за свободу і незалежність іспанського народу, за демократію й мир у Європі. Точну кількість їх встановити важко. Так, П. Кравчук вважає, що тільки з Канади до Іспанії виїхали 400 антифашистів⁶⁸. Газета «Українські робітничі вісті» 30 липня 1937 р. повідомляла, що в складі інтернаціональних бригад в Іспанії перебували 500 бійців-українців. Комісія ЦК Компартії Іспанії збрала дані про 366 українських інтернаціоналістів⁶⁹.

Різна доля спіткала цих героїв. Бійці-антифашисти із Західної України після захоплення влади в Іспанії франкістами перейшли на територію Франції, де були кинуті в концтабори. Частина з них вдалося згодом вирватися на волю. Після вторгнення туди гітлерівців вони приєдналися до французьких макі. Деяким західноукраїнським добровольцям вдалося дістатися до Радянського Союзу, і вони продовжували боротьбу проти фашизму на фронтах Великої Вітчизняної війни. Пам'ять про бійців-інтернаціоналістів вічно житиме в серцях прогресивних людей планети.

⁶³ Укр. щоденні вісті.—1939.—16 лип.

⁶⁴ На чолі визвольної боротьби.—К., 1965.—С. 184.

⁶⁵ Народна газ.—1938.—20 черв.

⁶⁶ Там же.—9, 10 берез.; 24 черв.

⁶⁷ Народна газ.—1938.—30 трав.

⁶⁸ Кравчук П. Наш вклад у перемогу.—Торонто, 1985.—С. 39.

⁶⁹ Z pola walki.—1965.—N 1.—S. 85.

Ю. А. ПЕРЧИКОВ (Горький)
**УЧАСТЬ УЧНІВ ТРУДОВИХ
 РЕЗЕРВІВ ГОРЬКОВСЬКОЇ
 ОБЛАСТІ У ВІДБУДОВІ
 ШТЕРІВСЬКОЇ ДРЕС
 (1943—1944 рр.)**

Комуністична партія й уряд СРСР високо оцінили вклад комсомольців та молоді у зміцнення радянського тилу в роки Великої Вітчизняної війни. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді, присвяченій 40-річчю Перемоги, відзначав: «На фабриках і

заводах, на колгоспних і радгоспних полях працювали не покладаючи рук юнаки і дівчата, підлітки. Прийнято говорити, що вони працювали, не знаючи втоми. Звичайно ж знали. Але знали й те, що їх праця дуже потрібна Батьківщині, яка бореться. І сьогодні в пам'яті мільйонів наших сучасників особливо дорогими лишаються їх воєнна юність, воєнне дитинство»¹.

Цій темі присвячено ряд праць як загальносоюзного характеру², так і з історії УРСР³. Деякі аспекти проблеми висвітлено в дослідженнях з історії трудових резервів, професійно-технічної освіти⁴. Однак слід відзначити, що й досі залишається багато недостатньо вивчених питань щодо участі вихованців ремісничих училищ у відбудові підприємств різних галузей промисловості, в тому числі, електростанцій.

Партійні та радянські органи здійснили велику роботу по мобілізації трудящих на відбудову народногосподарських об'єктів у визволених від фашистських окупантів районах. У 1943 р. була прийнята спеціальна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) з цього питання⁵.

В реалізацію цієї постанови внесли свій вклад також вихованці трудових резервів країни. Так, до 1 жовтня 1943 р. у Донбасі з учнів цієї системи було сформовано бригади, в яких налічувалося 20 тис.

¹ Сорокаріччя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні: Документи і матеріали.— К., 1985.— С. 13.

² Ежов В. А., Кондакова Н. И. Комсомольцы и молодежь на восстановлении промышленности // В кн.: Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне.— М., 1975.— С. 184—195; Митрофанов А. В. Возрождение народного хозяйства освобожденных районов СССР и проблема рабочих кадров // В кн.: Восстановление народного хозяйства освобожденных и прифронтовых районов СССР в 1941—1945 гг.: Сб. статей.— М., 1983.— С. 33—44.

³ Коваль М. В. Роль рабочего класса и колхозного крестьянства в восстановлении народного хозяйства Украины (1943—1945 гг.) // В кн.: Восстановление народного хозяйства освобожденных и прифронтовых районов СССР в 1941—1945 гг.— М., 1983.— С. 67—75; Мельничук Л. С., Серищев Я. М. Комсомол советской Украины в восстановлении народного хозяйства.— С. 6—9; Киричек Р. И. Комсомол в возрождении освобожденных районов.— С. 50—55; Чернявский Ф. Ф. Участие комсомола западных областей УССР в укреплении советского тыла на завершающем этапе Великой Отечественной войны.— С. 64—66 // В кн.: Роль Ленинского комсомола в укреплении советского тыла. Секция Всесоюзной конференции. Тезисы научных сообщений.— М., 1985.

⁴ Блинчевский Ф. Л., Зеленко Г. И. Профессионально-техническое образование в СССР.— М., 1957.—160 с.; Котляр Э. С. Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны.— М., 1975.—240 с.; Кучеренко М. М. Молодое поколение рабочего класса СССР: Процесс формирования и воспитания. 1917—1979 гг.— М., 1979.—189 с.; Михайлов Ф. К. Профессионально-техническое образование в Казахстане.— М., 1962.—167 с.; Гру В. М. Профессионально-техническое образование в Молдавской ССР (1941—1945 гг.)— Кишинев, 1972.—199 с.; Аслаишвили А. А. Трудовые резервы Грузии в Великой Отечественной войне.— Тбилиси, 1972.—152 с.; Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования Украинской ССР.— Киев, 1980.—232 с.

⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях...)— К., 1980.— Т. 6.— С. 66—106.

чол. Лише з Горьковського, Івановського, Кіровського, Мордовського, Московського, Тульського й Ярославського обласних управлінь трудових резервів туди було відряджено 4,1 тис. учнів. Молоді будівельники забезпечувалися одягом та взуттям. Так, до місць формування учнівських бригад за рішенням директивних органів було доставлено 20 тис. пар взуття, 20 тис. ватних штанів і тілогрійок, стільки ж шапок-вушанок⁶. Усі молоді будівельники забезпечувалися житлом та медичною допомогою. Їх першочерговим завданням стало якнайшвидше введення в дію тих підприємств, які випускали продукцію для фронту.

Один з найважливіших об'єктів, який необхідно було відбудувати в короткі строки,— Штерівська ДРЕС у Ворошиловградській області. Фашисти знищили всі будівлі станції, завдавши матеріальної шкоди на 72 млрд. крб.⁷

Наступного ж дня після їх вигнання там розпочалися відбудовні роботи. Важливий вклад у справу відродження Штерівської ДРЕС вніс, зокрема, один з будівельних загонів, створений з учнів ремісничих училищ Горьковської області. Він прибув восени 1943 р. до селища Штерівка Іванівського району Ворошиловградської області у кількості 1179 чол.⁸ У його складі налічувалося багато майбутніх спеціалістів — 600 слюсарів, 250 токарів і електромонтерів, 150 столярів. Це були найкращі представники ремісничих училищ Горьковської області. До загону прикріпили найбільш кваліфікованих майстрів, у тому числі й евакуйованих з України. Разом з молодими будівельниками було відправлено багато різних інструментів, матеріалів та обладнання.

Начальником загону призначили Д. І. Гришка, його заступником по політичній частині — А. Н. Хренова. Секретарем комітету комсомолу обрано А. Лук'янова. В колективі працювали два старші майстри — К. А. Мартинюк і Н. К. Мімінашвілі — й 26 майстрів очолювали учнівські групи. Усього було сформовано 32 групи за спеціальностями. У кожній з них налічувалося в середньому по 30—35 чол.⁹

Усіх прибулих розмістили на приватних квартирах у селі Новопаівка. Юним будівельникам доводилося долати до роботи щодня 6 км пішки в осінню неgodу¹⁰. Однак ні побутові, ні виробничі труднощі не могли підірвати їх високий патріотичний дух.

Перед тим, як приступити до відродження електростанції, учні провели величезну підготовчу роботу, по розчищенню території ДРЕС. Загальна кількість різних відходів, металобрухту та залізобетонну становила понад 16 тис. тонн. Молоді будівельники вручну відкачали з котлованів більш як тисячу кубометрів води, розвантажили 200 тонн різного обладнання. Силами учнів було створено будівельну базу, яка складалася з розпилувального цеху на 80 робочих місць та двох столярних — на 130 місць¹¹.

Особливо відзначилися групи учнів, очолювані майстрами Суровиковим, Волковим, Утрисовим, Лизуновим та Щеловим. Вони щодня виконували півтори норми за зміну. Серед молодих будівельників особливо добре працювали Н. Максимов, В. Єгоров, Є. Пальбін, С. Кондрашов, В. Тимошенко, С. Алексєєв і Н. Муравйов. На їх честь неодноразово випускалися блискавки. Вони також одержували подяки від адміністрації станції¹².

⁶ Котляр Э. С. Указ. соч., С. 150—151.

⁷ Центр. арх. ВЛКСМ (далі ЦА ВЛКСМ), ф. 1, оп. 8, спр. 207, арк. 8, 10, 13; Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. материалов и документов.— Донецк, 1969.— С. 338.

⁸ Держ. арх. Горьков. області (далі ДАГО), ф. 5461, оп. 1, спр. 67, арк. 33, 62.

⁹ Там же, арк. 47—48.

¹⁰ Там же, арк. 58 зв.; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 8, спр. 207, арк. 43.

¹¹ ДАГО, ф. 5461, оп. 1, спр. 67, арк. 59—62; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 8, спр. 207, арк. 17.

¹² ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 8, спр. 207, арк. 12, 17.

Велику роботу проводили учні по відбудові житлово-побутових приміщень. Було здано в експлуатацію лазню з дезінфекційною камерою, пральню з механічним обладнанням, клуб на 500 чол., 4 їдальні, 2 магазини, школу, відбудовано систему водогону. Для їдальні члени загону виготовили 2 тис. дерев'яних мисок, понад 2,3 тис. ложок, більш як 520 столів та 2188 табуретів¹³.

Група молодих будівельників, очолювана майстром Круїним, ввела до ладу залізничну станцію з усіма службами, відремонтувала 9 вагонів, 12 автомашин, 14 верстатів, 86 електромоторів, відбудувала залізничні колії довжиною 8 км, звела 8 будок для стрілочників, кузню й ремонтне бюро. Учні-електромонтери проклали 17 км кабельних і освітлювальних мереж. Вони працювали щодня по 10—12 годин. Загін учнів майстра Лазуткіна під керівництвом конструктора Матвєєва відбудував та ввів в експлуатацію мостовий кран¹⁴.

Взимку 1943—1944 рр. в умовах сильних морозів і сніжних заметів 6 груп учнів, очолюваних майстрами Баніним, Горбуновим, Шмаковим, Барановим, Горюшкіним та Матвєєвим, відбудували першу чергу греблі електростанції. Їм доводилося очищати будівельний майданчик від уламків металу й бетону. Вони зібрали і відвантажили 180 тонн металобрухту, понад 1,2 тис. кубометрів цегли, вивезли більш як 2,4 тис. кубометрів ґрунту. Молоді будівельники проклали вузькоколійку довжиною 400 м. При виконанні цих робіт особливо відзначилися І. Муравйов, В. Поляков, П. Іванцов та В. Рябчук¹⁵.

Для нормальної роботи ДРЕС необхідно було забезпечити її паливом. Група учнів на чолі з майстром Лизуновим повністю відбудувала й здала з оцінкою «відмінно» цех вуглеподачі. Під час виконання цього завдання яскраво виявилися міцна дружба, висока дисципліна і колективізм молодих будівельників. Деякі з них, зокрема С. Алексєєв, В. Тимошенко та І. Шолохов, виконували завдання на 200%¹⁶.

У турбінному цеху на монтажних операціях працювали 5 груп учнів, якими керували майстри Утрисов, Фролов, Симонов, Лазуткін і Чернов¹⁷. Загін, очолюваний останнім з них, за відмінну роботу одержав премію від адміністрації станції, а групи молодих будівельників під керівництвом майстрів Сузовикова, Фокіна, Гревцова та Волкова, які працювали в електроцеху, були відзначені грамотами Наркомату електростанцій СРСР. Відмінних успіхів добився загін електромонтерів на чолі з майстром Волковим. Виробничий план січня 1944 р. він виконав на 278%. Учні цієї групи Воробйов й Єстюкін дали за місяць по п'ять норм. Щодня на 350—400% виконували завдання майбутні робітники А. Груздев і Н. Мастеров¹⁸. При монтуванні електророзводки по-ударному працював загін, яким керував майстер Сузовиков. З грудня 1943 р. по березень 1944 р. молоді трудівники зберігали перехідний Червоний прапор Штерівської ДРЕС, а двоє з них — В. Офіцеров та Н. Солдатенко — одержали похвальні грамоти Наркомату електростанцій СРСР¹⁹. З них брали приклад усі учасники загону.

Велика увага у цій групі приділялася підвищенню кваліфікації учнів, з яких 267 опанували дві професії²⁰. Згодом частина з них перейшла на самостійну роботу. В цьому була чимала заслуга їх наставників, які щедро передавали свій досвід юній зміні робітничого класу.

На підставі наказу Головного управління трудових резервів при РНК СРСР від 7 березня 1944 р. з Горьковського загону були зарахо-

¹³ Там же, арк. 26; ДАГО, ф. 5461, оп. 1, спр. 67, арк. 59.

¹⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 8, спр. 207, арк. 21, 23.

¹⁵ Там же, арк. 20; ДАГО, ф. 5461, оп. 1, спр. 67, арк. 59, зв. 60.

¹⁶ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 8, спр. 207, арк. 20.

¹⁷ Там же, арк. 21—а.

¹⁸ Там же, арк. 22, 23, 41.

¹⁹ Там же, арк. 26.

²⁰ Там же, арк. 29.

вані до штату Штерівської ДРЕС 130 найкращих випускників ремісничих училищ, серед яких налічувалося, зокрема, 50 слюсарів по обладнанню й 52 електромонтери. З них 5 чол. рекомендувалися на посаду майстра. Багато молодих робітників очолили виробничі колективи. Наприклад, Н. Максимов став одним з кращих бригадирів комсомольсько-молодіжного колективу турбінного цеху. Його бригада виконувала виробничі завдання на 150—200%. П'ять найкращих колективів молодих трудівників з цього цеху, очолюваних майстрами Суровиковим, Токовим, Черновим, Фокініним і Круміним, одержали почесні грамоти від керівництва станції²¹.

Навесні 1944 р. відбулася нарада бригадирів комсомольсько-молодіжних колективів електростанцій Півдня. Горьковський загін на цьому форумі представляли 9 найкращих молодих робітників на чолі з секретарем комітету ВЛКСМ А. Лук'яновим. Було підбито підсумки відбудови електростанцій, відзначено працю кращих виробничників. Зокрема, троє молодих трудівників з Горьковського загону — А. Подшивалов, Н. Солдатенков і В. Офіцеров — одержали похвальні грамоти Наркомату електростанцій СРСР²².

Незважаючи на труднощі воєнного часу, в загоні проводилася планомірна політико-виховна робота. Ініціатором усіх добрих справ та починань була комсомольська організація в рядах якої налічувалося більш як 240 чол.²³.

Колектив учнів ремісничих училищ Горьковської області працював на відбудові Штерівської ДРЕС близько семи місяців. За той час з ними було проведено 685 бесід, понад 1120 читок вголос газет і журналів. Діяло 14 семінарів для агітаторів, регулярно випускалися стіннівки, блискавки й бойові листки. Майбутні робітники прослухали 24 лекції з воєнно-патріотичної тематики. Цінну допомогу у виховній роботі подавала бібліотека, в якій налічувалося понад 500 примірників книг. Переважна більшість учнів була її читачами. Центром усієї ідейно-виховної роботи був клуб, побудований та оформлений молодими трудівниками. В ньому діяли кілька гуртків, у роботі яких брали участь більш як 100 чол.²⁴.

Про високі патріотичні почуття всього колективу горьковчан свідчить те, що вони зібрали 32 тис. крб. на будівництво танкової колони «Визволений Донбас» і перерахували у фонд допомоги сім'ям фронтників 4 тис. крб.²⁵.

В результаті героїчних зусиль будівельників 2 травня 1944 р. перший турбогенератор Штерівської ДРЕС потужністю 22 тис. квт дав промисловий ток. Через місяць почав працювати й другий турбогенератор потужністю 10 тис. квт.²⁶.

За досягнуті успіхи у відбудові електростанції 210 молодих трудівників з Горьковського загону одержали різні нагороди. За рішенням адміністрації Штерівської ДРЕС та керівництва загону 25 найкращих учнів і майстрів виробничих груп були представлені до нагородження значками «Відмінник Головного управління трудових резервів» та Почесними грамотами ГУТР і ЦК ВЛКСМ²⁷.

Таким чином, вихованці ремісничих училищ своєю ударною працею внесли вклад в успішне виконання завдань партії й уряду по відбудові народного господарства країни в роки Великої Вітчизняної війни.

²¹ Там же, арк. 29, 35.

²² Там же, арк. 34.

²³ Там же, арк. 42.

²⁴ Там же, арк. 39, 40.

²⁵ Там же, арк. 32, 39.

²⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— Киев, 1975.— С. 203.

²⁷ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 8, спр. 207, арк. 34, 51—53.

О. М. МЕКЕШКІН (Полтава)

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО РОБІТНИЧОЮ СПОЖИВЧОЮ КООПЕРАЦІЄЮ НА УКРАЇНІ (1926—1935 рр.)

У документах XXVII з'їзду КПРС творчий розвиток дістала марксистсько-ленінська теорія кооперації. Важливе методологічне значення має висновок з'їзду про те, що в соціалістичному виробництві кооперація не вичерпала своїх можливостей і розвиватиметься далі. Нова редакція Програми КПРС передбачає удосконалення діяльності кооперації, партія розглядає її «...як важливу форму соціалістичного самоврядування і ефективний засіб розвитку народного господарства»¹. Ці програмні положення повністю збігаються з думкою В. І. Леніна про те, що «кооперація в наших умовах часто цілком збігається з соціалізмом»².

В. І. Ленін, високо оцінюючи значення кооперації як однієї з форм господарювання, особливої уваги надавав робітничій споживчій кооперації, що займалася постачанням міського населення. Ленінські ідеї про значення споживчої кооперації були закріплені в партійних документах з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, лягли в основу практичної діяльності компартій союзних республік, серед них і Компартії України. Керуючись загальносоюзними рішеннями про кооперацію, Компартія України розвинула і конкретизувала їх стосовно до умов республіки.

Досвід партійного керівництва споживчою кооперацією на Україні в період реконструкції народного господарства не дістав належного висвітлення в історико-партійній літературі. Лише в «Нарисах історії Комуністичної партії України» і «Очерках истории профессиональных союзов Украинской ССР» про партійне керівництво робітничою споживчою кооперацією сказано побіжно, а в монографії «Споживча кооперація Української РСР. 1917—1967 рр.»³ розглянуто економічні аспекти проблеми, подано широко статистичні дані, але недостатньо розкрито питання партійної роботи.

У повідомленні зроблена спроба висвітлити деякі проблеми партійного керівництва робітничою споживчою кооперацією у справі постачання міського населення України в період реконструкції народного господарства.

З початком реконструкції народного господарства почалося кількісне зростання робітничого класу, його концентрація в промислових центрах. Це поставило перед державними органами одне з першочергових завдань — забезпечення правильної організації постачання міського населення для закріплення робітників на головних будовах, створення нормальних умов їхнього життя. Розв'язання цього завдання було покладено на робітничу кооперацію. Вона внесла значний вклад у забезпечення потреб індустріалізації, створення продовольчого фонду, встановлення міцних економічних зв'язків між радянськими республіками, у формування єдиного народногосподарського

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— К., 1986.— С. 49.

² Ленін В. І. Про кооперацію // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 357.

³ Споживча кооперація Української РСР. 1917—1967 рр.— М., 1967.— С. 45—65; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 370; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.— С. 290—292.

комплексу СРСР. Діяльність партійних організацій республіки по керівництву цією галуззю народного господарства була визначена в рішеннях березневого (1926 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, який зажадав докорінно поліпшити постачання трудящих за рахунок підвищення якості торгівлі, загального кооперування населення, раціональнішого використання робітничого бюджету, посилення боротьби за зниження цін, використання коштів кооперованого населення для зміцнення кооперативних позицій⁴.

На початок досліджуваного періоду робітнича споживча кооперація (РСК) Української РСР уже досягла певних результатів в організаційно-масовій і господарській діяльності. Із колективної капіталістичної крамниці вона перетворилася в суспільно-економічну організацію, яка займала визначне місце в усьому господарському і суспільному житті республіки. Діяльністю споживчої кооперації на Україні керував Всеукраїнський центр — Вукоопспілка, створена в 1920 р. На початку 1926 р. VII сесія Ради Вукоопспілки прийняла постанову про злиття робітничої кооперації — Уцербкоопу з Вукоопспілкою і питання робітничого постачання трудящих міста були покладені на відділ робітничого постачання Вукоопспілки⁵.

Партійне керівництво споживчою кооперацією здійснювалося через кооперативні наради при губкомах, окружках і райкомах партії. На них розглядалися питання кооперативного будівництва, готувалися проекти рішень партійних органів з найважливіших аспектів діяльності кооперації, розглядалися плани роботи кооперативних органів, обговорювали їх виконання. Діяльність нарад здійснювалася через апарат організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У⁶. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) зобов'язала партійні організації і профспілки приділяти особливу увагу робітничій кооперації, оскільки головним завданням у той час було забезпечення реальною заробітною платою робітників шляхом поліпшення обслуговування їх, дальший розвиток кооперації, розширення товарообороту на основі зниження цін і успішної боротьби з приватником⁷.

Виконуючи рішення конференції, парторганізації України активізували діяльність по керівництву низовою ланкою робітничої кооперації. Ці питання розглядалися на пленумах, засіданнях бюро Київського, Артемівського та інших окружних партійних комітетів (ОПК), кооперативних нарадах, партосередках, комфракціях кооперативних організацій. На них вироблялися конкретні заходи для поліпшення роботи споживчої кооперації в справі постачання міського населення, зміцнення матеріально-технічної бази, розширення асортименту, зниження цін, поліпшення обслуговування⁸.

Значну увагу партійні органи приділяли зміцненню партійного ядра в робітничих кооперативах, підготовці спеціалістів із числа комуністів і комсомольців для системи споживчої кооперації. На 1 квітня 1926 р. в робітничих кооперативах України серед голів комуністи становили 97%, а серед членів правління — 59,4%⁹. Особливу увагу партійні органи приділяли роботі курсів по підготовці кооператорів при Вукоопспілці, насамперед — інструкторів-організаторів. При набо-

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — Компартія України в резолюціях...): В 2 т. — К., 1976. — Т. 1. — С. 397.

⁵ Кооперативний бюллетень. — 1926. — № 4—5. — С. 34.

⁶ Парт. арх. ін-ту історії партії (далі — ПА ІП) при ЦК Компартії України. ф. 3, оп. 1, спр. 2279, арк. 3—9; ф. 29, оп. 1, спр. 581, арк. 142.

⁷ Компартія України в резолюціях... Т. 1. — С. 423.

⁸ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 10408, оп. 1, спр. 37, арк. 1—2; спр. 67, арк. 64, 66; спр. 219, арк. 1—2; ф. 10823, оп. 1, спр. 14, арк. 3—13, 67; Парт. арх. Сумськ. обкому Компартії України, ф. 221, оп. 1, спр. 92, арк. 159; Парт. арх. Чернігів. обкому Компартії України, ф. 342, оп. 1, спр. 493, арк. 19; ф. 11, оп. 1, спр. 132, арк. 5, 11, 13, 15—17, 26; спр. 367, арк. 4, 12, 37, 40—41.

⁹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 10823, оп. 1, спр. 10, арк. 3—62.

рі слухачів місцеві партійні органи орієнтували господарські організації на те, щоб 90% слухачів курсів становили комуністи і комсомольці. Кандидатів на навчання посілали ОПК і РПК разом з комфракціями кооперативних організацій¹⁰⁻¹¹.

У роки реконструкції народного господарства в країні відчувалася гостра нестача багатьох товарів. Рекордний урожай 1925 р. підвищив платоспроможність сільського населення, у зв'язку з чим значно зріс попит на промислові товари. Виник і почав посилюватися товарний голод, що міг призвести до дестабілізації взаємовідносин міста і села, завдав шкоди постачанню трудящих. Становище ускладнювалося наявністю оптово-роздрібних «ножиць». У серпні 1926 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про взаємовідношення держпромисловості і потребкооперації», в якій було підкреслено, що «...основним розподільником промислових товарів серед споживачів по країні повинна залишатися система споживчої кооперації»¹². Постанова передбачала збільшити навантаження системи споживчої кооперації товарами держпромисловості на пільгових умовах, провести зниження цін. Про необхідність зниження цін вказувалося ще на квітневому (1926 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), XV партконференції, а в резолюції лютневого (1927 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про зниження відпускних і роздрібних цін»¹³ були намічені конкретні шляхи для здійснення цього завдання: зниження собівартості товарів шляхом раціоналізації виробництва, скорочення адміністративно-господарських витрат і т. ін. Усе це спрямоване на те, щоб добитися до 1 липня 1927 р. зниження роздрібних цін не менш як на 10% порівняно з 1 січня того ж року, бо «...у проблемі цін перехрещуються всі основні економічні, а значить і політичні проблеми Радянської держави»¹⁴. Лютневий (1927 р.) Пленум ЦК ВКП(б) вимагав від партійних організацій «...максимально посилити свій вплив на державні та кооперативні промислові і торговельні організації для досягнення намічених завдань у галузі зниження цін...»¹⁵.

Лютневий (1927 р.) Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У прийняв рішення про неухильне виконання завдань по зниженню цін¹⁶, а жовтневий (1927 р.) Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визначив зниження цін як одне з найважливіших і найбільш насущних завдань на 1927/28 операційний рік¹⁷. Агітпроп ЦК КП(б)У в березні 1927 р. надіслав циркулярного листа всім окружкам, в якому говорилося, що для зниження цін необхідно не тільки посилити партійний вплив на державні і кооперативні промислові і торговельні організації, а й мобілізувати громадську думку навколо цієї політичної кампанії, залучити широкі професійні і кооперативні маси робітників до контролю й допомоги державним і кооперативним організаціям, ширше популяризувати постанови партії у питанні політики цін¹⁸. У березні 1927 р. ЦК КП(б)У для перевірки проведення зниження цін на місцях відрядив десять відповідальних працівників у Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Херсон, Миколаїв та інші міста¹⁹.

Питання зниження цін перебувало під постійним контролем партійних органів і вирішувалися в тісному зв'язку з іншими завданнями, які стояли перед робітничою кооперацією (організація постачання, удосконалення апарату, розширення матеріально-технічної бази, розвиток товарообороту та ін.). У березні 1927 р. відбулися пленуми

¹⁰⁻¹¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 385, арк. 14.

¹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5 т.— М., 1967.— Т. 1.— С. 535.

¹³ КПРС в резолюциях... Т. 3.— С. 306, 361, 414—425.

¹⁴ Там же.— Т. 3.— С. 415.

¹⁵ Там же.— С. 424.

¹⁶ Компартія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 432.

¹⁷ Там же.— С. 458.

¹⁸ Комуніст.—1927.—10 берез.

¹⁹ Там же.—24 берез.

ОПК у Дніпропетровську, Кривому Розі, Одесі, Києві, Лубнах, Харкові та в інших містах у питанні виконання вказівок партії²⁰.

Чернігівський ОПК, наприклад, розробив спеціальний план агітаційної кампанії і надіслав директивного листа райпарткомом про проведення районних кооперативних нарад у питанні зниження цін, накреслив заходи по раціоналізації кооперативного апарату і скороченню мережі централізованої робітничої кооперації (ЦРК), накреслив заходи для пожвавлення роботи крамничних комісій (крамкомів)*, зобов'язав Окружну раду професійних спілок (ОРПС) ширше залучати профспілкові маси до проведення цієї роботи²¹. Конотопський ОСК зобов'язав фракції ЦРК і Бахмачського робкоопу вжити необхідних заходів для зниження цін згідно з вказівками партії²².

Для проведення зниження цін парторганізації залучили членів профспілок, Рад, комсомолу, кооперативну громадськість. У березні 1927 р. на нараді Всеукраїнських комітетів професійних спілок прийнято рішення про активізацію роботи профспілок у справі зниження цін²³, а в квітні того ж року X Всеукраїнський з'їзд Рад висловив упевненість в успішному проведенні цього заходу²⁴. З цією метою під керівництвом партійних організацій проводилися обстеження торговельних організацій, виявлялися недоліки і визначалися шляхи їх ліквідації, широко здійснювався партійний і громадський контроль над сферою обслуговування.

У ході перевірок партійними органами республіки проведення зниження цін у травні—червні 1927 р. були відзначені перші успіхи на місцях. У Дніпропетровську, наприклад, на 15 травня в середньому були знижені ціни по 350 найменуванням товарів на 10,5% при плані 10%, відповідно в Києві (на 1 травня)—7—8%, у Кременчуці—від 8,5% до 13% і т. ін.²⁵ Партійні організації спрямовували свої зусилля на постійне спрощення виробничого і торговельного апарату, розглядаючи проблему цін, як складову частину партійної роботи в системі робітничої споживчої кооперації.

Перехід до соціалістичної індустріалізації народного господарства супроводжувався посиленням класової боротьби в країні. Особливо вона загострилася в зв'язку з хлібозаготівельною кампанією 1927/28 року. Загальне відставання дрібнотоварного сільського господарства поглиблювалося через недорід на півдні України. Куркулі, у яких були надлишки хліба, відмовилися продавати його по державних цінах, з ними разом виступали міські спекулянти й скупники. Скрізь попит на хліб перевищував пропозицію. В цих умовах з'явилася необхідність тимчасово запровадити нормування постачання. У 1928 р. карткову систему на хлібні продукти запровадили в Одесі, Херсоні, Дніпропетровську, Харкові, Маріуполі, а в 1929 р. і в інших містах, спочатку на продовольчі товари, а пізніше й на деякі промислові²⁶. «Запровадження карткової системи на хліб та інші продукти,—вказувалося в матеріалах листопадового (1934 р.) Пленуму ЦК ВКП(б),—було не тільки необхідне, але й становило протягом останніх років

²⁰ Там же.—27, 29 берез.

* Крамничні комітети (крамкоми) створювалися при правліннях ЦРК, міських і сільських споживчих товариствах і великих торговельних точках як допоміжний орган для здійснення контролю за роботою магазинів на громадських засадах із профспілкового та кооперативного активу.

²¹ Парт. арх. Чернігів. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 393, арк. 18—20.

²² Парт. арх. Сумськ. обкому Компартії України, ф. 404, оп. 1, спр. 1094, арк. 44—49.

²³ Комуніст.—1927.—16 березня.

²⁴ Там же.—13 квіт.

²⁵ 10%-не зниження цін мусить бути виконано повністю: Редакційна.—Комуніст.—1927.—19 трав.

²⁶ История Украинской ССР: В 10 т.— Киев, 1984.— Т. 7.— С. 284.

найважливішу умову поліпшення постачання робітників... Постачання робітникам хліба провадилося по твердих державних цінах»²⁷.

В умовах соціалістичної індустріалізації зростали ряди робітничого класу. З кінця 1925 р. по 1928 р. кількість робітників і службовців, зайнятих у важкій промисловості України, збільшилась з 570,6 тис. до 687,5 тис. чоловік. Зростала кількість членів робітничої кооперації. У 1926 р. в ній було 840 тис. пайщиків, а в 1928 р.— 1500 тис.²⁸

Зростання робітничого споживання вимагало збільшення торговельної мережі, особливо в робітничих селищах і навколо промислових підприємств. У 1928/29 фінансовому році було заплановано освоїти 10 млн. крб. на будівництво магазинів, ларків та інших торговельних організацій у системі робітничої споживчої кооперації. Частину цих коштів планувалося одержати від промислових підприємств²⁹. Партійні організації на місцях взяли під неослабний контроль поліпшення робітничого постачання. Так, у липні 1928 р. бюро Куп'янського ОПК обговорило питання про роботу міського споживчого товариства і вказало на необхідність споживчої кооперації посилити роботу для більш повного забезпечення споживача продуктами харчування і збільшити торговельну мережу³⁰. Через рік секретаріат Куп'янської ОПК перевіряв виконання рішення, відзначив поліпшення постачання трудящих міста за рахунок якості обслуговування і збільшення торговельних одиниць з 9 до 15. Разом з тим він орієнтував комфракцію міського споживчого товариства на дальше поліпшення постачання споживача товарами першої необхідності³¹.

Для поліпшення постачання Луганська ОПК в жовтні 1929 р. створила окружну комісію для керівництва плановим постачанням робітників округу³². Завдяки допомозі ОПК, Запорізький Центральний робітничий кооператив у 1929 р. збільшив поставку пайщикам овочів і картоплі і охопив їх на 40%, проти 12% у 1927 р. Збільшення завезення продуктів сприяло зниженню цін на ринку, що значно економило бюджет робітників³³.

Контроль за діяльністю робітничої кооперації з боку громадськості здійснювався через кооператбюро, які організовувалися згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про масовий контроль над роботою споживкооперації»³⁴. Вони створювалися на всіх підприємствах і установах системи споживчої кооперації в складі 5—7 чол. залежно від кількості пайщиків. Основні завдання кооператбюро полягали в контролі за діяльністю торговельних організацій для ліквідації черг, боротьби із втратами і псуванням продуктів, зниженням цін та ін.³⁵

У 1928/29 фінансовому році помітно зміцніли кооперативні товариства, більш ніж у два рази зросла кількість пайщиків порівняно з 1926/27 р. Процент кооперування дорослого міського населення збільшився за 1926—1929 роки більше ніж у 2,3 раза. На 1 жовтня 1929 р. пайовий внесок у міській робітничій кооперації становив 1,17 крб. проти 0,46 крб. у 1926 р. Усе це сприяло господарському зміцненню робітничої кооперації. Споживча кооперація ставала основною товаро-провідною системою республіки. Питома вага кооперації у роздрібній торгівлі України у 1928/29 році становила 61% проти 32% у 1925/26 р.³⁶

²⁷ КПРС в резолюціях...— Т. 5.— С. 190.

²⁸ Нариси історії Комуністичної партії України.— С. 369, 370.

²⁹ Кооперація заходжується навколо розгортання, торговельної сітки.— Комуніст.— 1928.—2 серп.

³⁰ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 201, арк. 64—65.

³¹ Там же, спр. 264, арк. 109—110.

³² Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 1068, арк. 54.

³³ Єгоров. Робітнича кооперація завойовує ринок.— Комуніст.— 1928.—17 жовт.

³⁴ Правда.— 1930.—8 сент.

³⁵ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 18, оп. 1, спр. 81, арк. 192.

³⁶ Споживча кооперація Української РСР.— С. 47.

Важливою сферою діяльності робітничої споживчої кооперації в справі постачання населення було хлібопечення. У системі міської робітничої кооперації України на 1 жовтня 1926 р. було 6 хлібозаводів і 264 хлібопекарні, а на 1 жовтня 1929 р. відповідно 16 і 360. За цей час випуск продукції збільшився в три рази, що дало змогу робітничій кооперації повністю забезпечити своїх працівників хлібобулочними виробами³⁷. Кооперативні організації здійснювали реконструкцію хлібопекарських підприємств, розгортали будівництво нових механізованих хлібозаводів і напівмеханізованих пекарень. Розвиток виробничо-технічної бази забезпечувало зростання випуску продукції, підвищення її якості, а це, в свою чергу, сприяло витісненню приватника із сфери хлібопечення.

Одним із джерел збільшення товарних фондів, необхідних для задоволення потреб трудящих, була виробнича діяльність споживчої кооперації. На 1 жовтня 1928 р. на Україні в її системі було 634 підприємства мукомельної, кондитерської, консервної та інших галузей харчової промисловості³⁸. У підвищенні життєвого рівня робітників важливу роль відігравали створювані споживчою кооперацією підприємства побуту — пральні, ремонтні майстерні, перукарні, дошкільні заклади.

У 1928 р. наша країна успішно завершила відбудову економіки, нагромадила необхідні засоби для проведення соціалістичної реконструкції в широких масштабах і виконання першого п'ятирічного плану. Перед споживчою кооперацією постало завдання продовжити роботу по підвищенню життєвого рівня робітників, бо «...без правильної організації робітничого постачання не можна добре налагодити процес виробництва і мати максимум результатів від нього», — писала газета «Комуніст» 28 червня 1929 р. Робітнича кооперація ставала господарським центром, який організовував трудящі маси міста для колективного постачання, створення нового побуту, зрештою, створення нового суспільного ладу.

Грудневий (1930 р.) Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) вимагав від споживчої кооперації «перебудувати свою роботу в бік безумовного забезпечення насамперед найважливіших ділянок соціалістичного будівництва»³⁹. Споживча кооперація зобов'язана була брати активну участь у справі поєднання постачання з виконанням виробничих планів, підвищенням продуктивності праці, боротьбою з плинністю робочої сили і заохоченням соціалістичних форм організації праці (соціалістичне змагання, ударництво і т. ін.).

З метою задоволення запитів робітників найважливіших об'єктів будівництва, індустріальних центрів з ініціативи партії в системі робітничої кооперації з 1931 р. почалася організаційна перебудова: замість центральних робітничих кооперативів, які обслуговували робітників усіх підприємств одного міста, створювалась система самостійних закритих робітничих кооперативів (ЗРК), які покликані були обслуговувати робітників найбільших підприємств міста окремо. Робітників невеликих підприємств обслуговувала мережа спеціальних закритих розподільників. Така організація створювала реальні умови для «...проведення класового принципу при розподілі основних нормованих продуктів та промтоварних фондів і відповідно до ролі і значення окремих виробничих одиниць»⁴⁰, — відзначив грудневий (1930 р.) Пленум ЦК КП(б)У.

Закритий робітничий кооператив реально пов'язував свою роботу з життям свого підприємства. При розподілі товарних фондів запроваджувалась диференціація за значимістю підприємств, окремих це-

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.— С. 51.

³⁹ КПРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 482.

⁴⁰ Компартия України в резолюціях...— Т. 1.— С. 703.

хів і ін. Для стимулювання соціалістичних форм праці створювалися фонди заохочення кращих цехів, бригад, окремих робітників. На ЗРК покладалося завдання максимального використання місцевих можливостей у справі найбільш повного задоволення потреб робітників у продуктах харчування і, насамперед, овочами. Для цього за допомогою громадськості ЗРК повинні були розгорнути городню кампанію, створювати власні підсобні господарства.

Партія звертала увагу парторганізацій і всіх комуністів, що працювали в системі споживчої кооперації, на якість обслуговування трудящих. Грудневий (1930 р.) Пленум ЦК КП(б)У вказав на необхідність «звернути особливу увагу на питання якості роботи кооперації, насамперед на раціоналізацію і кращу постановку відпуску товарів (попередня розкладка, доставки товарів додому)...»⁴¹.

Успіхи в галузі господарського будівництва поставили перед робітничою кооперацією завдання поступового переходу в справі продовольчого постачання від форм індивідуального споживання до громадського харчування. Для поліпшення роботи цих підприємств партія і уряд прийняли рішення про виділення громадського харчування в самостійну секцію споживчої кооперації з окремим пайовим капіталом і балансом⁴². ЦК КП(б)У прийняв відповідне рішення про передачу споживчої кооперації Укрхарча і виділення громадського харчування в окрему госпрозрахункову одиницю Вукоопспілки⁴³.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи поліпшення громадського харчування»⁴⁴ були розроблені заходи для поліпшення роботи їдалень, підготовки кадрів для громадського харчування, зміцнення його матеріально-технічної бази з тим, щоб за 2—3 роки довести кількість тих, що обслуговуються громадським харчуванням, до 25 млн. чоловік⁴⁵. Для здійснення поставлених партією перед споживчою кооперацією завдань необхідно було зміцнити парторганізацію, змінити їхню структуру відповідно до організаційних змін у системі споживчої кооперації.

У квітні 1932 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про партроботу на підприємствах громадського харчування»⁴⁶. Міські й заводські партійні комітети зобов'язувалися зміцнити керівництво низовими парторганізаціями харчопрому, організувати на фабриках-кухнях і розподільниках, а також у найбільших їдальнях самостійні партосередки. Партійні осередки фабрик-кухонь, їдалень, які обслуговували робітників одного підприємства, підпорядковувалися відповідному заводському партійному комітетові. Осередки підприємств харчопрому, що обслуговували кілька підприємств, підпорядковувалися безпосередньо міському комітетові партії.

Постановою були також визначені завдання партійних організацій підприємств громадського харчування: брати активну участь у виконанні промфінплану, контролювати роботу їдалень, добиватися впровадження госпрозрахунку і переведення працівників харчопрому на прогресивну оплату праці, підняти авангардну роль партгрупи і кожного члена партії, розгорнути конкретну боротьбу за оволодіння новою технікою і підготовку кадрів.

Ще раніше почали створюватися цехові партосередки при кожному ЗРК з партійними групами в кожній окремій господарській одиниці системи споживчої кооперації. Усе це сприяло активізації членів партії в рішенні господарських питань кооперативів.

⁴¹ Там же.

⁴² Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам.— Т. 2.— С. 304.

⁴³ Компартия Украины в резолюциях...— Т. 1.— С. 704.

⁴⁴ КППРС в резолюциях...— Т. 5.— С. 347—352.

⁴⁵ Там же.— С. 351.

⁴⁶ Комуніст.—1932.—14 квіт.

У зв'язку з реорганізацією робітничої кооперації кількість міських робітничих кооперативів збільшилась. Якщо на 1 січня 1930 р. їх налічувалося 240, то в 1934 р.— 784, з них 496 — закритих. Одночасно зросла мережа роздрібної торгівлі. У 1929 р. у містах налічувалося 5696 магазинів і 2284 лотків і ларків, а в 1932 р. відповідно — 10 640 і 5496 одиниць. Поряд з розширенням мережі роздрібної торгівлі кооперативні організації приділяли велику увагу спрощенню руху товарів і їх поставкам у необхідних кількостях і відповідному асортименті. Цьому сприяло створення міжрайонних баз, на яких здійснювався відбір товарів для низових торговельних підприємств. На Україні в 1932 р. було організовано 51 міжрайбазу⁴⁷.

Партійна організація України почала більше приділяти уваги підготовки кадрів з числа комсомольців і молоді через мережу навчальних закладів і короткотермінових курсів. До цього часу система споживчої кооперації України не мала своїх навчальних закладів. У 1930 р. почала створюватись мережа кооперативних інститутів, шкіл, що стали основною базою для поповнення кооперативних організацій і підприємств новими спеціалістами. У 1933 р. споживча кооперація України вже мала 4 інститути з робітфаками, 20 технікумів, 42 школи масових професій, діяла мережа короткотермінових курсів, на яких з 1930 по 1933 р. було підготовлено 127 800 кооперативних працівників⁴⁸.

Партійні організації широко залучали пайщиків до керівництва справами кооперативів. Пайщики брали участь у роботі правлінь, ревізійних та інших комісій громадсько-масового контролю, в загальних зборах членів товариств і зборах уповноважених, на яких вирішувалися найбільш насущні питання організаційної, фінансово-господарської діяльності кооперативів. Це відіграло істотну роль у вихованні громадської активності мас, у поліпшенні постачання робітників.

Перевірка діяльності партосередків, що проводилася в листопаді — грудні 1931 р. в республіці партійними органами показала, що партія веде неослабну боротьбу за ліквідацію відставання в роботі кооперації, за правильну організацію постачання, що є найважливішою ланкою налагодження правильного товарообороту і розгортання радянської торгівлі.

Стало поширеним обслуговування споживачів безпосередньо на виробництві. Закриті робітничі кооперативи в Харкові «Хімік», «Серп і Молот», деякі магазини ЗРК Дніпропетровського заводу ім. Петровського залишали частину продуктів у магазинах, а частину везли на свої підприємства для обслуговування робітників безпосередньо на виробництві, насамперед тих робітників, що жили на периферії.

Поряд із соціалістичним змаганням всередині кооперативних одиниць дістало поширення змагання між магазинами закритих робітничих кооперативів і цехами заводів. Партосередки включилися в боротьбу за перехід кооперативних установ на госпрозрахунок. Проводилася серйозна організаторська робота. У зв'язку з рішеннями партії при ЗРК і галузевих об'єднаннях була організована мережа партійних осередків на місці раніше існуючих партійних колективів. У Дніпропетровську замість партколективу ДЦРК з охопленням 440 комуністів було створено 14 партосередків при основних галузевих об'єднаннях; у Сталіно — 18 партосередків і 45 партгруп. У Харкові замість партколективу ЦРК були створені самостійні осередки з партгрупами по галузевій спеціалізованій мережі: бакалійно-гастрономічний осередок з 46 комуністами, готового одягу — 11, галантереї — 13, кондитерська — 8 та ін. Для зміцнення партпрошарку в робітничій споживчій кооперації в робкоопи Дніпропетровська і Донбасу було відряд-

⁴⁷ Споживча кооперація Української РСР.— С. 55, 56, 57.

⁴⁸ Там же.— С. 63.

жено 137 комуністів і 99 комсомольців. ЗРК поповнювалися комуністами, головним чином вихідцями з робітничого середовища, що сприяло посиленню впливу робітничого класу на діяльність робітничої кооперації. Комуністи і комсомольці в переважній більшості займали керівні посади, входили до складу правлінь, працювали завмагами та ін. В результаті виконаної роботи в робітничій кооперації значно збільшився партійний прошарок⁴⁹.

Активізували діяльність по керівництву робітничою кооперацією заводські партійні комітети більшості великих промислових підприємств України — заводів ім. Петровського, ім. Леніна, «Комінтерн» (Дніпропетровськ), комбінату ім. Марті (Миколаїв), заводів Харкова, Сталіно та ін.⁵⁰

У зв'язку з перебудовою роботи споживчої кооперації за робкоопами збереглися приміські сільськогосподарські підприємства, збільшувалися посівні площі, створювалися нові молочнотоварні і свиноферми. На кінець 1931 р. в системі споживчої кооперації України всі сільськогосподарські підприємства були об'єднані в 33 агрокомбінати і 55 сільськогосподарських секцій робкоопів. Усі сільськогосподарські підприємства мали комбінований універсальний характер (по 2—3 галузі сільського господарства)⁵¹. У 1932 р. у розпорядженні приміських господарств було 97 тис. га городів і 295 тис. га орної землі. Поголів'я великої рогатої худоби на фермах робітничої кооперації становило 45 тис. голів, майже 50 тис. свиней. Для поліпшення постачання робітників крім централізованих ресурсів було виділено десятки тисяч тонн молока, сотні тисяч тонн овочів, майже 60 тис. т картоплі⁵².

З метою дальшого поліпшення обслуговування робітників і найбільш правильного розподілу товарних ресурсів Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) 4 грудня 1932 р. прийняв постанову «Про розширення прав заводууправлінь у справі постачання робітників і поліпшення карткової системи»⁵³. Постановою передбачалося на базі великих робітничих кооперативів створювати відділи постачання, а решта закритих робітничих кооперативів залишилися в системі споживчої кооперації, але посилювалося керівництво ними з боку заводууправлінь. Таким чином значна частина закритих робітничих кооперативів перетворювалася в державні торговельні організації. В 1935 р. в містах робітничі споживчі організації ліквідувалися, а їхня торговельна мережа передавалася в систему Наркомвнторгу СРСР.

Таким чином, у досліджуваній період робітнича споживча кооперація відіграла важливу роль у підвищенні матеріального добробуту трудящих, у вирішенні соціально-економічних проблем. Здобутки робітничої споживчої кооперації відображали загальні успіхи в реконструкції народного господарства. Вони свідчили про правильність економічної політики Комуністичної партії України, були результатом цілеспрямованої організаторської і керівної роботи партії.

Досвід партійного керівництва робітничою споживчою кооперацією в справі постачання населення має актуальне значення і в наш час. Хоча в нинішніх умовах існують інші шляхи забезпечення міського населення продовольчими і промисловими товарами, величезне значення має залучення колективів самих промислових підприємств до справи поліпшення постачання робітників і службовців, встановлення прямих контактів із поставщиками продуктів з села, широке залучення робітників до контролю за постачанням та ін.

⁴⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 1683, арк. 129—139; Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 23, арк. 190.

⁵⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 1683, арк. 100—106.

⁵¹ Там же, арк. 162—163.

⁵² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 291—292.

⁵³ Правда.—1932.—5 дек.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

Як підкреслено в Постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років в Росії», необхідно «широко відзначити 80-річчя Першої російської революції як знаменну подію в історії партії і країни, світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху»¹.

В Погребській восьмирічній школі на Київщині проведено значну роботу по відзначенню цієї дати. Одним з основних складових компонентів її став пошук, проведений членами експедиційного загону в рамках Всесоюзної туристсько-краєзнавчої експедиції піонерів та школярів «Моя Батьківщина — СРСР». На своїх заняттях червоні слідопити вивчали тему «Події першої російської революції на Васильківщині».

Спочатку ми звернулися до документальних матеріалів. Із збірника «Революція 1905—1907 рр. на Україні» дізналися про те, що в 1905 р. у с. Мар'янівка відбулося повстання селян, його жителі відмовилися працювати на поміщика, вимагали підвищення плати тощо².

Цікаві відомості вдалося відшукати й у книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Київська область».

Опрацювавши ці матеріали, слідопити написали листа до працівників Державного історичного архіву УРСР з проханням подати їм кваліфіковану допомогу. Одержані від них документи дали можливість з'ясувати, що в грудні 1904 р. у Василькові поліція виявила 270 прокламацій «До запасних» та 301 прокламацію «Для чого повинен вмирати російський солдат». В них розкривалася антинародна сутність російсько-японської війни, було показано, кому вона вигідна і що несе простому солдатіві. В листівках пролунав заклик до припинення грабницької війни та повалення самодержавства³.

Звістка про революційні події в Петербурзі та Москві дійшла й до нашого повітового містечка. В жовтні 1905 р. Київське губернське жандармське управління почало розслідування справи жителя Василькова М. Рогового, який був обвинувачений в переховуванні прокламацій «Як захищають робітники свої інтереси» та «Відкритий лист до київських товаришів-робітників», надрукованих Київським комітетом РСДРП⁴.

Активна діяльність більшовиків у масах сприяла тому, що 25 грудня 1905 р. робітники місцевого шкіряного заводу, який належав капіталісту Вайсбергу, оголосили страйк. Вони вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення ставлення до себе з боку адміністрації. Їх вимоги було задоволено.

Революційна боротьба розгорнулася і в ряді навколишніх сіл. Так, жителі с. Барахти відібрали у поміщиці землю й вирішили її розподілити між собою. Для придушення повстання були викликані регулярні війська. Заворушення мали місце й у с. Ковалівка. Лише за допомогою козаків властям удалося ліквідувати виступ селян с. Саливонки. Один з його керівників був засуджений на заслання у Сибір. Аналогічні виступи трудящих не припинялися і пізніше.

¹ Веч. Київ.— 1985.— 3 січ.

² Революція 1905—1907 рр. на Україні.— К., 1955.— Т. 2.— Ч. 1.— С. 340.

³ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 979, арк. 18—19.

⁴ Там же, спр. 1211, арк. 1—17.

В 1906 р. виступили селяни с. Ксаверівка, які спалили майже всі скирти з обмолоченим зерном. Поліції так і не вдалося розшукати організаторів цієї акції. У селі з'явилися листівки із закликом не виходити на роботу. Єдність дій селян змусила поміщика Браницького піти на певні поступки.

Активно включилися до боротьби проти своїх поневолювачів і жителі Гребінок. У період революції часто палали будівлі, хліба поміщиків Бесідовського, Яворського та інших. Як повідомляв у донесенні своєму керівництву справник, «бунтівники» відкрито заявляли про своє незадоволення існуючим ладом. Поліція організувала негласний нагляд за ними, завела справи на кількох жителів Гребінок за образливі висловлювання на адресу царя.

Для придушення революційного руху власті змушені були тримати у Василькові значний репресивний апарат. Так, у складі повітового жандармського управління налічувалося 20 урядників, 134 стражники, 21 сотський та 40 жандармів⁵.

Після опрацювання документальних та архівних матеріалів слідопити вирішили провести туристичний похід по місцях, пов'язаних з подіями першої російської революції. Вони побували у селах району: у Барахті, Ксаверівці, Гребінках, Саливінках, зібрали цікаві факти, що розповідають про ті зміни, які відбулися за роки Радянської влади. У Василькові школярі відвідали цехи шкіряного об'єднання ім. Жовтневої революції, робітники якого в 1905 р. організували великий страйк. Учні передали до Ленінської кімнати підприємства матеріали з історії героїчної боротьби його трудівників проти самодержавного ладу під час революції 1905—1907 р., Великої Жовтневої соціалістичної революції та їх доблесної праці в роки перших п'ятирічок. З інтересом юні слідопити оглянули місцевий краєзнавчий музей, здійснили поїздку до Києва, побували в Державному історичному музеї УРСР.

Крім цього, члени експедиційного загону підготували усний журнал на тему «Генеральна репетиція Великого Жовтня». Розкриваючи зміст його сторінок («Кривава неділя», «Більшовики і революція», «Перші Ради», «Непереможна територія революції», «Грудневе збройне повстання» та інші), краєзнавці школи активно використовували зібраний ними документальний матеріал.

На піонерських та комсомольських зборах, присвячених 80-річчю першої російської революції, учні виступили з повідомленнями на теми: «Села Васильківщини в роки першої російської революції», «Васильківська організація РСДРП на чолі робітничого руху в революції 1905—1907 років». Члени експедиційного загону підготували повідомлення про міста, в яких відбувалися події 1905—1907 рр., опрацювали відповідну історико-краєзнавчу літературу. Тексти своїх виступів у формі рефератів вони здали до історичного кабінету.

Було здійснено також випуск радіогазети, в якій слідопити розповіли про свої туристичні подорожі, ознайомили учнів з цікавими краєзнавчими матеріалами. Не менший інтерес викликала історична вікторина, присвячена першій російській революції.

Отже, все це допомогло учням поглибити свої знання з даної теми, вдосконалити практичні навички в роботі з документальною та історичною літературою й архівними джерелами. Крім того, члени експедиційного загону освоїли форми краєзнавчої роботи безпосередньо на практиці.

В. Л. БЕЙЛІС (Васильків)

⁵ Там же, ф. 442, оп. 630, спр. 20.

НА ВОДНИХ МАГІСТРАЛЯХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ

Фрагмент документальної розповіді доктора історичних наук, професора Б. І. Цимбала присвячено трудовим і ратним подвигам моряків Чорноморського й Азовського торгового флоту, річковикам Дніпровського та Радянського Дунайського пароплавств в останній період Великої Вітчизняної війни.

Протягом чотирьох місяців, аж до середини серпня 1944 р. гітлерівське командування проводило бойові дії проти радянських військ у районі нижньої течії Дністра. Фашисти робили все можливе, щоб витіснити частини 3-го Українського фронту з захоплених ними плацдармів на правому березі цієї річки. Одночасно противник готував глибоку й досить сильну в інженерному відношенні оборону. Цьому сприяли й природні особливості місцевості, що її утримувало в своїх руках угруповання німецько-фашистських та румунських військ. З заходу її обрамляли Карпати, зі сходу—Чорне море, а впоперек пересікали великі річки — Дністер, Прут та Дунай.

На морі обстановка складалася на користь радянського військового флоту. Визволення на той час Одеси й Кримського півострова значно погіршило позиції противника. Враховуючи це, Ставка Верховного Головнокомандування розробила стратегічну операцію, в якій мали брати участь війська 2-го і 3-го Українських фронтів та Чорноморський флот. Завдання полягало в розгромі німецько-фашистської групи армій «Південна Україна», повному визволенні Радянської Молдавії й виведенні з війни Румунії. Дуже важливо було також зірвати агресивні плани правлячих кіл США та Великобританії щодо закабалення країн Балканського півострова.

Перед Чорноморським флотом, зокрема, було поставлено таку ціль — забезпечити виступ лівого крила 3-го Українського фронту і допомагати розгрому приморської групи противника. Його бійці мали завдати ударів ворожим кораблям і портам, забезпечити форсування Дністровського лиману й висадити тактичні десанти в тилу ворога.

Для виконання поставлених перед моряками завдань Військрада Чорноморського флоту разом з оперативною групою у середині серпня перебазувалася в Одесу¹. Почалася робота по організації участі флоту в операціях, які готувалися штабом 3-го Українського фронту².

Слід підкреслити, що в майбутніх боях командування фронту значне місце відводило морякам Чорноморського торгового флоту. Тому армійські партійно-політичні органи приділяли велику увагу зміцненню бойової співдружності воїнів 46-ї армії з моряками. У складі цієї армії створювалася особлива десантна група для форсування Дністровського лиману. За завданням штабу фронту управління Чорноморського пароплавства відібрало в Одесі для участі в десанті понад 2 тис. найдосвідченіших моряків³. Питаннями їх добору, підготовки й екіпіровки займався начальник Чорноморського пароплавства П. М. Макаренко, заступник начальника відділу кадрів пароплавства В. В. Попов, партторг

¹ Від-ня Центр. військ-мор. арх. СРСР, ф. ШТ, спр. 9572, арк. 2, 26 (далі — Від-ня ЦВМА СРСР).

² Там же, спр. 18 376, арк. 100.

³ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 238, арк. 125.

ЦК ВКП(б) в одеському порту І. А. Сидоров, головний диспетчер порту В. В. Візирів.

Під керівництвом місцевих партійних організацій трудові колективи морського порту й риболовецьких підприємств зібрали, відремонтували й пристосували до перекидання на них військ усі необхідні плавучі засоби. Одночасно готувалися й засоби для висадки військ на важкодоступний берег.

Десантні засоби перекидалися в пункти посадки тільки вночі. Як на березі, так і на воді їх ретельно маскували. Згадуючи про цю великомасштабну десантну операцію, колишній начальник штабу 3-го Українського фронту, згодом Маршал Радянського Союзу С. С. Бірюзов писав: «Нелегке завдання стояло перед моряками. Великі сили сухопутних військ треба було перекинути через водну перепону шириною 11 кілометрів на узбережжя, заздалегідь підготовлене противником у протидесантному відношенні. Щоб здійснити це, потрібні були не лише воля й хоробрість, а й військова хитрість»⁴.

Природно, що штаб 3-го Українського фронту використав ряд тактичних прийомів, щоб полегшити військам форсування лиману. Однак не менш важливу роль у здійсненні цього складного оперативного завдання відіграла бойова співдружність радянських воїнів і моряків транспортно-морського флоту. Чорноморці, добре знаючи місцеві умови плавання, сміливо керували суднами, долаючи широкий Дністровський лиман.

Напередодні висадки дністровського десанту війська 2-го й 3-го Українських фронтів у взаємодії з Чорноморським флотом і Дунайською військовою флотилією розпочали Ясько-Кишинівську наступальну операцію. Одночасно, 20 серпня авіація Чорноморського флоту завдала могутнього удару ворогові в порту Констанца. В бій було кинуте 250 радянських літаків. Вони потопили 5 торпедних катерів та більше 30 інших суден, серйозно пошкодили гітлерівські підводні човни «U-9», «U-24», «U-18», два ескадрені міноносці («Мерешешті» та «Р. Фердінанд»), канонерський човен «Стихи», допоміжний крейсер, транспорт «Ардял» і ще 15 інших кораблів противника. Все це сприяло успішній десантній операції на Дністрі.

Форсування лиману почалося в ніч на 22 серпня. Полк літаків У-2 262-ї нічної бомбардувальної авіадивізії до світанку подавляв вогневі ворожі точки й прожектори на західному узбережжі лиману в районі висадки десанту. Для полегшення виходу його частин в заздалегідь намічених пунктах нічні бомбардувальники створили вогнища пожеж. Шумом своїх моторів літаки маскували підхід десантних загонів та їх висадку⁵. Під прикриттям нічних бомбардувальників катери, висадивши десант, поверталися до східного узбережжя для перекидання через лиман військових вантажів.

Десантники зайняли місто Акерман (нині — Білгород-Дністровський) і рушили далі, на південний захід. До кінця дня в тил 3-ї румунської армії вийшли частини 46-ї армії. Вранці 24 серпня кораблі Дунайської військової флотилії висадили десант у районі Жебріян, частина з них вийшла в дельту Дунаю. Оточені з суші й блоковані з моря війська 3-ї румунської армії капітулювали. Решта розгромленого і дезорганізованого угруповання 6-ї німецько-румунської армії, що дислокувалася на узбережжі Чорного моря, змушена була відступити на південь від дунайського гирла⁶.

23 серпня під впливом перемог Радянських Збройних Сил у Бухаресті відбулося повстання, яке очолила Комуністична партія Румунії. Фашистський уряд Антонеску було повалено. 24 серпня Румунія оголосила війну Німеччині.

⁴ Бірюзов С. С. Суровые годы.— М., 1966.— С. 385.

⁵ Арх. М-ва оборони СРСР, ф. 370, оп. 6518, спр. 446, арк. 52, 83—85.

⁶ Від-ня ЦВМА СРСР, спр. 17 607, арк. 3.

З переходом Румунії на бік союзників гітлерівський флот, що базувався на Чорному морі, позбавився своїх баз. Окупанти не могли скористатися портом Констанци, оскільки війська 3-го Українського фронту вийшли на окраїни цього міста. Не могли вони розраховувати й на порти в Бургасі та Варні, де проти них із зброєю в руках активно виступали болгарські патріоти. Тому 28—30 серпня 200 невеликих кораблів фашистського військово-морського флоту було потоплено, серед них 4 торпедні катери, 14 катерів-тральщиків, 14 мисливців за підводними човнами, 60 самохідних десантних барж, 25 риболовецьких катерів особливої конструкції та 6 плавучих батарей⁷.

Раніше гітлерівці нерідко проводили свої кораблі через турецькі протоки. Однак у 1944 р. уряд Туреччини, зайнявши щодо Німеччини ухильну позицію, почав обмежувати вільні дії фашистів у районі проток⁸. Так, коли 5 червня їхній військовий транспорт «Кассель» зробив спробу вийти з Чорного моря через Босфор в Егейське море, з цього нічого не вийшло. Турки затримали його як замаскований військовий корабель⁹. Не одержавши дозволу турецького уряду на вихід через протоки, фашистське командування віддало наказ потопити ще кілька зосереджених у районі Босфору гітлерівських кораблів, у тому числі 4 самохідні баржі. Так само вчинили й екіпажі трьох підводних човнів, які перебували біля анатолійських берегів. Самі підводники були інтерновані турецькими властями¹⁰.

Отже, восени 1944 р. безславно закінчився «Дранг нах остен» німецько-фашистського військового флоту.

* * *

Півроку відділяли описані вище події від остаточної перемоги радянських військ над фашистськими ордами. Йшов великий наступ на всіх фронтах, почалося визволення народів Східної та Південно-Східної Європи.

Війська 3-го Українського фронту з боями йшли вгору по течії Дунаю. Разом з його бійцями, допомагаючи їм долати водні перепони, переправляти з берега на берег особовий склад і бойову техніку, вперед рухалися і моряки транспортного флоту. На Дунай, зокрема, було відряджено велику групу спеціалістів Чорноморського та інших водних басейнів країни. З Одеси в Ізмаїл прибули капітани далекого плавання В. Баглай, М. Григор, Д. Кнаб, Р. Сліпко, Т. Римкус, диспетчери Я. Болек та О. Ковбаснян. Управління Каспійського пароплавства послало на допомогу дунайцям капітанів І. Москаленка, В. Миронова, В. Хомякова, А. Шульгу та інших¹¹.

За допомогою досвідчених спеціалістів на Дунаї було налагоджено справу перевезень вантажів з портів у нижній його течії аж до Відня, а далі й у порти Німеччини. Велика заслуга в цьому належала колективу Радянського Дунайського пароплавства, яке було створене 14 жовтня 1944 р. в Ізмаїлі на базі трофейного флоту¹². На перших порах йому доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Становище утруднювалося постійною мінною небезпекою, яка створювалася не тільки відступаючим противником, а і союзниками СРСР. Відомо, що 28 травня 1944 р. у газеті «Нью-Йорк геральд трибун» з'явилася інформація про те, що «англійські льотчики вдруге мінують Дунай»¹³. Отже, міни вони ставили там і раніше. Але тоді радянські судна ще не йшли по цій водній магістралі.

⁷ Там же, бібліотека, інв. № 473, с. 60.

⁸ См.: Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1983.— Т. 2.— С. 129.

⁹ Від-ня ЦВМА СРСР, бібліотека, інв. № 410, арк. 38.

¹⁰ Там же, арк. 60.

¹¹ Парт арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 238, арк. 115.

¹² Там же, ф. 4980, оп. 6, спр. 102, арк. 31.

¹³ Від-ня ЦВМА СРСР, бібліотека, інв. № 490, арк. 17.

Авіація США за два тижні до форсування гирла Дунаю радянською флотилією під командуванням контр-адмірала С. Г. Горшкова також почала ставити з літаків «Лібейтор» індуктивні міни, але вже в середній течії річки, хоч ніякої оперативної необхідності в цьому не було. Так, у районі Вилкового міни ставилися за добу до вступу Румунії у війну з Німеччиною і через чотири дні після початку наступу радянських військ на Турну-Северин і Белград¹⁴. Загалом протягом квітня — вересня англо-американські літаки поставили на Дунаї близько 2500 мін¹⁵.

Не виключена можливість, що частину цих мін течією річки було винесено в Чорне море і до мін, поставлених там гітлерівцями, додалися ще й англо-американські. Мінна небезпека на комунікаціях зросла. 28 травня 1945 р. в районі Констанци підірвався на міні американський транспорт «Глен бенк». На переході Одеса — Констанца дістав пошкодження під час вибуху міни транспорт (теж американський) «Аттлборо-Вікторі». Наскочило на міну й транспортне судно США «Нью-Ерн-Вікторі». Потонули, підірвавшись на мінах, і радянські чорноморські судна — танкер «Фірус», баржа «Л-2», а також канонерський човен «Аракс»¹⁶.

Природно, що все це ускладнювало морські перевезення. Оскільки Червона Армія вела успішні бойові дії проти фашистських загарбників, визволяючи придунайські країни, потреби в транспортуваннях для фронту по Чорному морю й Дунаю збільшувалися. У першій половині 1945 р. переважали перевезення продовольства для радянських військових частин, що діяли на Балканах, в Австрії та Угорщині. З цією метою порт в Одесі використовувався як порт навантаження і Констанца — як порт вивантаження¹⁷. Потім вантажі йшли до фронту по залізниці.

Це одна лінія постачання радянських військ. Друга лінія — порти на Дунаї.

Дунайські порти використовувалися для перевезень військових вантажів слідом за наступаючими частинами. Спішно відходячи, гітлерівці повністю зруйнували навігаційні об'єкти на Дунаї, підірвали майже всі мости¹⁸, знищили обладнання багатьох річкових портів, вивели з ладу локомотиви й потужні буксири, що проводили судна через тіснину в Сипському каналі — так звані Залізні Ворота¹⁹.

В ході відступу німецько-фашистські загарбники евакуювали награбовані цінності вгору по течії Дунаю — до портів Пассау та Регенсбурга. Однак вивезти їх вони не змогли. У районі Залізних Воріт патріоти Югославії перепинили їм шлях²⁰. Вони замінували русло Дунаю поблизу Мохача. В результаті до середини серпня плавання суден по річці було припинено. Крім того, робітники майже всіх середньодунайських портів саботували спроби окупантів налагодити судноплавство по річці²¹.

Тоді окупанти спробували пробитися через застави сербських партизанів. Однак, зазнавши й тут поразки, вони змушені були потопити свої баржі з вантажами в районі Турну-Северина. Ще сутужніше їм стало, коли на початку вересня 1944 р. радянські війська з'єдналися в районі Залізних Воріт з бійцями 14-го корпусу Народно-визвольної армії Югославії²². Водна магістраль стала для ворогів зовсім недоступ-

¹⁴ Красная звезда.— 1962.— 13 авг.

¹⁵ Брирюзов С. С. Указ. соч.— С. 434.

¹⁶ Від-ня ЦВМА СРСР, ф. 83, спр. 17788, арк. 30 зв.

¹⁷ Там же, арк. 16.

¹⁸ Nas Dupaj (Братіслава).— 1960.— 1 арг.

¹⁹ См.: Юнкевич В. В., Капикраян Л. Я. и др. Дунай и дунайское судоходство.— М., 1952.— С. 98.

²⁰ Від-ня ЦВМА СРСР, бібліотека, інв. № 8046, арк. 15.

²¹ Nas Dupaj.— 1959.— 29 aug.

²² Семиряга М. И. Антифашистские народные восстания (очерки).— М., 1965.— С. 31.

ною. Тому на різних її ділянках у середній і нижній течях вони пустили на дно ще близько 600 самохідних і несамохідних суден з награвованими вантажами²³.

Поступово Дунай перетворювався у важливу транспортну магістраль, по якій безперервно переправлялися вантажі для фронту. Радянські війська, які на той час вийшли до південних кордонів Чехословаччини, Австрії і, згодом, Німеччини, одержували все необхідне для успішного ведення бойових дій.

Стан справ з перевезеннями вантажів по Дунаю значною мірою залежав від роботи транспортного флоту на Чорному морі, і зокрема, від роботи одеського порту. Вже в четвертому кварталі 1944 р. він прийняв близько 300 великих суховантажних і нафтоналивних суден. Докери перевантажили майже 250 тис. т вантажів, більшість з яких призначалася 3-му Українському фронту²⁴ й переправлялася в дунайські порти.

До початку навігації 1945 р. в складі колективу Радянського Дунайського пароплавства вже налічувалося близько 5 тис. чол.²⁵ Під керівництвом партійних організацій вони здійснювали величезну роботу не лише по перевезенню вантажів для фронту, а й по відновленню портів, судноремонтних заводів, гідротехнічних споруд.

На той час між чорноморськими портами відновилися й планові перевезення. Було запроваджено чіткі графіки руху суден і з військими, і з народногосподарськими вантажами. З цією метою Чорноморське пароплавство організувало чотири постійні лінії. На першу з них Батумі — Поті — Одеса стали судна «Калинин», «А. Серов» та «Димитров». Вони перевозили переважно зерно, а також імпортні та деякі інші вантажі²⁶. Друга лінія з'єднувала Новоросійськ, Поті і Батумі, третя — Батумі, Туапсе та Одесу. На комунікація між портами Кавказу та Одесою працювали танкери «Москва», «Совнефть», «Передовик» и «Стахановец». Їх екіпажам доручалося забезпечувати потреби 3-го Українського фронту, Дунайської військової флотилії, а також постачати паливо у визволені райони півдня України й Молдавію. Четверта лінія перевезень зв'язувала Одесу з Констанцою, Варною і портами Дунаю²⁷.

По всіх цих лініях, особливо по четвертій, до останнього дня війни йшло транспортування вантажів для фронту. Так, з листопада 1944 р. екіпажі дунайських річковиків перевезли близько 200 тис. т вантажів, у тому числі безпосередньо для 3-го Українського й інших фронтів понад 88 тис. т²⁸. Особливо успішно працювали екіпажі буксирів «Кеймах» (на чолі з капітаном Б. Живелем), «Северин» (капітан А. Арважитіс) та «Жиул» (капітан О. Діліопакі). Команди цих суден постійно перевиконували встановлені для них норми перевезень військових вантажів, завжди своєчасно доставляли їх, економлячи при цьому паливо, мастильні матеріали й кошти²⁹. Загалом за роки війни суднами морського флоту в районі чорноморського театру бойових дій було перевезено, за неповними даними, 2 642 267 т військових вантажів, близько 2 млн. солдатів і офіцерів, 1720 танків, понад 40 600 автомашин, 7542 гармати тощо³⁰.

За самовіддану працю в роки Великої Вітчизняної війни майже 14 тис. радянських моряків торгового флоту були нагороджені орденами й медалями. Високих нагород Батьківщини удостоєно більш як 8460 працівників річкового транспорту країни, які внесли значний вклад у перемогу над гітлерівською Німеччиною.

Є. І. ЦИМБАЛ (Одеса)

²³ Парт. арх. Одеськ. обкому. Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спір. 102, арк. 31.

²⁴ Там же, спір. 99, арк. 6.

²⁵ Там же, спір. 238, арк. 115.

²⁶ Від-ня ЦВМА СРСР, ф. 10, спір. 18 283, арк. 213.

²⁷ Там же, арк. 215, 216.

²⁸ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спір. 99, арк. 45.

²⁹ ФООДА, ф. Р-751, оп. 1, спір. 14, арк. 323.

³⁰ Підраховано автором за архівними даними.

ТРАДИЦІЇ Й СУЧАСНІСТЬ

*Робочий клас Української ССР:
традиції и сучасність.*

Київ, изд-во Наукова думка, 1986.—239 с.

Автори рецензованої монографії поставили перед собою важливе завдання — показати на матеріалах республіки, як виникли і розвивались кращі традиції робітничого класу, яку роль вони відіграли у революційних битвах за встановлення диктатури пролетаріату, у перетворенні країни на соціалістичних засадах.

Аналіз дослідниками чисельності робітників у провідних галузях промисловості, а також містах і губерніях України свідчить про неухильне збільшення кількості трудового населення, яке потрапляло під безпосередній вплив пролетарських колективів окремих підприємств, їх революційних традицій. Постійними носіями останніх були потомствених кадрів пролетарі, які на початку ХХ ст. становили 84% робітників (с. 19). Революційний вплив на селянство справляли сільськогосподарські робітники, кількість яких досягала 1,5 млн. чол., що становило 42,8% всіх наймитів країни.

Використовуючи переконливий фактичний матеріал з історії революційного руху на Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст., автори простежують процес зародження таких традицій пролетаріату, як колективізм, взаємовиручка, протест проти приниження особистої гідності робітників. Зародження пролетарських організацій, марксистських гуртків, проведення перших мавівок свідчили про зростання організованості та свідомості пролетаріату, що, зрештою, зумовило злиття соціалізму з робітничим рухом.

Значну увагу приділено в монографії діяльності ленінської партії щодо політичного виховання робітників України, зокрема висування з їх середовища організаторів революційної боротьби трудящих — таких, як К. Є. Ворошилов, С. В. Косіор, М. К. Муранов, Г. І. Петровський, та багатьох інших.

З особливою силою революційна творчість пролетаріату України виявилася в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це знайшло своє втілення насамперед в їх участі у діяльності Рад, фабзавкомів, в організації і здійсненні робітничого контролю, у створенні робітничої міліції та Червоної гвардії. Багаторічний досвід класових битв, врахування уроків революції 1905—1907 рр., допомога російського пролетаріату дали можливість робітничому класові України під керівництвом Ленінської партії досягти до Жовтня 1917 р. високого рів-

ня організованості й політичної зрілості, стати справжнім гегемоном мас.

Становлять інтерес наведені в монографії численні дані, що дають уявлення про те, як зміцнювалися існуючі та виникали нові бойові традиції робітничого класу в ході боротьби за перемогу Жовтня та в роки громадянської війни.

Взявши владу в свої руки, робітничий клас, всупереч найпохмурішим прогнозам ворогів, виявив себе дбайливим господарем, здатним виділити із своїх лав талановитих організаторів виробництва. Народжені в робітничому середовищі перші комуністичні суботники, які палко вітав В. І. Ленін, заклали традицію нового, свідомого ставлення до праці, що забезпечувало її високу продуктивність.

У книзі розкрито суть цілого ряду цінних починів, з якими виступили колективи промислових підприємств України. Підтримані Комуністичною партією, вони сприяли зростанню трудової активності робітників. Ударні групи і бригади, виробничі наради, соціалістичне змагання, переक्лики підприємств — ось далеко не повний перелік традиційних форм мобілізації трудящих на якнайшвидше відродження народного господарства республіки після громадянської війни.

Належну увагу приділили автори висвітленню процесу формування передумов для перетворення соціалістичного змагання у справді масовий рух. Незважаючи на достатню вивченість його форм у роки першої п'ятирічки, вони завдяки використанню нових матеріалів змогли дещо уточнити й розширити уявлення читача про них.

З інтересом читаються сторінки, присвячені стахановському рухові, зокрема участі робітничого класу в боротьбі за технічний прогрес, у раціоналізаторстві та винахідничстві тощо. Як зазначається в праці, у серпні 1936 р. в республіці 23,7% робітників залізорудної промисловості, 25,1% — чорної металургії, 31,6% — машинобудування і металообробки були стахановцями (с. 98).

Розкриваючи традиції багатогранної шефської допомоги робітничого класу трудівникам села, автори зазначають, що, починаючи з другої половини 1929 р., вона стала масовою. Взимку і навесні 1930 р. в селах республіки у складі шефських бригад працювали 23,5 тис. посланців заводських колективів і 16,5 тис. робітників радгоспів (с. 104). Автори розповідають про 25-тисячників, про посланців робітничого класу — керівників МТС, а також показують інші форми участі робітників у соціалістичній перебудові сільського господарства, в ліквідації неписьменності як серед селянства, так і у власному середовищі, у формуванні кадрів нової інтелігенції.

У монографії розглянуто роль робітничого класу у втіленні в життя ленінської національної політики партії, зокрема в об'єднанні радянських республік у єдиний союз та в ліквідації їх фактичної нерівності, в розвитку всебічного співробітництва між народами нашої країни. Автори аналізують також зміни, що відбулися за роки соціалістичного будівництва у складі та в соціальному обличчі робітничого класу. Вони показують провідну роль його кадрового ядра, з яким зливалася новоформована частина робітників, та процес засвоєння основних соціальних рис найпередовішого класу сучасності всіма трудящими.

Всебічно досліджено в рецензованій праці вклад робітничого класу республіки в розгром фашистських загарбників. У той тяжкий для нашої Батьківщини час його славні традиції виявилися з особливою повнотою. Масовий добровільний вступ трудящих до Червоної Армії, створення загонів народного ополчення, винищувальних батальйонів та груп сприяння їм — в усіх цих патріотичних починаннях робітничому класові належала провідна роль. З інтересом читаються сторінки про славні бойові діла вихованців виробничих колективів України, які стали Героями та дівчі Героями Радянського Союзу, повними кавалерами ордена «Слава», генералами і адміралами. Активною була участь робітників в антифашистському підпіллі та партизанському русі. Зокрема, у складі народних месників вони становили 35% (с. 143), але їх роль у партизанських загонах і з'єднаннях була значно більшою за питому вагу.

Значне місце в книзі займає висвітлення трудового подвигу робітничого класу в роки війни: перебудова роботи підприємств на військовий лад, евакуація заводів і фабрик і їх розгортання у східних районах, славні справи «гвардійців праці» — двохсотників, п'ятисотників і тисячників. Авторам довелося провести копіткий пошук, щоб у багатонаціональних колективах, сформованих з підрозділів багатьох підприємств, виділити представників Української РСР і розповісти про їх самовіддану працю.

Яскравою сторінкою в літопис трудово-го подвигу радянського робітничого класу ввійшла відбудова зруйнованого фашистами народного господарства. Вона розпочалася ще до закінчення війни (випадок безпрецедентний в історії), в чому переконливо виявилися незаперечні переваги соціалізму. Уже в 1945 р. до ладу стало 33% підприємств, що діяли на Україні до війни (с. 159). Та найбільший розмах боротьби за відродження економіки і культури припав на післявоєнну п'ятирічку.

Автори розкрили суть багатьох трудових починів, з якими виступили в цей час трудівники промисловості, та показали їх поширення у багатьох братніх республіках. Значна увага приділена провідній ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті країни. За три роки (1946—1948 рр.) чисельність профспілок, наприклад, зросла на 40%, а охоплення ними робітників і службовців республіки — з 74% до 80% (с. 179).

Розповідаючи про сучасний етап історії нашої країни, автори показують підвищення суспільно-політичної активності робітничого класу республіки, розглядають спадкоємність і дальший творчий розвиток його кращих традицій, аналізують їх значення для розв'язання нових завдань.

Водночас рецензована монографія не позбавлена окремих неточностей та упущень. Так, на с. 30 автори пишуть, що в 1905 р. страйковий рух досяг рівня масових страйків. Тут, на наш погляд, краще було б використати термін «загальні страйки» (у масштабах міст, районів, усієї країни).

На с. 153 зазначається, що інженер з Донбасу С. С. Макаров, який працював головним механіком шахти №31 у Караганді, винайшов під час війни перший у світі вугільний комбайн. Однак випробування такої машини відбулося ще в серпні 1932 р. на шахті «Альберт» (Кадіївка). Цей комбайн сконструював механік Первомайського рудоуправління А. І. Бухмутський, який був потомственным гірником із 14 років працював на шахті. Він не мав повної середньої освіти, але саме йому вдалося сконструювати машину, що зробила переворот у вугільній промисловості¹.

Автори детально дослідили форми соціалістичного змагання, що виникли в роки перших п'ятирічок і відродилися на сучасному етапі. Однак при цьому вони чомусь випустили з поля зору таку широко застосовувану нині форму, як включення до складу трудових колективів осіб, що відзначилися, героїв Великої Вітчизняної війни. А виникла вона ще в часи першої п'ятирічки. У 1931 р. ударники одного з підприємств Дніпропетровська включили символічно до складу своїх бригад трьох політв'язнів з капіталістичних країн і щомісяця перераховували належну їм заробітну плату².

Незважаючи на ці недоліки, книга сприятиме вихованню нових поколінь робітничого класу на його безсмертних традиціях.

О. О. КУЧЕР (Харків),
А. А. ЕПШТЕЙН (Харків)

¹ Робітничі газ.— 1967.— 13 трав.

² Дніпропетр. обл. держ. арх., ф. 416, оп. 1, спр. 113, арк. 45.

**ПРАВДИВА РОЗПОВІДЬ
ПРО КАНАДСЬКИХ АНТИФАШИСТІВ
УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ**

Кравчук Петро.

Без вини винувати:

*Інтерв'ювання канадських антифашистів
під час другої світової війни.*

Торонто: Кобзар, 1985.—125 с.

Понад сорок років минуло з того часу, як відгрімилі останні постріли другої світової війни, розв'язаної імперіалізмом з метою повернути назад хід історичного розвитку, знищити першу в світі країну соціалізму. Однак внутрішні міжімперіалістичні суперечності зумовили інший перебіг подій, ніж планувала світова реакція, — воєнні дії розпочалися у вересні 1939 р. між капіталістичними країнами. Як домініон Великобританії в стані війни з гітлерівською Німеччиною опинилася й Канада. Оскільки у той час правлячі кола західних держав усе ще сподівалися спрямувати фашистську агресію на схід, проти СРСР, а самим залшитися сторонніми її «спостерігачами», вони намагалися використати умови воєнного часу для розправи з комуністичним і робітничим рухом у своїх країнах. Утисків та переслідувань, зокрема, довелося зазнати й канадським антифашистам. Серед них було чимало вихідців з України.

Нова книга П. І. Кравчука — відомого публіциста, історика, члена Комуністичної партії Канади з 1932 р., голови виконкому Товариства об'єднаних українських канадців, лауреата Республіканської премії імені Я. О. Галана — розкриває перед читачами одну з яскравих сторінок історії діяльності антифашистів країни. Ця праця особливо актуальна у наш час, коли в умовах дальшого загострення класових суперечностей у капіталістичному світі, розгортання масової боротьби демократичної громадськості багатьох країн за мир, розрядку і співробітництво, правлячі кола Заходу, насамперед США, посилюють наступ на комуністичний, робітничий та національно-визвольний рухи, на права народів, національних меншостей, іммігрантів.

Рецензована книга являє собою об'єктивну розповідь безпосереднього свідка подій, який у 1940—1942 рр. перебував спочатку в концентраційному таборі Кананаскіс (провінція Альберта), потім — Петатава (Онтаріо), а згодом — у тюрмі Голл (Квебек). Репресії проти канадських антифашистів розглядаються автором на фоні внутріполітичної ситуації в країні на початковому етапі війни.

Своє дослідження П. Кравчук розпочинає коротким оглядом історії українського суспільно-політичного прогресивного руху в Канаді, який «з самого початку свого існування зазнавав цькування з боку реакції і переслідувань властями» (с. 12). Так, у вересні 1918 р. було заборонено Українську соціал-демократичну партію Канади, ліквідовано її офіційний орган — газету «Робочий народ», а ряд керівників заарештовано й відправлено до концтаборів у

Брендоні, Летбріджі, Верноні, Капускей-сінгу, де вони знемагали до 1920 р. Канадські власті продовжували наступ на демократичні сили країни, зокрема, на український прогресивний суспільно-політичний рух і в 30-і роки.

Початок другої світової війни приніс, як слушно відзначає автор, нові тяжкі випробування тим, хто присвятив своє життя боротьбі проти реакції, за краще майбутнє трудящих. У червні 1940 р. власті заборонили діяльність Комуністичної партії Канади, а також багатьох прогресивних організацій, у тому числі й Товариства Український робітничо-фермерський дім (ТУРФ Дім), його жіночої секції та Федерації канадсько-української молоді. Одразу ж, вказує П. Кравчук, «розпочалася погоня за антифашистами — від Галіфакса до Ванкувера» (с. 15). Поліцейські агенти вистежували комуністів, прогресивних діячів робітничо-фермерського руху, проводили обшуки в приміщеннях українських організацій, редакціях газет. Тільки 6 липня 1940 р. у Вінніпегу — головному центрі діяльності прогресивних канадських українців на той час було заарештовано 17 антифашистів — громадських діячів, активістів — членів ТУРФ Дому, газетних працівників тощо (с. 19—23).

Незабаром новою урядовою постановою було заборонено діяльність Робітничо-фермерського видавничого товариства й конфісковано його друкарню. Автор зазначає, що в багатьох місцевостях Канади українські робітничо-фермерські доми, влаштовані на зароблені кров'ю та потом гроші українських робітників і фермерів, за безцінь продавалися представникам націоналістичного об'єднання (УНО) й приватним особам.

Однак буржуазна реакція прорахувалася. Їй не вдалося, як підкреслює П. Кравчук, ослабити прогресивний суспільно-політичний рух у країні. Всі, хто уникнув арешту, перейшли на нелегальне становище і продовжували боротьбу. Автор рецензованої праці, наприклад, брав у ній активну участь аж до арешту наприкінці вересня 1940 р. До речі, ще перед еміграцією за океан П. Кравчук, будучи членом Комуністичної спілки молоді Західної України, у Львові в 1928—1930 рр. проводив підпільну роботу, спрямовану проти реакційного режиму буржуазно-поміщицької Польщі.

З книги читач довідається, що канадські власті відправляли провідних діячів Компартії, членів ТУРФ Дому та інших прогресивних організацій до концентраційних таборів на основі поліцейських доносів без суду й слідства, не пред'являючи їм навіть формальних підстав для арешту. Основною причиною такої поспішності було те, підкреслює автор, що антифашисти, захищаючи інтереси трудящих, брали активну участь «в канадському робітничому русі, який був ворожий пануючому класові» (с. 109).

Після арешту П. Кравчук потрапив, як уже відзначалося, у Кананаскіс. Серед тих, хто перебував там разом з ним, він називає імена 39 канадських антифашистів, переважно українського походження, зок-

рема таких відомих діячів українського робітничо-фермерського руху, як І. Навізівський і М. Шатульський (с. 66).

До антифашистської групи в концтаборі входили також представники інших національностей, які разом з українцями створили міцний, згуртований інтернаціональний колектив. Вони мали свій комітет та касу. Продукти, гроші, речі, що надходили від товаришів з волі, розподілялися між усіма порівну. Незважаючи на суворий режим, у таборі продовжувалася, як зазначає автор, активна підпільна робота. Головний координаційний центр її знаходився в бараці № 57, де проживала значна кількість антифашистів. Там проходили нелегальні мітинги й збори, обговорювалися питання про становище в'язнів концентраційного табору тощо. Антифашистський комітет видавав підпільну газету «Кананаскіс Клеріон». Спочатку її писали від руки, а згодом навіть друкували на машинці та передавали один одному.

Автор пише, що, незважаючи на суворі обмеження, в табір усе ж надходили новини про події у світі. При цьому в'язням й їх друзям і рідним на волі доводилося вдаватися до різноманітних хитрощів. Так, газету канадських комуністів «Кенейдіен трібун» інколи доставляли ув'язненим, обгортаючи нею речі у передачах. Іншим джерелом новин були листи з дому. Хоч як цензори не намагалися вилучити з них усю «небажану» інформацію, вирізаючи та замальовуючи цілі речення, все ж дещо доходило до адресатів. Крім того, в концтабір часто прибувало нове «поповнення» в'язнів, які також приносили вісті з волі.

А новини, як зазначає П. Кравчук, були підбадьорливі й свідчили про те, що, незважаючи на всі зусилля реакції, їй «не вдалося розбити робітничого руху» (с. 71). В країні було створено Крайову раду за демократичні права, яка розгорнула серед канадської громадськості широку кампанію за звільнення антифашистів з концентраційних таборів.

Як відомо, з початком Великої Вітчизняної війни радянського народу розпочався новий етап у ході другої світової. Все прогресивне людство виявляло солідарність з його боротьбою проти фашизму. Вступ СРСР у війну, стверджує автор, різко вплинув на зростання активізації демократичних сил капіталістичних країн. З'явилася надія на звільнення й в канадських антифашистів. Проте реакція ще довго не хотіла здавати позицій та випускати на волю мужніх героїв.

Наприкінці липня 1941 р. політичних в'язнів з концтабору Кананаскіс перевели до Петатави. Там діяла велика група канадських антифашистів, до якої й влилися

прибулі. Таким чином, склалася група, яка об'єднала антифашистів з усієї країни. Вона проводила велику політичну роботу у таборі.

Незабаром власті вирішили перевести політичних в'язнів в інше місце. 20 серпня 1941 р. останні опинилися в тюрмі Голл у провінції Квебек. Однак ніщо не змогло зламати бойового духу випробуваних у класових битвах борців. На новому місці діяли осередки Компартії Канади, вивчалися партійні документи, які обхідними шляхами потрапляли за кам'яні мури. Читалися нелегально навіть лекції з історії ВКП(б), політичної економії, профспілкового руху тощо (с. 98—103).

З кожним днем боротьба в країні за звільнення антифашистів з концтаборів і тюрем набирала дедалі більшого розмаху. До неї залучалися все ширші верстви громадськості. Про долю канадських антифашистів заговорила навіть буржуазна преса. По всій країні проводилися конференції та мітинги на їх захист. На адресу федерального уряду надходила велика кількість листів, петицій, протестів з вимогами звільнення політв'язнів.

Під натиском демократичних сил Канади, робить висновок автор, уряд змушений був відступити. Поступово антифашистів почали випускати на волю. Щоправда, їх звільнення розтяглося на довгі місяці. Останній політв'язень покинув стіни тюрми Голл лише у вересні 1942 р.

Після виходу на свободу антифашисти одразу ж активно включилися в політичну діяльність. Багато з них вступили до канадських збройних сил, щоб боротися проти нацизму на фронтах другої світової війни. І сьогодні ті, що залишилися в живих, беруть активну участь у прогресивному суспільно-політичному русі, в боротьбі за мир і дружбу між народами.

Невелика за обсягом книга П. Кравчука є вагомим вкладом у справу вивчення історії українського прогресивного суспільно-політичного руху в Канаді. На конкретних прикладах у ній розвінчується хвалена буржуазна демократія, її «підкупання» про права людини. Особливо пристрасно автор виступає проти загрози нової світової війни.

Рецензована книга, без сумніву, дістане схвалення й у читачів Радянської України. Хотілося б побажати авторові, якому 6 липня ц. р. виповнилося 75 років, і далі йти в перших лавах українського прогресивного суспільно-політичного руху у Канаді, нести про нього слово правди в широкій світ.

Ю. І. МАКАР (Чернівці),
О. Ю. МАКАР (Чернівці)

СЕСІЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР ТА ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

18 квітня 1986 р. відбулася сесія Загальних зборів Академії наук Української РСР. На ній було підбито підсумки діяльності Академії наук УРСР за минулі п'ять років і обговорено завдання установ АН УРСР на дванадцяті п'ятиріччю в світлі рішень XXVII з'їзду партії.

З доповіддю виступив президент АН УРСР акад. Б. Є. Патон. Характеризуючи підсумки діяльності академічних установ у минулій п'ятирічці, він, зокрема, відзначив, що плідотворно працювали суспільствознавці. Ними підготовлено цикл фундаментальних праць з актуальних питань політичної економії, методологічних проблем прискорення науково-технічного прогресу, економічних і соціальних питань розвитку агропромислового комплексу. Історики дослідили актуальні аспекти розвитку республіки на сучасному етапі, зміцнення дружби і співробітництва українського народу з народами СРСР і країн соціалістичної співдружності. Видано 10-томну «Історію Української РСР», створено «Словник української мови» в 11-и томах. Цілеспрямованим був пошук філософів, правознавців, філологів, мистецтвознавців.

Б. Є. Патон висловив впевненість у тому, що вчені Академії наук республіки докладають усіх зусиль для успішного виконання завдань дванадцяті п'ятиріччю, внесуть вагомий вклад у реалізацію наміченого XXVII з'їздом КПРС курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Тепло зустрінутий ученими, на зборах виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький (текст виступу В. В. Щербицького публікується у пресі).

На зборах учені всебічно, вимогливо аналізували роботу установ Академії наук та її Президії, обговорювали шляхи розв'язання актуальних науково-технічних і соціально-економічних проблем, вносили конкретні пропозиції, спрямовані на підвищення ефективності досліджень. Підкреслювалася необхідність зосередити зусилля на головних напрямках науки, активізувати участь учених у розв'язанні поставлених XXVII з'їздом партії завдань.

Віце-президент АН УРСР акад. І. І. Лукінов критично проаналізував у своєму виступі роботу суспільствознавців. Він повідомив про заходи, які вживаються Президією АН УРСР для подолання наявних недоліків, істотного підвищення рівня наукового аналізу актуальних проблем соціалістичного суспільства, посилення практичної спрямованості досліджень економі-

стів, філософів, істориків, правознавців, розповів про участь учених у реалізації Республіканської комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання.

У прийнятій Загальними зборами постанові намічено завдання наукових установ АН УРСР щодо розвитку досліджень, збільшення вкладу в прискорення науково-технічного прогресу.

Учасники зборів одностайно прийняли заяву, в якій гнівно засудили бандитський напад США на Лівію, рішуче зажадали покласти край агресивним акціям.

На зборах було вручено дипломи та медалі лауреатам премій імені видатних учених України і премії АН УРСР молодим ученим і студентам вузів за кращі наукові роботи. Зокрема, премії АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського удостоєні ректор Львівського держуніверситету, д-р іст. наук, проф. В. П. Чугайов, зав. відділом Інституту суспільних наук АН УРСР, д-р іст. наук Ю. Ю. Сливка, ст. наук співроб. того ж інституту д-р іст. наук М. М. Швагуляк. Медаллю та премією для молодих учених за кращу роботу в галузі гуманітарних наук Президія АН УРСР нагородила мол. наук співроб. Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук О. І. Гуржія. Медаль і премію присуджено випускнику історичного факультету Київського держуніверситету, стажисту-досліднику Інституту історії АН УРСР С. А. Копилову.

* * *

16 квітня 1986 р. відбулися Загальні збори Відділення історії, філософії і права АН УРСР. Їх учасники обговорили підсумки діяльності його установ у 1985 р. і в одинадцятій п'ятирічці та завдання на дванадцяті п'ятиріччю в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України. З доповіддю на зборах виступив академік-секретар Відділення, акад. АН УРСР Б. М. Бабій. «Керуючись настановами партії,—значив, зокрема, він,—установи Відділення доклали значних зусиль для підвищення наукового рівня здійснюваних у роки минулої п'ятирічки розробок, зміцнення їх зв'язку з практикою комуністичного будівництва. Велику роль в активізації науково-дослідної діяльності, виконанні соціалістичних зобов'язань відіграла постанова ЦК Компартії України «Про роботу інститутів Секції суспільних наук АН УРСР по виконанню рішень XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.), наступних Пленумів ЦК КПРС».

У 1981—1985 рр. інститути Відділення проводили дослідження з 20 наукових напрямів. Здійснено розробку 162 тем, в тому числі 27 — за планом найважливіших тем. За результатами досліджень опубліковано 374 монографії, 127 наукових збірників, близько 3900 наукових статей. Науковці Відділення взяли активну участь у лекційно-пропагандистській діяльності. Щороку вони читали понад 5,5 тис. лекцій, проводили 150 теле- і радіопередач. Значна увага приділялася підготовці кадрів. З початку п'ятиріччя кількість докторів наук зросла на 19 чол., кандидатів наук — на 80. Загалом в установах Відділення на кінець п'ятиріччя працювали 109 докторів і 361 кандидат наук. За великий вклад у розвиток суспільних наук й активну громадсько-політичну діяльність в одинадцятій п'ятирічці 23 провідних вчених були відзначені державними нагородами. 22 науковці стали лауреатами Державної премії УРСР, 6 — лауреатами премії АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського, 3 — лауреатами премії ім. І. Я. Франка.

Доповідач дав стислу оцінку діяльності кожної наукової установи Відділення. Характеризуючи працю Інституту історії АН УРСР, Б. М. Бабій, зокрема, зазначив, що головним досягненням колективу вчених-істориків стало видання 10-томної «Історії Української ССР». Підготовка десятитомника, як і завершення роботи над 3-томною «Історією Києва», сприяли зростанню наукового потенціалу інституту, налагодженню творчих зв'язків з багатьма науковими установами та вузами. Були опубліковані також солідні праці, присвячені історії Великої Вітчизняної війни, співробітництву країн соціалістичної співдружності, проблемам історії науки і техніки. За цикл праць «Історичні зв'язки і дружба російського, українського, білоруського і молдавського народів у братньому союзі народів СРСР» групі вчених інституту (чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, д-р іст. наук Р. Г. Симоненко, кандидати іст. наук Г. С. Брега, А. М. Зеніна, Н. В. Комаренко) присуджено Державну премію Української РСР 1984 року. Велася наступальна критика буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України. Результати досліджень, проведених в одинадцятій п'ятирічці, відображено в 40 колективних і 71 індивідуальній монографіях, 36 збірниках статей, довідниках, 9 навчальних посібниках, 80 брошурах, сотнях наукових статей.

Водночас у доповіді зазначалося, що не всі праці вчених-істориків стали справжнім внеском у науку. Є серед них, на жаль, і такі, що написані без глибокого аналізу історичних подій. Потребує активізації робота істориків-краєзнавців інституту, які не ефективно використовують свій науковий потенціал, розпоршують сили і не добиваються прискорення робіт по підготовці томів Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по республіці.

На закінчення Б. М. Бабій сказав, що в одинадцятій п'ятирічці від суспільствознавців чекають глибоко наукових узагалю-

вань, теоретичних висновків і прогнозів, які б на ділі сприяли прискоренню просування нашого суспільства до комунізму. Для цього є всі можливості. Своєю роботою в одинадцятій п'ятирічці установи Відділення заклали хороші основи для того, щоб широким фронтом вийти на конкретні запити практики, глибоко вивчати нові явища та зміни, які відбуваються в житті, теоретично узагальнювати їх.

У світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, нової редакції Програми КПРС обов'язком вчених-істориків є глибоке дослідження здійснення соціальної та національної політики КПРС в ході соціалістичного та комуністичного будівництва, об'єктивних процесів подолання класових відмінностей і формування соціально однорідного суспільства, розквіту і зближення націй і народностей нашої країни. Перспективи розвитку історичних досліджень пов'язані із створенням циклу узагальнюючих праць з історії класів і соціальних верств радянського суспільства. Насамперед необхідно всебічно розробити проблеми історії робітничого класу, його ролі в комуністичному будівництві.

В обговоренні доповіді взяли участь провідні вчені установ Відділення історії, археології, філософії та права АН УРСР, відповідальні працівники ряду державних установ республіки.

У своєму виступі заст. директора Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань спинився на висвітленні актуальних проблем історичної науки і завданнях, які стоять перед ученими інституту в дванадцятій п'ятирічці.

Головним завданням колективу на 1986—1990 рр. є створення фундаментальної багатотомної праці «Історія класів і соціальних верств Української РСР», робота над якою вже розпочалася. Цілий ряд цікавих розробок планується здійснити на інших важливих напрямках історичної науки. Співробітники відділу історії дружби народів намітили створення узагальнюючої колективної праці про роль робітничого класу в зміцненні дружби і співробітництва народів СРСР. Спеціалісти з історії соціалістичних країн планують написання колективної монографії «Становлення й зміцнення соціалістичного способу життя в країнах соціалістичної співдружності». Із створенням другої частини «Атласу історії Української РСР», присвяченої історії радянського суспільства, завершиться підготовка цієї фундаментальної історико-географічної праці. Історики-краєзнавці продовжать роботу над Зводом пам'яток історії і культури СРСР по Українській РСР. Ними ж запланована підготовка узагальнюючої праці «Історичне краєзнавство в Українській РСР». У зв'язку з наближенням 1000-річчя запровадження християнства на Русі буде видано колективну монографію «Прийняття християнства правлячою верхівкою Київської Русі та його наслідки». Безперечний інтерес становитимуть також оригінальні праці з історії формування української народності і нації. Істотним вкладом у викриття буржуазних фальсифікацій історії України мають стати праці

«Критика сучасної буржуазної історіографії історії Української РСР» в 2-х томах і «Критика сучасної буржуазної історіографії соціально-класової структури Української РСР». З праць, які заплановані на дванадцяті п'ятирічку відділом історії природознавства і техніки, слід виділити такі, як «Науково-технічний прогрес в Українській РСР: розвиток, удосконалення, прискорення» і «Розвиток астрофізичних досліджень в Українській РСР». Передбачено підготувати ряд нових видань з актуальної тематики у світлі вимог XXVII з'їзду КПРС. Серед них — колективні монографії «Потенціал прискорення», «Історичний досвід соціалістичної реконструкції 20-х — 30-х років і сучасність (по сторінках Політичної доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії)», «Антирадянська імперіалістична інтервенція на Україні (1917—1920)». Крім цього, інститут запропонував включити до республіканської комплексної програми з проблем комуністичного виховання працю «Виховання історією. Революційні, бойові й трудові традиції радянського народу як фактор комуністичного виховання». Промовець запевнив присутніх, що співробітники інституту докладуть максимум зусиль і внесуть гідний вклад у виконання завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС перед радянськими істориками.

Після обговорення звіту Відділення було заслухано наукові доповіді чл.-кор. АН УРСР В. В. Цветкова, канд. юрид. наук Н. М. Мироненко «XXVII з'їзд КПРС і правові питання прискорення науково-технічного прогресу», канд. економ. наук М. В. Брика «Актуальні питання дослідження ефективного функціонування людського фактора в світлі настанов XXVII з'їзду КПРС», чл.-кор. АН УРСР С. М. Бібікова, д-ра іст. наук П. П. Толчка «Проблеми палеоекономіки та палеодемо-

графії», д-ра іст. наук В. А. Смоля «Масові народні рухи: діалектика стихійного і свідомого. Порівняльно-історичний аспект».

Учасники зборів схвалили діяльність установ і науково-організаційну роботу бюро Відділення по реалізації планів науково-дослідних робіт і соціалістичних зобов'язань на 1985 р. та одинадцяті п'ятирічку, постанови ЦК Компартії України «Про роботу інститутів Секції суспільних наук АН УРСР по виконанню рішень XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.), наступних Пленумів ЦК КПРС». Було затверджено заходи по виконанню рішень XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України, березневого (1986 р.) Пленуму ЦК Компартії України. Збори зобов'язали Інститут історії АН УРСР зосередити зусилля на розробці таких актуальних пріоритетних наукових проблем, як історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні; історія соціалістичного і комуністичного будівництва; соціально-класовий розвиток суспільства; науково-технічний прогрес в УРСР; Українська РСР у співробітництві СРСР з країнами соціалістичної співдружності; теоретико-методологічні питання історичної науки. Визначено напрями досліджень, які мають вести всі установи Відділення в рамках республіканської комплексної програми досліджень з актуальних проблем комуністичного виховання. Важливе значення має вивчення питань критики буржуазних, ревізіоністських, буржуазно-націоналістичних концепцій суспільного розвитку, глибоке й своєчасне викриття ідеологічних диверсій імперіалізму і антикомунізму, а також підготовка наукових праць, пропозицій і рекомендацій для впровадження в практику ідеологічної та політико-виховної роботи.

В. Ф. РЕПРИНЦЕВ (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ РАД ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Головним методичним і координаційним центром дослідження в УРСР історичного минулого нашої країни, феодальної і капіталістичної доби є Наукова рада АН УРСР з проблем вітчизняної історії дожовтневого періоду.

Її робота набуває особливої значимості у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, XXVII з'їзду Компартії України, Пленумів ЦК КПРС, які висунули завдання щодо підвищення рівня наукових досліджень і поліпшення їх планування й координації. Наукова рада постійно удосконалює свою діяльність по координації наукових розробок у галузі вітчизняної історії дожовтневого періоду, джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, націлює істориків республіки на дослідження найбільш важливих і політично актуальних проблем історії СРСР і УРСР.

Наукова рада нині працює у складі 31 чол. Очолює її д-р іст. наук, проф. В. Г.

Сарбей. У роботі Ради беруть участь 1 чл.-кор. АН УРСР, 17 докторів, 13 кандидатів наук. Особливою активністю серед них відзначаються д-р іст. наук, чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Київ), доктори іст. наук, професори М. П. Ковальський (Дніпропетровськ), П. М. Шморган (Київ), І. К. Рибалка (Харків), І. Г. Шульга (Вінниця), О. А. Парасунько (Київ) та інші.

Нині Наукова рада координує дослідження, що ведуться в більш як 30 наукових установах і вузах республіки, в тому числі — в Інституті історії АН УРСР, Інституті суспільних наук АН УРСР, ЦНБ АН УРСР, 9 університетах, 11 педагогічних інститутах, 5 архівних установах.

Більшість тем, координованих радою, розробляється у традиційній формі монографічних і дисертаційних (докторських і кандидатських) досліджень. Наукова рада здійснює постійний контроль за розробкою тем, заслуховує звіти їх виконавців та

керівників установ на засіданнях ради, організує виїзди на місця членів Бюро ради.

Система централізованого планування удосконалюється з кожним роком. Першочергове значення Наукова рада приділяє формуванню п'ятирічних координаційних планів і наукових програм. Так, в результаті тісних контактів з координуваними установами рада підготувала й затвердила на спеціальних засіданнях Координаційний план з проблеми на 1986—1990 рр., а також вказала на основні напрями досліджень, що рекомендуються для розробки на період до 2000 р. До цього плану включено 103 наукові теми, в тому числі 17 комплексних, що виконуються великими колективами вчених. Крім того, Рада постійно проводить ефективну роботу по координації тематики дисертаційних праць та інформаційному забезпеченню виконавців. Всі теми докторських і кандидатських дисертацій по дожовтневому періоду обов'язково проходять апробацію у раді. Так, в одинадцятій п'ятирічці було затверджено понад 60 тем дисертаційних досліджень. У ході обговорення запропонованих вузами та іншими установами тем рада за п'ятирічку відхилила більш як 40. При цьому у кожному конкретному випадку було рекомендовано тематику, що дійсно заслуговує розробки. Все це дає можливість сподіватися, що в недалекому майбутньому буде повністю усунуто дрібнотем'я, і наукові сили зосереджуватимуться на найбільш актуальних у науковому й політичному значенні проблемах.

Велике значення рада надає підготовці кадрів високої наукової кваліфікації. Щороку заслуховуються звіти докторантів, теми яких координуються радою, яка докладає значних зусиль для ліквідації нині існуючого гострого дефіциту у спеціалістах з дожовтневої історії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

В результаті узагальнення колективного досвіду, нагородженого кафедрами вузів і науковими установами, Наукова рада підготувала і направила до керівних органів, усіх координуваних установ методичні записки та рекомендації, а також пропозиції щодо стану перспектив розвитку наукових досліджень, підвищення їх рівня, а також практичного використання. Так, в одинадцятій п'ятирічці радою було підготовлено і розіслано 16 різного роду інформаційно-методичних рекомендацій та доповідних записок.

Наукова рада приділяє увагу організації конференцій та публікації колективних досліджень і збірників з проблематики. Наприклад, в одинадцятій п'ятирічці за найактивнішою участю Ради було заплановано й проведено 3 всесоюзні наукові конференції і 1 всесоюзний науковий симпозиум.

Бюро Наукової ради розглядає наукові конференції не тільки як могутній імпульс до поглибленого дослідження найважливіших, актуальних проблем історичної науки, а й як засіб наукової координації. В рамках цих конференцій обов'язково проводяться розширені засідання ради, що дає можливість спеціалістам докладно проаналізувати стан наукових досліджень і визначити їх основні напрями на перспективу.

Наукова рада підтримує тісні ділові контакти з іншими науково-координаційними радами і установами, що виконують їх функції, у тому числі з Відділенням історії АН СРСР і діючими при ньому координаційними радами, із секторами Інституту історії АН СРСР, з Республіканською радою по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС та партійного будівництва при Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Підбиваючи підсумки діяльності Наукової ради за останні роки, можна відзначити, що вдалося подолати негативну тенденцію до зниження суспільного й індивідуального інтересу до наукової розробки проблем усього дожовтневого періоду. В порівнянні з минулою п'ятирічкою, нині число вчених, які займаються вказаною проблематикою, збільшилося, розширився фронт досліджень.

У своїй багатогранній діяльності Наукова рада буде і надалі докладати зусиль до того, щоб головні напрями досліджень історії дожовтневого періоду глибоко і всебічно розроблялися на основі теоретичних положень марксистсько-ленінської методології і висунутих партією завдань у галузі ідеологічної та політико-виховної роботи.

* * *

У 1979 р. в Інституті історії АН УРСР створено відділ історико-краєзнавчих досліджень, який очолив академік АН УРСР П. Т. Тронько. Це поклало початок цілеспрямованій науковій розробці важливого напрямку історичної науки, який найтісніше пов'язаний з практикою суспільного життя: історичне краєзнавство розробляється не тільки вченими, а й державними культурними установами, громадськими об'єднаннями. Воно покликане стати могутнім стимулом мобілізації трудової й творчої активності трудящих, оскільки спрямоване на виховання радянського патріотизму, любові до соціалістичної Вітчизни.

З метою координації історико-краєзнавчих досліджень в республіці, залучення до творчої роботи широких мас краєзнавців-аматорів у грудні 1982 р. рішенням Президії АН УРСР була затверджена Наукова координаційна рада з проблеми «Історичне краєзнавство в УРСР». До її складу ввійшли вчені Академії наук УРСР, вузів республіки, представники міністерств і відомств. Серед 28 членів Наукової ради 1 академік АН УРСР, 1 чл.-кор. АН УРСР, 16 докторів, 10 кандидатів наук.

Першочерговим у діяльності Наукової ради став аналіз всієї історико-краєзнавчої роботи в республіці. Її члени вивчили тематику досліджень з проблеми в академічних установах, вищих навчальних закладах УРСР, музеях. Результатом цього стало створення координаційного плану. Найважливішою темою визначено підготовку й видання багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР». До цієї фундаментальної комплексної праці залучено вчених інститутів історії, археології, мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, Інституту суспільних наук

АН УРСР у Львові, КиївНДІТІ, вчених республіканських вузів, працівників музеїв тощо. В 1986 р. передбачається здати у видавництво два перших томи по Харківській та Чернігівській областях.

Наукова рада провела ряд заходів по забезпеченню виконання «Зводу». Голова Наукової ради П. Т. Тронько виступив на республіканській конференції з доповіддю «Науково-методичні основи підготовки «Зводу пам'ятників історії і культури». На одному із засідань ради у 1985 р. було обговорено принципи відбору пам'ятників археології та історії. Міністерству культури УРСР та Українському товариству охорони пам'яток історії та культури рекомендовано аналізувати роботу по виявленню пам'яток, які мають історичну цінність, але не стоять на державному обліку.

Одним із завдань Наукової ради на дванадцять п'ятирічку є вивчення стану історичного краєзнавства в республіці і визначення його основних проблем. З цією метою Наукова рада запланувала і координує виконання колективної монографії «Основні проблеми історичного краєзнавства в УРСР на сучасному етапі». Цю роботу виконують вчені Інституту історії АН УРСР, викладачі вузів, а також вчені Москви.

Велику увагу Наукова рада приділяє підготовці наукових кадрів з проблеми. На засіданнях бюро обговорено і затверджено близько 20 тем кандидатських і одна тема докторської дисертацій. Найголовніші з цих досліджень також включені до координаційного плану.

Ряд заходів розроблено радою в плані реалізації шкільної реформи. Так, заплановано підготувати навчальні посібники з історичного краєзнавства для учнів Запорізької, Миколаївської, Полтавської, Івано-Франківської областей. Подібні видання планується підготувати і для інших регіонів України.

Крім координації наукових досліджень з проблеми, Наукова рада вбачає своє завдання у поданні науково-методичної допомоги культурно-освітнім закладам, які розробляють питання історичного краєзнавства, історико-краєзнавчим комісіям, що займаються дослідженням місцевої історії. Так, певна робота була проведена для активізації діяльності музеїв народної архітектури та побуту. 31 жовтня 1985 р. на базі Київського державного музею архітектури та побуту Наукова рада провела своє розширене засідання на тему: «Історико-краєзнавчі принципи діяльності музеїв народної архітектури й побуту та їх участь у виявленні і охороні пам'яток». У роботі засідання взяли участь висококваліфіковані спеціалісти з науково-дослідного Інституту історії, теорії і перспективних проблем радянської архітектури, Інституту МФЕ АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, республіканських музеїв народної архітектури та побуту. Підсумком його роботи стала доповідна записка до директивних органів щодо проблем історико-краєзнавчої роботи в музеях народної архітектури та побуту. У березні 1983 р. Наукова рада обговорила результати діяльності краєзнавчої комісії міста Черкаси про встановлення дати заснування міста.

Дійовим фактором прискорення розвитку історичного краєзнавства стали республіканські конференції, організовані й проведені Науковою радою (1980 р. — у Полтаві, 1986 р. — у Вінниці, 1984 р. — у Чернігові). В їх роботі взяли участь вчені, працівники культури, викладачі, краєзнавці. Обговорювалося широке коло питань: локально-історичні дослідження, історіографія, джерелознавство, історія міст і сіл, фабрик і заводів, історичне краєзнавство в школах, музеях, підготовка матеріалів до «Зводу пам'ятників історії і культури» тощо. Тези доповідей на республіканських конференціях опубліковано в окремих збірниках.

На основі пропозицій, висловлених учасниками конференцій, розроблено документ методичного характеру «Назрілі питання історичного краєзнавства». Колегіями Міністерства освіти УРСР та Міністерства культури УРСР, Правлінням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури було прийнято спільну постанову про дальший розвиток історичного краєзнавства в Українській РСР.

Наукова рада бере участь в організації й проведенні всеосюзних конференцій: у травні 1986 р. в Кременчуці було проведено науково-практичну конференцію «Соціальний портрет трудових колективів», розпочалася підготовка до всеосюзної конференції з історичного краєзнавства, яка має відбутися у 1987 р. в Полтаві.

Отже, діяльність Наукової ради «Історичне краєзнавство в УРСР» певною мірою активізувала розвиток історико-краєзнавчих досліджень в республіці, розширила і конкретизувала їх напрями.

М. З. Мельник

У 1967 р. на базі відділу історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР було створено Наукову раду АН УРСР «Історія європейських соціалістичних країн», яка при активній участі істориків вузів республіки розпочала роботу по координації і розвитку досліджень у цій галузі. Постановою Президії АН УРСР від 5 листопада 1975 р. на базі відповідних відділів Інституту історії АН УРСР була створена Наукова рада з проблем історії світової системи соціалізму, міжнародного робітничого й національно-визвольного руху. У її складі почала діяти секція «Становлення та розвиток світової соціалістичної системи» (голова — чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова).

З метою дальшого удосконалення координації наукових досліджень з проблеми, зміцнення зв'язку з практикою соціалістичного будівництва постановою Президії АН УРСР від 21 листопада 1979 р. було створено Наукову раду з проблем історії країн соціалістичної співдружності. Нині в її складі 22 чол.: 2 члена-кореспондента АН УРСР, 12 докторів наук, 7 кандидатів наук. Ця рада здійснює роботу по плануванню і координації в республіці таких актуальних і перспективних проблем, як історія соціалістичного будівництва в зарубіжних країнах соціалізму, становлення і розвиток соціалістичної співдружності, соціалістичних

міжнародних відносин. Дослідженням цих питань займаються понад 180 чол. — наукові працівники Інституту історії АН УРСР, Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів), а також спеціалісти та викладачі історичних кафедр Київського, Львівського, Харківського, Донецького, Дніпропетровського, Ужгородського, Чернівецького, Одеського, Запорізького університетів, Київського, Івано-Франківського, Кам'янець-Подільського, Луцького, Миколаївського, Полтавського, Ровенського та Запорізького педінститутів, Київського, Харківського та Ровенського інститутів культури.

На основі плану наукових досліджень на 1981—1985 рр. рада координувала дослідну роботу з комплексної проблеми «Закономірності становлення і розвитку світової системи соціалізму». План містив 5 проблем, що включали 9 великих тем та 63 теми конкретних досліджень.

Результати наукових досліджень публікуються в колективних працях, монографіях, навчальних посібниках і впроваджуються у практику науково-педагогічної, ідеологічної, політико-виховної роботи.

Наукова рада розглянула і затвердила тематику наукових досліджень з проблеми на 1986—1990 рр. Координаційний план на дванадцять п'ятирічку складається з 5 проблем, що містять 8 великих комплексних тем та 82 теми конкретних досліджень. Заплановано підготовку 36 монографічних досліджень, 11 докторських та 30 тем кандидатських дисертацій з проблеми. До плану включено комплексну тему «Зближення країн соціалізму — закономірність історичного розвитку», розробка якої ведеться Відділом історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України Інституту історії АН УРСР, а також істориками наукових установ АН УРСР та вузів республіки, що координуються Радою. До плану на 1986—1990 рр. входять запропоновані Мінвузом УРСР теми з проблеми, які досліджуються у Київському, Львівському, Харківському, Ужгородському університетах та Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті.

Увага дослідників зосереджується на вивченні таких важливих питань, як загальні закономірності й етапи розвитку світової системи соціалізму, роль марксистсько-ленінських партій у зміцненні єдності й згуртованості соціалістичних країн, вплив їх співробітництва на характер суспільних відносин і соціалістичного способу життя, інтернаціональне соціалістичне змагання, розвиток соціалістичної економічної інтеграції, зовнішньополітична діяльність країн соціалістичної співдружності, боротьба за мир, європейську та міжнародну безпеку, союз світового соціалізму і національно-визвольного руху. Приділятиметься також увага викриттю буржуазних, ревізійністських, націоналістичних фальсифікацій щодо співробітництва братніх партій та країн соціалістичної співдружності.

Члени Наукової ради — провідні вчені республіки подають конкретну методичну, консультативну допомогу спеціалістам, ви-

кладачам вузів, а також аспірантам і студентам у визначенні й уточненні тематики досліджень, здійсненні наукових розробок, впровадженні їх у практику соціалістичного будівництва, виступають часто опонентами кандидатських і докторських дисертацій.

Наукова рада сприяє створенню творчих авторських колективів, обговоренню виконання планових тем, проектів планів науково-дослідних робіт. Здійснюючи контроль за виконанням координаційного плану, вона значну увагу приділяє підвищенню вимог до наукової і практичної значимості дисертацій, монографічних досліджень з проблеми. Лише у 1983—1985 рр. Наукова рада висунула понад 50 пропозицій щодо підвищення ефективності розробки проблеми.

Ефективною формою координації науково-дослідної роботи є організація виїзних засідань Наукової ради. Пленарні засідання, в яких взяли участь провідні фахівці республіки з проблеми, були проведені на базі Ужгородського, Львівського та Чернівецького університетів, Інституту суспільних наук АН УРСР. На них колективно обговорювалися такі важливі питання, як стан і перспективи розвитку наукових досліджень з проблеми в республіці, підвищення їх ефективності, напрями науково-дослідної роботи з історії соціалістичних країн, хід виконання координаційного плану в Інституті суспільних наук АН УРСР, на історичних кафедрах Київського, Донецького, Дніпропетровського, Львівського, Харківського та Ужгородського університетів, підготовка та читання спецкурсів з історії країн соціалістичної співдружності в Дніпропетровському, Донецькому, Ужгородському, Чернівецькому держуніверситетах.

Під керівництвом та за участю Наукової ради в республіці проводяться наукові конференції, сесії, семінари з актуальних питань історії й сучасного розвитку країн соціалістичної співдружності. Так, республіканська наукова конференція «Формування й розвиток історичних зв'язків і співробітництва братніх соціалістичних країн», що відбулася у 1983 р. (м. Львів), обговоривши широке коло питань з проблеми, прийняла конкретні рекомендації, в яких, зокрема, наголошувалося на необхідності інтенсифікації наукових зв'язків і співробітництва з істориками братніх країн, сприяння інтеграційним процесам у галузі наукових досліджень, більш ефективного впровадження їх результатів в життя та використання у навчальному процесі й пропагандистській діяльності.

У 1983—1985 рр. члени Наукової ради взяли участь у 14 міжнародних з'їздах, конференціях, симпозіумах та колокіумах, 9 всесоюзних та 10 республіканських і міських наукових конференцій і нарадах. Так, лише на X Всесоюзній науковій конференції істориків-славістів «Народно-демократичні революції і розвиток слов'янських країн по шляху соціалізму» (Харків, 1985) було заслухано понад 40 доповідей, підготовлених працівниками Академії наук УРСР та вузів республіки відповідно до тематики наукових досліджень координаційного плану.

Робота координаційної ради неодноразово обговорювалася на Бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР. У березні 1982 р., наприклад, на загальних зборах Відділення було обговорено та схвалено доповідь голови ради, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникової про планування і координацію наукових досліджень з історії країн соціалістичної співдружності в республіці.

Наукова рада сприяє розвитку зв'язків з установами історичного профілю зарубіжних соціалістичних країн, планує зарубіжні відрядження спеціалістів та обговорює їх підсумки.

О. Ф. ОВСІЄНКО (Київ),

О. І. ЛУГОВА (Київ),

М. В. ЗНАМЕНСЬКА (Київ)

ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИХ КАДРІВ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

Комуністична партія і Радянська держава завжди надають великого значення формуванню наукового потенціалу країни. Питання про кадри, їх кваліфікацію було одним з головних на XXVII з'їзді КПРС. Зокрема, президент Академії наук Української РСР, академік Б. Є. Патон у своєму виступі на з'їзді підкреслив: «Доли науково-технічного прогресу багато в чому залежать від того, хто прийме і понесе далі естафету наукового пошуку. Тому підготовка гідної наукової зміни, залучення до науки талановитої, я б сказав одержимої, молоді є завданням великого державного і політичного значення»¹.

Інститут історії АН УРСР проводить велику роботу по підготовці та атестації наукових кадрів високої кваліфікації. У виконанні її велика роль належить спеціалізованій раді по захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР.

Протягом 50-ти років, що минули з часу організації інституту, підготовка наукових кадрів та їх атестація в ньому постійно вдосконалювалася. У довоєнний час, роки війни та перші повоєнні десятиріччя робота у цьому напрямі проводилася інститутом за допомогою мережі рад по присудженню вчених ступенів і присвоєнню учених звань Вищої атестаційної комісії (ВАК), створеної у 1932 р. у системі вищої освіти. В інституті функціонувала тоді одна вчена рада, яка постійно змінювалася у кількісному та якісному відношеннях і яка займалася питаннями розвитку історичної науки в республіці, підготовкою кадрів тощо. Їй було надане право рекомендації до захисту докторських і захисту кандидатських дисертацій. Так, на засіданнях цієї вченої ради було захищено: у 1945 р. — 2, у 1955 р. — 17, 1965 р. — 8 дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Згідно з постановою Президії АН УРСР від 19 квітня 1963 р. до її складу увійшло 18 чол., у тому числі — 1 академік і 2 члени-кореспонденти АН УРСР, 12 докторів та 3 кандидати наук. В 1964 р. склад ради було збільшено до 21-го, а наступного року — 27 членів (1 академік і 4 члени-кореспонденти АН УРСР, 16 докторів і 6 кандидатів наук).

В 1965 р. для розгляду наукових, організаційних питань, періодичного проведення конкурсів та розв'язання інших завдань, пов'язаних з внутрішнім життям інституту, було затверджено робочий склад ученої ради з числа співробітників установи кількістю 23 чол. З цього часу почали функціонувати як кваліфікаційний, так і робочий склад вченої ради. У березні 1965 р. ВАК Міністерства вищої і спеціальної середньої освіти (МВССО) СРСР надав їй право приймати до захисту дисертації та присуджувати вчений ступінь кандидата наук за спеціальностями «Історія СРСР», «Загальна історія», «Археологія».

В кінці 60-х років відбувається якісне зростання кваліфікаційної вченої ради при Інституті історії АН УРСР. ВАК МВССО СРСР 8 лютого 1968 р. дозволив їй приймати до захисту дисертації та присуджувати вчений ступінь кандидата історичних наук і представляти до присудження вченого ступеня доктора історичних наук за спеціальностями: «Історія СРСР», «Загальна історія», «Історія робітничого і комуністичного руху», «Історіографія та джерелознавство», «Археологія». Рада мала також право присвоювати вчене звання «старший науковий співробітник» і представляти до присвоєння вченого звання «професор». До складу кваліфікаційної ради тих років, а також затвердженого в 1973 р., входили провідні вчені Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, установ АН УРСР, МВССО УРСР, Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка.

У жовтні 1974 р. ВАК при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було перетворено у Вищу атестаційну комісію при Раді Міністрів СРСР. Одним з головних її завдань є створення спеціалізованих рад для захисту дисертацій при провідних вузах та науково-дослідних установах. Згідно з наказом голови ВАК СРСР від 12 лютого 1976 р. така спеціалізована рада й була створена при Інституті історії АН УРСР, яка після внесених у вересні 1977 р. змін у її склад, налічує 25 чол. і має п'ятирічний строк повноважень.

Діюча нині (до 27 грудня 1990 р.) спеціалізована рада має право приймати до захисту дисертації, присуджувати вчений

¹ Правда.—1986.—5 марта.

ступінь кандидата і порушувати клопотання про присудження вченого ступеня доктора наук за такими спеціальностями «Історія СРСР» (шифр—07.00.02)», «Загальна історія (07.00.03)», «Історіографія та джерелознавство» (07.00.09)».

За п'ятирічний період, який передував XXVII з'їзду КПРС, було проведено 53 засідання спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР, на яких захищено 85 дисертацій, з них 19 — на здобуття вченого ступеня доктора і 66 — кандидата історичних наук. Серед тих, хто захистив дисертації: 44 — співробітники інституту, 41 — з інших організацій, установ та навчальних закладів Києва, інших міст Української РСР та братніх республік. У процесі попередньої експертизи дисертацій, прийому їх до захисту та під час захисту на засіданнях спеціалізованої ради велика увага приділялася визначенню новизни дисертаційних досліджень, особистого вкладу їх авторів у розробку проблем, які вивчались, оцінці значення одержаних результатів для науки і практичного їх використання. Захищені дисертації є самостійними науковими розробками з актуальних, нових або недостатньо вивчених у радянській історіографії проблем у галузі вітчизняної і зарубіжної історії, історіографії та джерелознавства. Тематика всіх дисертаційних робіт відповідає науковим напрямам, схваленим Секцією суспільних наук Президії АН СРСР. Згідно з критеріями ВАК СРСР ця тематика, будучи складовою проблематики, що розроблюється у НДІ та вузах країни, скоординована з тематичним планом Інституту історії АН УРСР як головної організації в республіці з історичних спеціальностей, предствлених у раді.

Всі праці, які захищаються на засіданнях спеціалізованої ради при інституті, відповідають затвердженому ВАК СРСР переліку спеціальностей, за яким їй дозволено приймати до захисту дисертації, присуджувати вчений ступінь кандидата наук і порушувати клопотання про присудження вченого ступеня доктора наук. По спеціальності «Історія СРСР» переважають дисертаційні дослідження, які хронологічно стосуються радянського періоду і присвячені розробці найбільш важливих питань, пов'язаних з діяльністю КПРС та Радянської держави. Вони мають як теоретичне, так і практичне значення, відповідають сучасним завданням розвитку нашої країни та ідейно-виховної роботи. По інших спеціальностях — «Загальна історія» — захищаються дисертації, у яких насамперед досліджується комплекс проблем з історії країн соціалістичної співдружності. Досить різноманітною є тематика дедалі зростаючих кількісно дисертаційних праць по спеціальностях «Історіографія та джерелознавство», по якій лише одній спеціалізованій раді в республіці — при Інституті історії АН УРСР — надано право приймати до захисту такого роду дослідження.

З метою піднесення наукового рівня та практичного значення дисертаційних праць спеціалізована рада з великою відповідальністю підходить до справи добору і затвердження офіційних опонентів, вибору

ведучих організацій. Так, серед перших — учені, компетентні у питаннях, які досліджуються в дисертаційних працях, мають наукові публікації з відповідних проблем та беруть активну участь у підготовці ви сококваліфікованих кадрів. Ведучими організаціями затверджуються визнані наукові центри країни, зокрема такі, як Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова, Київський, Львівський, Харківський держуніверситети та інші вузи й наукові установи УРСР.

Відгуки, які надходять до спеціалізованої ради від офіційних опонентів та ведучих організацій, відповідають вимогам ВАК СРСР і дають глибоко наукову оцінку рецензованих праць, особистого вкладу тих, хто захищається, у дослідження відповідної наукової проблеми. Випадків відхилень Вищою атестаційною комісією дисертацій, які проходили захист через спеціалізовану раду при Інституті історії АН УРСР у минулому п'ятиріччі, не було.

Рада постійно проводить роботу, спрямовану на впровадження результатів дисертаційних досліджень у практику, тісно взаємодіючи у цьому питанні з Міністерством освіти УРСР, вузами республіки, управліннями культури облвиконкомів, музеями та історико-культурними заповідниками республіки тощо.

Керівництво спеціалізованої ради при інституті приділяє велику увагу поліпшенню стилю і методів її діяльності. Зокрема, це питання у світлі рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і наради в ЦК КПРС про прискорення науково-технічного прогресу обговорювалося на засіданні ради 25 жовтня 1985 р. Були вироблені відповідні заходи, які неухильно виконуються.

В нинішніх умовах, коли особливої ваги набуло завдання піднесення ефективності дослідної діяльності, справа підготовки наукових кадрів, їх атестації потребує дальшого вдосконалення. І спеціалізована рада по захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР, очолювана директором інституту, академіком АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором, має для цього все необхідне. До її складу входять провідні вчені міста Києва з таких відомих наукових центрів, як Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститут історії АН УРСР, Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка, Київський державний інститут культури ім. О. Є. Корнійчука. Нині в раді проводять роботу 23 доктори і 2 кандидати наук, з яких 5 — академіки і 5 — члени-кореспонденти АН УРСР. У своїй діяльності вони виходять з рекомендацій експертної ради ВАК СРСР з історичних наук, вироблених у результаті обговорення підсумків Всесоюзної наради керівників спеціалізованих рад, що відбулася у Києві 14—16 листопада 1984 р. (одним з організаторів цієї наради був Інститут історії АН УРСР). Насамперед у практичній діяльності спеціалізованої ради широко використовуються рекомендації щодо першочергової розробки вказаних експертною радою наукових напрямів, критеріїв новизни і науко-

вої значимості дисертаційних досліджень тощо. В нинішніх умовах, коли партією взято рішучий курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, XXVII з'їздом КПРС перед науковцями країни поставлено ряд відповідальних завдань і, зокрема, вказано на необхідність «...підвищити віддачу академічних і галузевих інститутів, наукового потенціалу вузів, поліпшити підготовку наукової зміни»².

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 122.

Включившись у роботу по реалізації висунутих XXVII з'їздом партії масштабних завдань, спеціалізована рада постійно напрошує свої зусилля у напрямі поліпшення справи підготовки й атестації висококваліфікованих кадрів науковців-істориків, виходячи при цьому з необхідності тісного поєднання тематики дисертацій з розв'язанням найбільш актуальних проблем в галузі соціальної політики та ідеологічної боротьби.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

НОВІ КНИГИ

Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К.: Політвидав України, 1986.— 422 с.

Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Украины.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 140 с.

Программа Коммунистической партии Советского Союза: Новая редакция. Принята XXVII съездом КПСС.— М.: Политиздат, 1986.— 80 с.

БОРИСЕНКО В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К.: Наук. думка, 1986.— 263 с.

БУЗАЛО В. И. Ударные комсомольские стройки — школа интернационализма советской молодежи.— Киев: Наук. думка, 1986.— 136 с.

ВИТРУК Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР [60—80-е годы].— Киев: Наук. думка, 1986.— 183 с.

Восстание декабристов: Документы. Т. 16. Журналы и докладные записки Следственного комитета.— М.: Наука, 1986.— 399 с.

ГОРДИЕНКО Н. С. «Крещение Руси»: факты против легенд и мифов: Poleмические заметки.— Л., Лениздат, 1986.— 287 с.

ГУК П. П. В пламени боев: Зап. о комс. работе на фронте.— М.: Воениздат, 1986.— 94 с.

ГУРЖИЙ А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев: Наук. думка, 1986.— 134 с.

ЗАВЬЯЛОВ А. С. Демократические партии ГДР в период строительства развитого социализма.— К.: Вища шк. Головное изд-во, 1986.— 183 с.

Испытанный отряд КПСС: К XXVII съезду Компартии Украины.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 165 с.

Исторический опыт Великого Октября: К 90-летию академика И. И. Минца.— М.: Наука, 1986.— 400 с.

КОЛОМИНОВ В. В., ФАЙНШТЕЙН М. Ш. Храм муз словесних: Из истории Рос. Академии.— Л.: Наука, 1986.— 151 с.

КОМИССАРОВА Л. И., ОЛЬХОВСКИЙ Е. Р. У истоков марксистской исторической мысли в России.— М.: Мысль, 1986.— 244 с.

КОТЛЯР Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах.— Киев: Наук. думка, 1986.— 159 с.

ЛИХОЛАТ А. В. Национализм — враг трудящихся: Анализ ист. опыта борьбы против национализма.— М.: Мысль, 1986.— 350 с.

Марксизм и проблемы социального прогресса: Вопросы идейной борьбы.— М.: Наука, 1986.— 244 с.

Научно-техническая революция и духовное развитие личности.— Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1986.— 215 с.

Немеркнувшие традиции трудового подвига: Материалы встречи в ЦК КПСС с ветеранами стахановского движения, передовиками и новаторами производства 20 сентября 1985 года.— М.: Политиздат, 1986.— 271 с.

ООН и современные международные отношения.— М.: Наука, 1986.— 287 с.

Очерки истории идеологической деятельности КПСС, 1938—1961 гг.— М.: Политиздат, 1986.— 448 с.

Парад победителей, 1945—1985. — Днепропетровск: Промінь, 1985.— 110 с.

ПИНЧУК Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединении Украины с Россией: [Советская историография].— Киев: Наук. думка, 1986.— 214 с.

Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. — Киев: Наук. думка, 1986.— 239 с.

Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки.— М.: Наука, 1986.— 229 с.

РЕЗВАНОВ В. М. Партийная работа на селе [1945—1959 гг.].— М.: Мысль, 1986.— 176 с.

РОВНЯКОВА Л. И. Борьба южных славян за свободу и русская периодическая печать [50—70-е годы XIX века]: Очерки. — Л.: Наука, 1986.— 286 с.

РОМАНЕНКО А. М. З Києвом поріднилися.— К.: Політвидав України, 1986.— 140 с.

САРБЕЙ В. Г. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі.— К.: Наук. думка, 1986.— 182 с.

СЕРОБАБА В. Я. Советская Украина. — К.: Политиздат Украины, 1986. — 119 с.

СМОЛЯКОВ Л. Я. Социалистическая интеллигенция: Соц.-филос. анализ. — Киев: Политиздат Украины, 1986.— 224 с.

ТЕРЕЩЕНКО Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики [1917—1920].— Киев: Наук. думка, 1986.— 256 с.

ТИТАРЕНКО Я. А. В. И. Ленин и защита Великого Октября: Выдающаяся роль В. И. Ленина в организации борьбы трудящихся Украины против внешней и внутренней контрреволюции, 1918—1920 гг.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 170 с.

ФЕДОРОВА О. П. Журнальная публицистика 20-х годов как источник по истории советской интеллигенции.— М.: Изд-во МГУ, 1985.— 120 с.